

4
2003

КИЇВСЬКА СТАРОВИНА

У номері:

Леся Толочко
Історія спорудження і відновлення храму
Успіння Богородиці у м. Києві на Подолі
Федір Ступак
Добročинність епохи Козаччини

Володимир Ляхоцький
Україна на зламі епох
(з історії архівістики)
Володимир Винниченко
Щоденники

срѣра звѣтрѣ : мамѣ побѣмъ быи
к са павсѣмъ ака плавѣ пѣжа

срѣ
к са
не
лѣ
трн
лѣ
лѣ
оу
оу
не
лѣ
трн
лѣ

и
д
са
фр
ла
оу
м
еѣ
фр
ла
оу

**Київському
лавістичному
університету**

1993

2003

РОКІВ

лѣу крѣпоу . н стпмъ моце . н стпмъ м
оу нже н з . собо ро . стѣ ѡцѣ . нже ѣ

КИЇВСЬКА СТАРОВИНА

липень — серпень
2003

№ 4
(352)

Головний редактор
П.П. Толочко

**Журнал
видається
Київським
славістичним
університетом**

**Науковий
історико-філологічний журнал
Виходить 1 раз на 2 місяці**

**Заснований 1882 р.
Був друкованим органом
Київської Старої Громади**

Редакційна колегія:

Ю.М. Алексєєв

Ю.С. Асєєв

О.І. Білодід

О.В. Вишневська

Т.І. Гундорова

І.М. Дзюба

В.Б. Євтух

С.З. Заремба

Я.Д. Ісаєвич

С.М. Кіктенко

М.Ф. Котляр

І.Ф. Курас

О.С. Онищенко

О.В. Павлюк

М.Т. Пархоменко

О.В. Прискока (заступник головного редактора)

М.І. Сенченко

Г.М. Сиваченко

В.А. Смолій

О.Г. Сокирко

Постановою президії Вищої атестаційної комісії України від 8 вересня 1999 р. № 01-05/9 журнал включено до переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за спеціальностями «історичні науки» та «філологічні науки».

(Бюлетень ВАК України. — 1999. — № 5.)

ЗМІСТ

Статті та повідомлення

- Леся ТОЛОЧКО*
Історія спорудження і відновлення храму
Успіння Богородиці Пирогощі у м. Києві на Подолі3
Андрій ЗДОРОВ
Про дату хозарського завоювання слов'ян Подніпров'я13
Федір СТУПАК
Доброчинність епохи Козаччини17
Віктор ЗАРУБА
Антін Синявський та Одеська Громада 90-х рр. ХІХ ст.23
Михайло ЖУРБА
Участь українського представництва в діяльності
Міжнародного Червоного Хреста в 20—30-ті роки ХХ ст.30
Володимир ЛЯХОЦЬКИЙ
Витоки національного архівного законодавства36
Дмитро ВЕДЕНСЬВ
Основні фактори політичної та оперативно-бойової обстановки,
що визначили розбудову та діяльність спеціальних
підрозділів УПА (1942—1945 рр.)47
Н. ВЕНГУРЕНКО
Художній світ О. Кобилянської у контексті проблеми синтезу
музики та живопису в українській літературі55
Анна ЗІНОВСЬКА
Відкриті листи письменників: за рядками епістолярної
полеміки М. Рильського і К. Паустовського59

Джерела з історії України

- Володимир ВИННИЧЕНКО*
Щоденники64
Олена ЛІЦОЄВА
Офіційні та неофіційні митні тарифи Гетьманщини першої половини ХVІІІ ст.88
Віталій ХАНКО
Гончарство Полтавщини на виставках 1846—1913 років96

Історичні постаті

- Володимир СКРИНЧЕНКО*
Життя і доля Дмитра Скринченка103
Микола ДОРОШКО
Георгій Лапчинський: від професійного революціонера
до націонал-ухильника119
Леонід МЕЛЬНИК
Олександр Безбородько і Україна127
Марина ПАВЛЕНКО
У перекладі з грецької — золотоцвітний (Хрисанф Ящуржинський: хто це?)141

Нотатки

- Василь ЛЮБЧЕНКО*
Наукова спадщина в сфері україністики словацького літературознавця
Михайла Мольнара151
Роман ПОНОМАРЕНКО
Історичний огляд створення штучних споруд на залізницях України
в другій половині ХІХ — початку ХХ століть159
Михайло ТОЛОЧКО
До історії козацького села Пристроми на Переяславщині166
Микола ПІДГОРБУНСЬКИЙ
Кобзарі та бандуристи в Україні170

Нові видання

- (упорядник: Лиханова І.Г. — молодший науковий співробітник
відділу національної бібліографії
Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського)46, 63, 140, 150, 169
Примітка175

СТАТТІ ТА ПОВІДОМЛЕННЯ

ІСТОРІЯ СПОРУДЖЕННЯ І ВІДНОВЛЕННЯ ХРАМУ УСПІННЯ БОГОРОДИЦІ ПИРОГОЩІ У М. КИЄВІ НА ПОДОЛІ

Леся ТОЛОЧКО

У північно-західній частині Контрактового майдану Подолу, на перехресті вулиць Костянтинівської, Притисько-Микільської та Флорівської, знаходиться церква Успіння Пресвятої Богородиці, більш відомі як Пирогоща — колишній соборний храм торгово-ремісничого люду Подолу.

Археологічний розкоп фундаментів храму Успіння Пресвятої Богородиці. 1976 р.

Перша згадка про Пирогощу подається в Лаврентіївському літописі за 1131 р.: «Во то же лето заложи церковь Мстислав святыя Богородицы Пирогощю». Будівництво Пирогощі пов'язується з ім'ям великого князя Мстислава, сина Володимира Мономаха, який, напевно, був і ктитором церкви.

Іпатіївський літопис розповідає про подію 1132 р. «В се же лето заложена бысть каменная святая Богородица, рекомая Пирогоща». У 1136 р. літописець повідомляє про завершення будівництва церкви: «Тем летом церкви Пирогоща совершена быть»¹. Маємо рідкісний випадок для київських літописів, коли вказується початок і закінчення будівництва. Церква Богородиці Пирогощі будувалася 4 роки. Отож, її було закладено за Володимира Мономаха, а завершено за часів князювання Ярополка Володимировича.

Відомий архітектор, автор цілого ряду реконструкцій давньоруських храмів, Ю. Асеев, склав приблизний опис церкви, що стояла на колишній Ринковій площі. Церква знаходилася «на холме, ее дневной горизонт находился на уровне около двух метров от современного уровня земли». Церква була досить простою, візантійського стилю. Це невелика базиліка з трьома навами й трьома апсидами. Її особливість полягає в тому, що вона була першою будівлею Київського князівства, цілковито збудованою з цегли без застосування каменю. На ній відчутний вплив західного романського стилю. Новий храм постав на торговій площі, відомій як Торговище, пізніше — Ринкова площа, що знаходилася в центрі торгово-ремісничого посаду Подолу. Судячи зі згадки в «Слове о полку Игореве», церква відігравала досить значну роль в житті подолян, порівняно з іншими храмами Подолу»².

Уважно проаналізувавши зміст останніх рядків «Слова о полку Игореве», які мають безпосереднє відношення до храму Св. Богородиці Пирогощі, можна зробити висновок, що в них звучить світла радість з приводу повернення князя Ігоря із половецького полону:

Солнце светится на небесе —
 Игорь князь в Русской земли:
 Девицы поют на Дунаи, —
 вьются голоса через море до Киева.
 Игорь едет по Боричеву
 к святой Богородице Пирогощей.
 Страны ради, грады веселы.

Остання фраза: «Игорь едет по Боричеву к святой Богородице Пирогощей» давно привертала до себе увагу відомих дослідників міста Києва. Зокрема, Б. Рибаків вважає, що князь Ігор після втечі з половецького полону їхав із Києва (де просив про допомогу у великого київського князя) до себе в «Северскую землю». Із верхнього міста він з'їхав по Боричевому узвозу на Поділ, і далі, повз церкву Пирогощі, поїхав тим шляхом, яким їздили з Києва до Чернігово-Сіверського лівобережжя. Хронологічний розрахунок показує, що Ігор від'їжджав з Києва у середині серпня 1185 року. А 15 серпня — Господий день Успіння Богородиці — храмове престольне свято Пирогощі.

М. Захарченко в книзі «Киев теперь и прежде» пише: «Храмовое празднество Собора совершается 15 августа. Кроме обычных богослужений, в Успенском соборе (Пирогощей) совершается крестовый ход в надвечерье к близлежащему фонтану «Самсона» для освящения воды»³.

Відомий дослідник Д. Ліхачов розмірковує над цілою низкою незрозумілих подій, які постають у «Слові ...». Ігор їде в храм не в своєму місті (Новгороді-Сіверському), навіть не в Чернігові, а саме у Києві. І потім, чому Ігор їде не в головні храми Києва — Богородицю Десятинну чи Софію, а саме в Богородицю Пирогощу? В «Слові ...» ще багато цікавих загадок, над якими потрібно працювати дослідникам, аналізувати, зіставляти, з'ясовувати.

Відносно оригінальної назви «Пирогоща» висловлювалося багато думок і припущень. Оскільки така цікава назва церкви існує тільки в Києві, спробуємо детально розібратися з її походженням.

Слово «Пирогоща» зустрічається ще і в Іпатіївському літописі 1155 р.: «Том же лете иде Андрей от отца своего Юрия Долгорукого из Вышгорода в Суздаль без отче воле и взя из Вышгорода икону Святой Богородицы (пізніше отримає назву Володимирської) юже принесоше с Пирогощю ис Царя града в одном корабли». В даному випадку йдеться про ікону.

Існує кілька гіпотез походження назви церкви й ікони. Одні дослідники трактують походження церкви від назви ікони. Інші — навпаки. Назва «Пирогоща» походить від грецького — «башточка». Вперше таке тлумачення запропонував В. Завитневич. Воно було уточнено видатним знавцем візантійського мистецтва і грецької мови М. Кондаковим. Думку, що назву церкві «Пирогоща» дала грецька ікона, підтримує Д. Ліхачов, вважаючи, що ікона Пирогоща, як і Володимирська, була привезена до Києва із Царграда ще до початку будівництва церкви. Це могло трапитися у 1129 або у 1130 р., коли князь Мстислав відправив «В заточение (в греки) полоцких князей с их семьями». На зворотному шляху з Константинополя русичі, які супроводжували засуджених, могли привезти списки (копії) двох ікон — Пирогощі і Володимирської. У монографії «Слово о полку Игореве и культура его времени» Д. Ліхачов пише, що ікона Пирогоща є копією ікони Влахернського монастиря у Константинополі «Одігтрії Башенної», де зображено Богоматір в оточенні семибаштових стін Влахернського монастиря⁴.

Грецьке походження назви церкви «Пирогоща» підтримував і І. Малишевський. Назва веж — піргів — у Константинополі нерідко поєднувалася з назвами церков, каплиць, ікон, що знаходилися поблизу або всередині цих церков. Наприклад, відома ікона Богородиці з монастиря, розміщена в торговельному передмісті Константинополя Галаті у Пірга, мала назву «Галатской в Пирге», «Галатской Пирготисси». П. Толочко у книзі «Древній Київ» зазначає, що характерною особливістю храмового будівництва на Подолі було те, що замовниками виступали не князі й монастирі, як це бачимо в інших частинах міста, а торговельно-ремісничі корпорації. У самому центрі Подолу, навколо торговельного майдану, споруджувалися кам'яні храми, які належали купцям, ремісникам⁵.

Вічно вируючий Поділ із його строкатим етнічним складом (вірмени, греки, русичі, євреї), торговельним ухилом у взаєминах із населенням потребував і основного храму, який був би покровителем торгівлі. А оскільки хліб (зерно) за тих часів був чи не основним продуктом торгівлі, то і церква отримала назву «хлібною» на «хлібнім торгу», церкви купців, що ведуть торгівлю хлібом. І. Малишевський, проаналізувавши три основні храми Подолу — Богородицю Пирогощі, Бориса і Гліба, Св. Михаїла — дійшов висновку, що Пирогоща була церквою купців, які вели хлібну торгівлю і знаходилися на хлібному торгу. Головним аргументом на користь такого припущення може бути універсал гетьмана Самойловича 1672 р. «согласно которому подтверждалось право Успенского собора брать померное (плату за меру) с зернового хлеба, привозимого на киевский рынок»⁶.

К. Гупало у книзі «Подол в Древнем Киеве», посилаючись на думку ряду дослідників, зробив аналіз складових елементів слова «Пирогоща». Пирогоща — «пир», «пиро» і «гоща». «Гоща» походить від слова «гощь» — купець, а значення слова «пир» (або «пиро») — пшениця, давньослов'янське «просо» (пшоно), давньоруське «пира» — жито, борошно, пиріг тощо. Ці зіставлення дають змогу зробити висновок про те, що церква була збудована подільськими купцями. Можливо, корені цього слова потрібно шукати ще за часів Давньої Русі. «Однако, как считают современные исследователи, слабость этой и других подобных гипотез в том, что не доказана возможность существования в XII в. так называемого макаронического типа

слов, при котром сравнительно стройном и правильном древнерусском языке могли в одном слове соединиться слова греческие и русские»⁷.

Досить довго в літературі була поширена ще одна досить оригінальна легенда, нібито цю ікону привіз із Константинополя якийсь Пиргос, заможний купець з Києва XI—XII ст. Однак давньоруські літописи такого імені не знають.

Існує ще одна легенда: нібито обидві ікони були списками з Богородичних ікон імператорського Влахернського монастиря в Константинополі — Елеуси (Замилування), іконографічний тип якої повторено у Володимирській Богоматері та Одігітрії (Провідниці), яку повторювала ікона з церкви Успіння Богородиці.

Не було однастайності серед вчених і з приводу місцезнаходження церкви Пирогощі. Дослідники й історики висловлювали здогадки і припущення, де шукати літописну церкву. Існувало навіть трактування «Слова о полку Игореве», що Ігор іде по Боричевому узвозу у Верхнє місто, а не на Поділ. Першим ототожнив Подільську Успенську церкву з Пирогощею у 1887 р. відомий історик-протоіерей П. Лебединцев. Студент Києво-Подільської духовної академії Антонін під керівництвом П. Лебединцева написав спеціальну роботу «Киево-Подольская Успенская церковь»⁸, де довів, що Успенська церква на Контрактовому майдані і є Пирогоща. У 1881 р. темі місцезнаходження церкви Богородиці Пирогощі присвятив статтю і І. Малишевський, який також вважав за можливе для фахівців ототожнювати її з Успенською церквою. Отже, церква Богородиці Пирогощі розташовувалась на Подільському торжищі або в північно-західній частині Контрактового майдану.

Свято Успіння Божої Матері, в ім'я якого названа церква Богородиці Пирогощі, з XVI ст. святкується 15 серпня за старим стилем (28 серпня — за новим). З усіх свят, встановлених церквою на честь Богородиці, найзначнішим вважається її святе і славне Успіння.

Смерть Матері Божої називається Успінням на знак того, що Вона нібито заснула на якусь хвилинку і побачила безсмертне життя і Господню славу.

У Діяннях святих апостолів сказано, що після Вознесіння Господа нашого Ісуса Христа апостоли повернулися з гори Елеонської в Єрусалим і там жили, чекаючи зішестя Духа Святого. З ним була і Матір Божа, яка у ті часи жила у св. Іоанна Богослова, вона молилася, постійно згадувала про свого Божественного Сина.

Вона була з апостолами під час зішестя Святого Духа на апостолів. Із численних переказів і праць отців Церкви відомо, що після зішестя Святого Духа на апостолів, Богородиця лишилася в Єрусалимі, відвідувала ті місця, де ходив і проповідував її Син Ісус Христос, і не хотіла полишати країну, дорогу і священну для неї.

Та цар Ірод Агриппа почав переслідувати Церкву Божу, язичники та іудеї, які злісно ненавиділи Матір Божу за те, що її ніжно люблять християни, хотіли вбити святу. Тоді Вона разом з Іоанном Богословом пішла з Єрусалима і прибула в Ефес. Там Матір Божа відвідала єпископа Кіпрського Св. Лазаря, якого воскресив Спаситель, потім — гору Афонську. Пресвятая Діва повернулася в Єрусалим і поселилася у домі Іоанна Богослова на Сіоні.

Одного разу, як завжди, Матір Божа пішла на Елеонську гору і під час молитви побачила перед собою архангела Гавриїла, який тримав у руках райську малинову гілку. Він подав їй гілку і сказав: «Твій Син і Бог наш жде тебе з ангелами, архангелами і всіма небесними силами. Через три дні ти переставишся, і Він вознесе тебе, Матір Свою, в небесне Своє Царство, де ти будеш жити з Ним вічно».

Сам Господь Ісус Христос зійшов з неба із архангелами і святими після смерті Матері Божої. «Величає душа моя Господа, — вигукнула Матір Божа, — і радє Мій дух у Бозі, Спасі Моїм, що зглянувся Він на покору Своєї раби». З цими словами Вона підвелася із смертного ложа назустріч Спасителю і передала душу свою в руки свого Божественного Сина⁹.

Церква Богородиці Пирогощі, очевидно, зазнала руйнувань за часів монголо-татарської навали, але продовжувала лишатись діючою. Після монголо-татарського нашествия Пирогоща функціонувала як міський собор та набула ще більшого значення. Саме в цей час центр громадського життя Києва перемістився на Поділ. При храмі знаходилися міський архів, діяла школа, лікарня, сирітський притулок. Значення основного храму Подолу церква зберігала навіть після 1482 р., коли була пограбована і спалена ордами хана Менглі-Гірея.

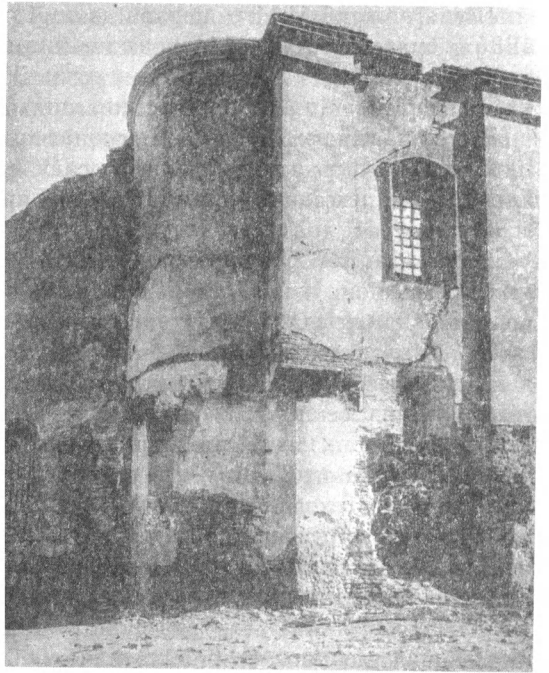
У 1613 р. вона була відреставрована відомим італійським архітектором Себастьяно Брачі у стилі ренесансу. Він поновив центральну баню і спорудив по кутках чотири менші допоміжні бані. Зберігся опис робіт, проведених у XVII ст.

«Почали из фундаменту поправлять церковь Святой Пречистое Успения соборною, стоячою в рынку Киевском внутри из подворья, бо опала и обшарпалась была вельмы и рассыпалась: верху всего не было; старый мур по верхние окна весь верх сбивали и заново мурували; оную баню и тыя четыре бани около знову робити, бо прежде тех малых бань не было, только дошками покрыто»¹⁰.

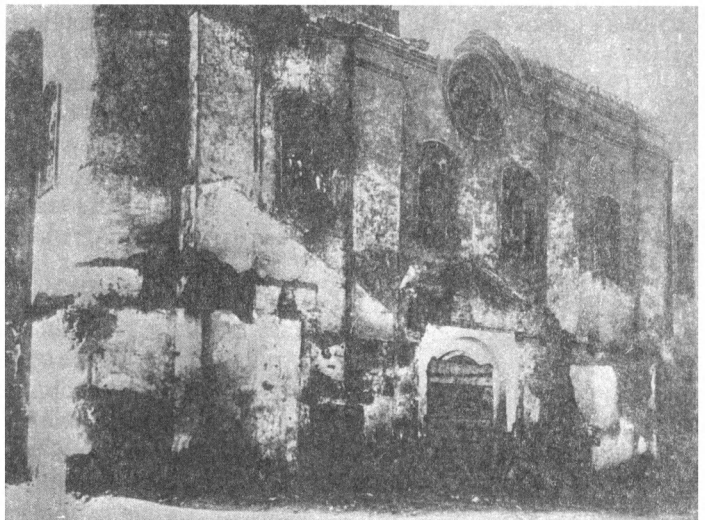
У 1620 р. у «церкви соборной Успения Пресвятыя Богородицы митрополии Киевской» відправляв службу Божу Патріарх Єрусалимський Феодосій, а у 1653 та 1655 рр. — Патріарх Антіохійський Макарій.

Незважаючи на численні подільські пожежі, які сталися у 1651, 1718, 1809 та 1811 рр., які завдали непоправної шкоди Подільській забудові, храм неодмінно відбудовували.

У 1772 р. церкву реставрував відомий український зодчий Іван Григорович-Барський, який мешкав у садибі, що стояла на майдані поруч із храмом, а по смерті був похований саме в Успенській церкві.

Руїни храму Успіння Пресвятої Богородиці Пирогощі,
1935 рік

Фасад церкви Успіння Пресвятої Богородиці Пирогощі
під час знесення. Руїни

Після пожежі 1811 р. церква деякий час перебувала у занедбаному стані, у 1835 р. була знесена п'ятиярусна дзвіниця, що стояла осторонь основного об'єму храму і перешкоджала вуличному руху. Зберігся цікавий план фрагмента Подолу, де зображено плани церкви і колишньої дзвіниці Успенської церкви.

Капітальний ремонт церкви виконав архітектор А. Меленський, який зніс бічні бані, прибудував до західного фасаду круглу у плані дзвіницю, увінчав храм новою банею з високим шпилем. Успенській церкві було надано форм «російського ампіру»¹¹.

Наприкінці ХІХ ст. навколо церкви збудовано низку дерев'яних оригінальних крамничок. У 1929 р. крамнички було знесено тому, що вважалося, нібито вони псують вигляд церкви.

У 1934 р., перед самою руйнацією храму, деталі дослідження первісного вигляду пам'ятки провів Іполіт Моргілевський. Ним було встановлено, що церква зберегла більше половини своєї початкової основи, незважаючи на численні перебудови. За описом І. Моргілевського, це невеликий, розмірами 13 x 19 м, з апсидою, шестистовпний, однобанний (існує гіпотеза, що чотири бані були дерев'яними) хрестовобанний храм з низьким нартексом і сходами, що вели на хори у товщі західної стіни. Стіни споруди складені порядковим муруванням з цегли-плінфи (38 x 39 x 4,5) на вапняному з домішками цем'янки розчині. Розміри цегли і тип мурування типові для київської архітектури другої і третьої третини ХІІ ст. Фасад споруди по вертикалі членувався пілястрами з масивними напівколонами і мав вузькі вікна, розташовані в два яруси, розділені по горизонталі, декор на площинах стін не був виявлений; можна припустити, що він складався з аркатурного поясу, котрий проходив на рівні п'ят закомар. Внутрішні стовпи мали незначну хрещатість, що забезпечувало більшу цілісність і рівномірність освітлення.

У церкві знаходився десятиметровий іконостас (1778 р.) і срібні царські ворота, датовані 1748 р., пов'язані з ім'ям жертводавця — запорожця Василя Білика. Останні роки існування цієї старовинної церкви на Подолі тісно пов'язані з долею Української Православної церкви. Коли Софійський собор закрили для богослужіння, громаді віруючих не дозволяли розміститися в якійсь іншій церкві на Горі, і вона отримала для богослужіння церкву Богородиці Пирогощі на Подолі. Отже, у 1034 р. церква стала собором — резиденцією митрополита Української Православної церкви. Коли Успенську церкву зруйнували, митрополит Павловський переніс свою митрополію до Притисько-Микільської церкви на Подолі, але і її влада закрила у червні 1935 р. У 1935 р. церква Богородиці Пирогощя була зруйнована варварським вибухом¹².

У 1976 р. Подільський археологічний загін під керівництвом К. Гупала інституту археології НАН України розкопав фундамент Успенської церкви; детальні архітектурно-археологічні дослідження тривали до 1980 р.

Вивчити цікаву храмову споруду Контрактового майдану прагнуло багато вчених-археологів. Оскільки будівля знаходилася під глибоким шатром землі, а поверхня її була заасфальтована і знаходилася майже в центрі майдану, добратися до неї було досить складно.

«На польовий сезон 1976 р. Подільський археологічний загін намітив дослідження на подвір'ї так званого будинку Балабухи (ріг вулиць Жданова і Андріївської). Вже було розбито розкоп, знято перші метри ґрунту, знайдено відмінного збереження дерев'яний водопровід VХІІ ст. Усі говорили про те, що глибше мали бути цікаві знахідки. Проте саме у цей час доля розпорядилася по-своєму і повернула археологів до загадкового фасаду Гостинного двору, де стояла пізніша Успенська церква, з якою пов'язували місцезнаходження літописної Пирогощі»¹³.

Дослідження пам'ятки археологами тривали під час розкопок 1976—1980, 1996 рр. (Гупало К., Івакін Г., Сагайдак М., Козубовський Г.); саме тоді були з'ясовані численні факти, необхідні для подальших робіт над реконструкцією.

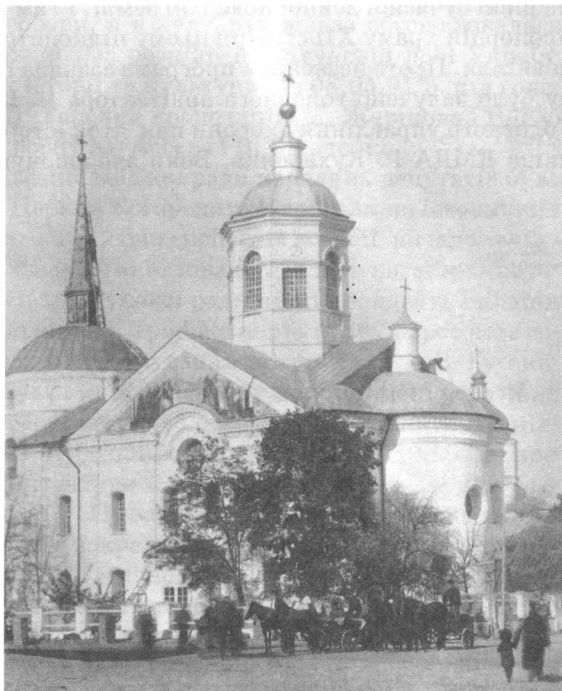
Після відкриття фундаментів були отримані нові дані про архітектурний вигляд, конструктивні особливості, інтер'єр. Внаслідок розкопок повністю відкрили план церкви. Пирогоща належить до шестистовпних, трьохапсидних, хрестовобанних храмів. Стіни будівлі збереглися висотою до двох метрів. Пирогоща — один із перших соборів у Києві, збудованих у новій техніці рядового мурування, що прийшла на зміну змішаній X—XI ст. Під час розкопок розчистили рештки підлоги — спеціальної цем'янкової підоснови під шиферні плити. Шиферні плити знайдено на порозі біля входу у церкву. Вхідів було три: центральний (із західного боку) і два бічні. Рівень давньоруського входу до церкви на 1,7 м нижчий за рівень сучасної денної поверхні. Шиферні плити також знайдені в муруванні укосів дверних прорізів. Під час розкопок на території Богородиці Пирогощі знайдені різноманітні предмети давньоруського церковного обладнання: деталі бронзового хоросу, свічники з фігурними ручками у вигляді голівок різних тварин, хрестики-тільники, один із них — бурштиновий, хрест-складень (фрагмент), із прикрас — золоті і срібні бляшки, бронзовий гудзик, пастова намистина. Зустрічалися також звичні для культурних шарів давньоруського часу знахідки-фрагменти кераміки, візантійські амфори.

Внаслідок археологічних досліджень встановлено, що церкву не один раз ремонтували і перебудовували. У муруваннях сліди цих робіт видно в багатьох місцях. Наприклад, у XVII ст. перемуровано один із стовпів центральної нави, у XVIII ст. зроблено напівколонки на фасадах, а з південного боку прибудовано великий портал, у XIX ст. у зв'язку з розширенням давніх прорізів взагалі розібрали західну пару стовпів.

Церква слугувала популярним місцем поховання київської аристократії. Весь її внутрішній простір буквально заповнено склепами XVII—XIX ст., які розташовано у два—три яруси один над одним.

Відомо, що в Успенській церкві служив священиком батько талановитого українського архітектора Івана Григоровича-Барського, якого разом із сином було поховано на цвинтарі поряд з храмом.

При розкопках поховань, виявлених у храмі й поряд із ним, знайдено натільні хрести та іконки — дві мідні й одну в срібному окладі. В одному з поховань знайдено намисто із скляних і дерев'яних намистин, в іншому — книга в шкіряному окладі. У багатьох похованнях збереглися рештки одягу з нашивними прикрасами. Особливою знахідкою були парчевий пояс з написом, вишитим срібними нитками, деталі бронзового хоросу (панікадила), хрести-енколпіони, кам'яна іконка із зображенням Св. Миколи та Богородиці в срібній оправі, іконка на металі XVIII ст., чотки, срібні та золоті прикраси, а також монети (російські, польські, литовські, шведські і турецькі).

Храм Успіння Пресвятої Богородиці. Початок XX ст.

Фундаменти Пирогощі незвичні. По-перше, вони вирізняються глибиною закладення — понад 4 м. По-друге, як з'ясувалося, фундаменти під стіни і стовпи були «додатково перев'язані» між собою стрічковими фундаментами. Послідовність зведення фундаментів реконструюється так. На місці будівництва було врито котлован завглибшки до двох метрів. Потім викопали траншеї для стрічкових фундаментів: поздовжні — під південну і північну стіни по лініях стовпів і поперечні — під західну стіну і по лініях стовпів. Траншеї були забутовані валунами, битою плінфою, «шматками затверділого розчину». Таким чином, було зведено надійну основу у вигляді прямокутника, виведеного до рівня підшви первісного котловану, всі сторони якого перев'язувались між собою поздовжніми і поперечними стрічками. Надалі фундамент нарощували тільки під стінами і стовпами будівлі.

Над вивченням історії церкви Богородиці Пирогощі досить довго працював доктор архітектури Ю. Асеев. Вченому належать численні цікаві публікації; він також виконав реконструкцію легендарної церкви, де в основному були вирішені архітектурні форми будівлі.

Питання про відновлення церкви в ансамблі Контрактового майдану вперше поставлено в проекті реконструкції Червоної площі (1972 р.), розробленому А. Мілецьким¹⁴. Вдруге це питання вирішувалось при реконструкції Червоної площі (1977 р.), запланованій В. Шевченко¹⁵.

Наприкінці 70-х рр. минулого століття провідними фахівцями міста знову було піднято питання про відновлення унікального храму-пам'ятки. В 1990-х рр. колишній Подільський керівник І. Салій та головний редактор газети «Вечірній Київ» В. Карпенко розпочали збирання громадських коштів, а також організували проведення проектних конкурсів. Проектну документацію виконав інститут «Укрпроектреставрація». Головним архітектором проекту стала відомий реставратор В. Шевченко, а науковим керівником — професор Ю. Асеев. Основою композиції, запропонованої В. Шевченко і Ю. Асеевим, було відтворення Пирогощі на рівні сучасної денної поверхні землі, і тим самим, дотримання усіх стильових пропорцій храму XII ст. При цьому цілковито зберігалось історично сформоване довкілля. Проте незабаром програма зазнала певних змін. До названого колективу було залучено головного архітектора м. Києва М. Жарікова та начальника Головного управління охорони пам'яток історії, культури та історичного середовища КМДА Р. Кухаренка. Вони запропонували свою концепцію відновлення

Пирогощі: на денній поверхні землі XII ст., посадка храму на залишках історичних стін і підмурків, а також створення навколо церкви «амфітеатру» для огляду залишків древнього храму, знову ж таки на рівні XII ст.

У пресі того часу, зокрема в газетах «Хрещатик», «Вечірній Київ», «Киевские Ведомости» розгорнулася дискусія з проблеми відновлення пам'ятки. З'явилася стаття Н. Логвин, яка піддавала критиці проект відтворення Богородиці Пирогощі в так званому амфітеатрі. До проблеми відновлення Пирогощі майже півроку була прикута увага громадськості, преси. О. Седак у статті «Стане, як дзвін і впаде, як дзвін» констатувала, що на той час не було науково-технічного обґрунтування заглиблення храму. До того ж воно не відповідало історичному рівню XII ст. Наземна форма об'єкта відтворювалася у формах XII ст., але мала зводитися на продовженні залишків стін храму з розкриттям культурного шару довкола пам'ятки, що утворюють велетенський котлован площею 2000 м², заглиблений на 1,5 метри. Такий «сміливий» хід знищив би 5000 м³ культурного шару¹⁶.

Відомий журналіст Ю. Цюпа у статті «Діюча модель трактора в натуральну величину» категорично засуджував тенденцію відновлення храмів у місті. Зокрема, він писав: «Храм XII ст., зведений наприкінці ХХ ст., — уявляєте? Я — ні! Тим більше, що зводитимуть його не з спеціально виготовленої плінфи, як, скажімо, Золоті ворота. Поряд будови лежить і в перших шарах викладена найзвичайнісінька наша сучасна цегла, ота, що відшаровується і розсипається від найменшого повіту вітерця, не кажучи вже про дощ, сніг, ожеледь та інші атмосферні негаразди. І це називатиметься церквою XII ст.? А з чого виготовлятимуться архітектурні прикраси? З тієї ж цегли? Чи, може, з бетону? Я не кажу вже про фрески, мозаїки, іконостас — це буде цілковита вигадка. Тобто має абсолютну рацію доктор мистецтвознавства Григорій Логвин, коли отакі споруди зве новобудовами...»¹⁷.

Проблема відбудови храму надзвичайно цікавила громадськість міста. Храм Богородиці Пирогощі був першим храмом, який відбудовувався у місті в формах XII ст. Тим більше, що за його відбудовою планувалося відтворити такі пам'ятки, як Михайлівський та Успенський собори, а в кулуарах жваво обговорювалася проблема відбудови Десятинної церкви. На розширеній науковій раді Українського товариства охорони пам'яток історії та культури від 08.05.91 р. під головуванням академіка НАН України П. Толочка пропозицію М. Жарікова і Р. Кухаренка було відхилено і схвалено проект Ю. Асєєва і В. Шевченко.

Однак у 1995 р. виконкомом Київської міської ради народних депутатів було прийнято рішення про відтворення Церкви Богородиці Пирогощі на історичних позначках XII ст. Попри люті морози, обганяючи експертів комісії, почалося «будівництво» храму — пам'ятки у так званому «котловані». Тільки категоричне рішення розширеного засідання комісії та наукової ради при Президенті України під головуванням академіка НАН України П. Тронька від 14.01.97 р. разом із головою Державного Комітету у справах містобудування та архітектури В. Гусаковим і головним архітектором м. Києва С. Бабушкіним були припинені роботи на Пирогощі. Прийнято рішення розробити науково обґрунтовану концепцію відтворення церкви. Її було затверджено на розширеному засіданні 07.02.97 р. при голові Комітету містобудування і архітектури й прийнято за програму для розробки проекту в оптимальному варіанті¹⁸. Це завдання було покладено на фахівців інституту «Укрпроектреставрація», зокрема на комплексну архітектурно-реставраційну майстерню, очолювану В. Смирновим. Протягом 1995 року групою архітекторів під керівництвом тодішнього головного архітектора інституту В. Отченашка доопрацьовувалася робоча документація з відновлення церкви.

Реконструкція розпочалася 1996 р., а закінчилася у 1998 р.; церкву було освячено на Великдень митрополитом України Філаретом. Тепер — це діючий храм, що належить Українській Православній Церкві Київського Патріархату.

Храм Петра і Павла в м. Смоленську. Храм послугував основним аналогом при відбудові храму Успіння Богородиці Пирогощі

В архітектурному ансамблі майдану церква відіграє важливу роль не лише як значний елемент, а і як споруда, що акцентує головний художньо-естетичний аспект образного сприйняття майдану. Церква також є одним із основних релігійних осередків Подільського району.

Нині церква Богородиці Пирогощі — центральна споруда на невеликій території західного кутка Контрактового майдану. Церква, як і всі православні храми, орієнтована по осі захід—схід: головний фасад — на захід, апсидна частина храму — на схід. Церква з трьома навами, трьома апсидами, однобанна, шестистовпна, хрещата в плані, з низьким нартексом. Фасади скромні, декоровані віконними прорізами і нішами, що імітують віконні прорізи. Вузькі віконні прорізи розташовані в два яруси, розділені по горизонталі.

На західному (чільному) фасаді — вхідний портал у багатопрофільному обрамленні. Архітектура церкви — цілісна, проста і гармонійна. Фасади членовані по вертикалі пілястрами з масивними півколонами. Декор — аркатурний пояс, який проходить на рівні п'ят закомар. На західному порталі, над центральним входом до храму, в ніші сегментної конфігурації, розташовано ікону «Успіння Божої Матері» як нагадування про те, що певний час храм функціонував під назвою Успенської церкви. Це багатофігурна композиція, яка складається з 14 фігур. В центрі на ложі лежить Божа Маги, над нею стоїть Ісус Христос з «душею» Богоматері в руках. Христос одягнений в золотистий хітон. Праворуч і ліворуч — групи апостолів, які схилилися над святою. Колорит ікони вирішено в бордово-синіх тонах.

В інтер'єрі хрещаті в плані стовпи підтримують баню. Внутрішній простір рівномірно освітлено. Іконостас в храмі мармуровий, одноярусний, складається з чотирьох ікон: Ісуса Христа, Богоматері з немовлям, архангела Гавриїла і архангела Михаїла.

Дзвіниця біля храму — дві металеві опори з поперечиною, на якій у центрі стилізованої арки укріплено дзвін. Ліворуч при вході до храму встановлено пам'ятну

брилу з написом: «Церква Успіння Богородиці Пирогощі. Збудована 1125 р., зруйнована 1935 р. Відтворена коштом міста Києва 1998 р. Замовник — Київська міська державна адміністрація Управління охорони пам'яток. Генпроектувальник: «Укрпроектреставрація», генпідрядник — АТ «Укрреставрація».

У нижньому ярусі церкви відкрито виставку «Пирогоща — кризь віки». Експозицію підготували фахівці Державного історико-культурного заповідника «Стародавній Київ».

Отже, незважаючи на значні проблеми, які постали у процесі відтворення унікальної пам'ятки архітектури, авторському колективу, до якого на різних етапах увійшли Ю. Асеев, В. Шевченко, М. Жаріков, Р. Кухаренко, В. Отченашко, вдалося відтворити одну з найоригінальніших пам'яток міста — церкву Богородиці Пирогощі¹⁹.

¹ Асеев Ю.С. Архитектура Древнего Киева. — К., 1982. — С. 117—119.

² Там же. — С. 117—119.

³ Захарченко Н. Киев теперь и прежде. — К., 1889. — С. 255—256.

⁴ Тихачев Д.С. «Слово о полку Игореве» и культура его времени. — Л., 1946. — С. 359.

⁵ Толочко П.П. Древний Киев в XI—XII вв. — К., 1976. — С. 22.

⁶ Асеев Ю.С. Архитектура Древнего Киева. — С. 117—119.

⁷ Гупало К.Н. Подол в Древнем Киеве. — К., 1982. — С. 111—125.

⁸ Антонин. Киево-Подольская Успенская церковь. — К., 1801.

⁹ Короткі відомості про свята Православної церкви. — К., 1992. — С. 28—31.

¹⁰ Асеев Ю.С. Архитектура Древнего Киева. — С. 117—119.

¹¹ Там же.

¹² Геврик Тит. Втрачені архітектурні пам'ятки Києва // Пам'ятки України, 1990. — № 2. — С. 22—24.

¹³ Гупало К.Н. Подол в Древнем Киеве. — С. 117—125.

¹⁴ Милецкий А.М., Толочко П.П. Парк-музей «Древний Киев» — К., 1983. — С. 146—150.

¹⁵ Седак О. «Стане — як дзвін і впаде, як дзвін» // Хрещатик, 22 січня 1997. — С. 3.

¹⁶ Цюпа Ю. «Діюча модель трактора в натуральну величину» // Хрещатик, 22 лютого 1997 р.

¹⁷ Силін О. «Оборонимо святе від наруги» // Час-Тіме, 13 березня 1997. — С. 6.

¹⁸ Шевченко В.П. Регенерація Контрактової площі на Подолі у Києві // В зб.: «3 історії Української реставрації». — К., 1996. — С. 35—40.

¹⁹ Звід пам'яток історії та культури України. Київ (енциклопедичне видання). — Кн. 1. — Ч. 1. «А-Л». — К., 1999.

ПРО ДАТУ ХОЗАРСЬКОГО ЗАВОЮВАННЯ СЛОВ'ЯН ПОДНІПРОВ'Я

Андрій ЗДОРОВ

Осьове писемне джерело з історії східних слов'ян в переддержавний період «Повість врем'яних літ» (ВПЛ), описуючи підкорення слов'ян Подніпров'я хазарами, наводить відому легенду про виплату полянами данини хазарам мечами. Однак жодної дати цієї події літопис не подає. Сказано лише, що сталася вона після смерті не менш легендарних братів Кия, Щека і Хорива, коли поляни потерпали від утисків сусідніх племен. В ці епічно-легендарні й напевно нелегкі для полян часи «знайшли їх хазари, коли сиділи вони на горах цих в лісах (на київських кручах. — А.З.)». Трохи далі ВПЛ згадує, що крім полян данину хазарам виплачували також сіверяни, радимічі та в'ятичі¹.

Три слов'янських племінних княжіння, підкорені хазарами, згадуються і в Листі хозарського кагана Йосифа іспанському вельможі Хасдаю Ібн Шафруту (ширша редакція). Серед «численних народів», які служать йому і сплячуют да-

нину, канаг Йосиф називає в-н-н-тит (в'ятичів), с-в-р (сіверян) і с-л-віюн (на думку С.О. Плетнєвої, поляни або радимічи)². Однак, так само, як і давньоруські літописці, каган Йосиф не дає будь-яких вказівок на дату завоювання чи підкорення подніпровських слов'ян хозарами. Отже єдино можливий шлях визначити час цієї події — аналіз археологічних джерел.

Першу спробу пов'язати хозарське вторгнення з конкретними археологічними явищами зробила Г.Ф. Корзукіна. Вона пов'язала із цією подією випадання основної маси скарбів антів та загибель Пастирського городища на початку VIII ст.³ Цю ж дату сприйняв і М.І. Артамонов, що пов'язував із хозарським наступом розгром тюрко-болгарських племен кутригурів та нібито залишеної ними пастирської культури⁴. В більш пізніх роботах дослідник дещо розширив цю дату: між 60-ми рр. VII ст. (відхід болгарської орди Аспаруха з Приазов'я на Дунай) та другим десятиліттям VIII ст. (війна хозарів з арабами) і навіть припускав, що довершення розгрому кутригурів хозари доручили саме слов'янам, які зайняли їх територію⁵.

О.О. Щеглова датувала хозарське завоювання Середнього Подніпров'я серединою VIII ст., коли, на її думку, в цьому регіоні випадають скарби другої групи старожитностей антів та з'являються пам'ятки волинцевської культури із виразними рисами салтово-маяцької — «державної культури» поліетнічного населення Хазарського каганату⁶. Серединою VIII ст. датує розгром Пастирського городища хозарами й О.М. Приходнюк⁷.

Пам'ятками самих хозар (їхньої верхівки) з найбільшою долею імовірності останнім часом визнано комплекси перещепинського типу (поховально-поминальні пам'ятки кочової аристократії із великої кількості зброї, кінського спорядження та золотих речей)⁸. Вони з'являються в лісостеповому Подніпров'ї в другій половині VII ст. Навряд чи випадково із цим співпадають два археологічних явища: випадання скарбів антів першої групи в третій чверті VII ст.⁹ та поява в цьому регіоні юртоподібних жител в останній чверті VII ст. Скарби заривають у землю під час великої воєнної небезпеки. Приналежність скарбів антів першої групи, або комплексів мартинівського типу (за назвою Мартинівського скарбу, знайденого 1907 р. біля с. Мартинівка на Канівщині¹⁰) слов'янам після знахідок скарбів цієї групи на пенківському поселенні Вільховчик та колочинському поселенні Гопонове не викликає більше сумнівів. Чого не можна сказати про юртоподібні житла.

Такі житла, округлі в плані й заглиблені трохи в ґрунт, виявлені на поселеннях Потяємниння (Стецівка 2) та Поорелля (Багате, Чернечина, Йосипівка), були віднесені до пенківської культури. На думку О.М. Приходнюка ці житла разом із житлами салтівського типу на кам'яних фундаментах з Надпоріжжя (Ігрень-Підкова, Майорка) засвідчують проникнення кочовиків аварського об'єднання в середовище слов'ян-землеробів: економічно ослаблені кочовики осідали на слов'янських поселеннях і поступово були асимільовані¹¹.

Однак, цій концепції суперечать такі дані.

По-перше, в кочівницьких житлах цих поселень знайдені прикраси з кольорових металів та гончарний посуд, що було тоді ознакою досить заможного становища, а зовсім не збіднілих осідаючих кочовиків, якимось чином включених до східнослов'янських общин¹².

По-друге, ці поселення розташовані на пісчаних дюнах річкової заплави, де перемішані матеріали власне пенківської та пізніших культур. Так, у Стецівці виділено два культурно-хронологічних горизонти: до Стецівки 1 відносяться власне пенківські напівземлянки, до Стецівки 2 — юрта й житла з кочівницькими рисами¹³. Такі риси простежені і в керамічному комплексі юртоподібних жител. В Стецівці 2 — це ліпний посуд салтівської культури та гончарний пастирського й канцирського типів (не менше 10%)¹⁴. В юртах Поорелля — внутрішні ручки від глиняних котлів, органічні домішки в тесті кераміки.

По-третє, хронологічно юртоподібні житла виходять за рамки пеньківської культури: Стецівка 2 датована кінцем VII—VIII ст.¹⁵, юрти з Багатого й Чернеччини — за салтівськими амфорами — останньою третиною I тис. н. е.¹⁶ Слід відзначити, що юртоподібні житла Поорелля й Стецівки — найдавніші в Східній Європі¹⁷.

З огляду на це більш вірогідною є точка зору Є.О. Горюнова про приналежність цих жител до дніпровського варіанту салтово-маяцької культури. До цього варіанту дослідник відніс гончарні центри в Канцирці й Мачухах, верхній шар Пастирського й Стецівки, поселення Багате й Чернеччина в Поореллі, поселення салтівської культури з канцирською керамікою на Полтавщині — Білокині, Ларики, Чередники¹⁸. Останні датовані салтівськими амфорами кінця VII — початку VIII ст.¹⁹ Перед тим, як виникли ці поселення, територія лісостепового Подніпров'я мала стати місцем постійних кочівок хозар чи болгар на хозарській службі. Отже початок формування дніпровського варіанту СМК можна співставити із першою хвилею салтівської колонізації Криму й датувати тим же періодом — другою половиною VII ст.²⁰

Одночасно із зариттям в землю антських скарбів першої групи в третій чверті VII ст. припиняє своє існування пеньківська культура²¹. На її землях розташовуються кочів'я нових тюркомовних завойовників. В аїлах напівкочових хозар чи болгар, які почали осідати на теренах дніпровського лісостепу, мешкали очевидно і якісь групи підвладного їм слов'янського населення, що залишившись на старих землях, передають кочовикам навички житлобудування (квадратні напівземлянки з печами) і ліпний посуд. Отже саме третьою чвертю VII ст. слід датувати перший етап завоювання Подніпров'я хозарами і підкорення ними перших слов'янських племен (очевидно, полян).

Така дата хозарського завоювання Подніпров'я дозволяє пояснити й появу в цей же час у Криму ліпного посуду пеньківського й сахнівського типів, антропозооморфних фібул та інших прикрас мартинівського типу²². Кримські оногури, що прийшли на службу до Хозарського каганату й брали участь у поході на слов'ян, свою частку полону й здобичі могли доставити до Криму. Із комплексами мартинівського типу (скарбами антів першої групи) пов'язана й золота трапецієподібна підвіска з поховання хозарського вождя останньої чверті VII ст. в Келегеях на Херсонщині²³. Ця підвіска могла бути або трофеєм, або прикрасою слов'янської дружини чи наложниці хозарського володаря.

Ще один хронологічний репер дає вірменський хроніст X ст. Мовсес Каланкатуйський. В 685 р. хозарське військо здобуло Тифліс. Каган, повертаючись додому, залишив військо під командуванням царевича Шата, який збирався йти далі — на кавказьку Албанію. Аби не допустити цього руйнівного походу, католикос Албанії Віро особисто вирушив до хозарського царевича. Мовсес Каланкатуйський включив до своєї «Історії Албанії» свідчення одного з учасників цього посольства. Розповідь передана від першої особи («і бачили ми») і сповнена огиди і презирства до диких варварів, які «вливали в роздуті мов бурдюки ненаситні черева свої чисте вино чи молоко верблюжаче й коров'яче», набираючи його «немитими ковшами із застиглим жиром-салом». Східнослов'янське слово «сало» вірменський автор почув вперше від хозар і, мабуть, не дуже зрозумів його значення, тому й зафіксував як своерідну екзотику²⁴.

Чи в хозарському війську були якісь загони давніх слов'ян, як вважає вірменський історик Б.А. Улубабян²⁵, чи хозари самі перейняли слов'янське слово від підкорених мешканців Подніпров'я, що здавна розводили свиней, непридатних, як відомо, до кочового життя, але в будь-якому випадку перше завоювання слов'ян хозарами мало статися до 685 р.

Випадання ж другої групи скарбів антів і загибель Пастирського городища в середині VIII ст. можуть бути співставлені з другою хвилею салтівської колонізації Криму, яка супроводжувалась розгромом не тільки візантійських поселень,

але й салтівських селищ першої хвилі, що І.А. Баранов пов'язує із внутрішньою смутою в Хазарському каганаті через прийняття каганом Буланом іудаїзму близько 740 р.²⁶ Саме в середині VIII ст. на Лівобережжі з'являються пам'ятки волинцевської культури, із виразним салтівським впливом²⁷. До цього часу слід, очевидно відносити підкорення хозарами сіверян, радимічів і в'ятичів.

Таким чином співставлення писемних і археологічних джерел дозволяє стверджувати, що хозарське завоювання лісостепового Подніпров'я відбувалося в два етапи. Перший з них слід датувати третьою чвертю VII ст., другий — серединою VIII ст.

¹ Повесть временных лет / Пер. Д.С. Лихачева и Б.А. Романова. Под ред. В.П. Андриановой-Перетц. — М., Л., 1950. — Ч. 1. Текст и перевод. — С. 16, 18, 20.

² Плетнева С.А. Хазары. — М., 1976. — С. 9—10, 56.

³ Корзухина Г.Ф. К истории Среднего Поднепровья в середине I тыс. н. э. // Советская археология (далее — СА). — 1955. — Т. 22. — С. 78.

⁴ Артамонов М.И. История хазар. — Л., 1962. — С. 293; *Его же*. Болгарские культуры Северного и Западного Причерноморья // Доклады отделений и комиссий Географического общества СССР. Вып. 15. Этнография. — Л., 1970. — С. 26.

⁵ Артамонов М.И. Некоторые вопросы отношений славян с болгарами и балтами в процессе заселения ими Среднего и Верхнего Поднепровья // СА. — 1974. — № 1. — С. 249; *Его же*. Первые страницы русской истории в археологическом освещении // СА. — 1990. — № 3. — С. 276.

⁶ Щеглова О.А. Проблемы формирования славянской культуры VIII—X вв. в Среднем Поднепровье (памятники конца VII — первой половины VIII вв.). Автореф. диссерт. канд. ист. наук. — Л., 1987. — С. 11.

⁷ Приходнюк О.М. Основні підсумки та завдання вивчення Пастирського городища // Археологія. — 1988. — № 3. — С. 19.

⁸ Айбабин А.И. Этническая история ранневизантийского Крыма. — Симферополь, 1999. — С. 183; Комар О.В. Ранні хозари у Північному Причорномор'ї // Археологія. — 2000. — № 1. — С. 136, 140.

⁹ Щеглова О.А. Проблемы формирования славянской культуры VIII—X вв. в Среднем Поднепровье (памятники конца VII — первой половины VIII вв.). — С. 7; Гавритухин И.О., Обломский А.М. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. — М., 1996. — С. 95, 146—147.

¹⁰ Приходнюк О.М., Шовкопляс А.М., Стручина Т.А., Ольговская С.Я. Мартыновский клад // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии (далее — МАИЭТ). — Симферополь, 1991. — Т. 2. — С. 72—92; *Peckarskaja L., Kidd D.* Der Silberschatz von Martynovka (Ukraine) aus dem 6. und 7. Jahrhundert. — Innsbruck, 1994. — 175 s.

¹¹ Приходнюк О.М. Новые данные о пеньковской культуре в Среднем Поднепровье // Раннеславянский мир. — М., 1990. — С. 77—78, 93—94; *Его же*. Археологические данные о связях славян и степного населения в VII—VIII вв. // МАИЭТ. — Вып. 5. — Симферополь, 1996. — С. 114—115.

¹² Приходнюк О.М. Анти та авари // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. — К., 1997. — С. 146.

¹³ Рутковская Л.М. О стратиграфии и хронологии древнего поселения около с. Стецовка на р. Тясине // Раннесредневековые восточнославянские древности. — Л., 1974. — С. 25—39.

¹⁴ Горюнов Е.А. Пеньковская и салтовская культуры в Среднем Поднепровье // КСИА. — Вып. 190. — 1987. — С. 3.

¹⁵ Рутковская Л.М. О стратиграфии и хронологии древнего поселения около с. Стецовка на р. Тясине. — С. 39.

¹⁶ Юренко С.П. К истории населения степного Днепровского Левобережья в I тыс. н. э. // 150 лет Одесскому археологическому музею. Тез. докл. юбил. конф. — К., 1975. — С. 168—169.

¹⁷ Флеров В.С. Раннесредневековые юртообразные жилища Восточной Европы. — М., 1996. — С. 56.

¹⁸ Горюнов Е.А. Пеньковская и салтовская культуры в Среднем Поднепровье. — С. 4.

¹⁹ Айбабин А.И. Этническая история ранневизантийского Крыма. — С. 183; Комар О.В. Ранні хозари у Північному Причорномор'ї // Археологія. — 2000. — № 1. — С. 183.

²⁰ Баранов И.А. Таврика в эпоху раннего средневековья (салтово-маяцкая культура). — К., 1990. — С. 146—147.

²¹ Гавритухин И.О., Обломский А.М. Гапоновский клад. — С. 120.

²² Баранов И.А., Майко В.В. Среднеднепровские элементы в культуре населения раннесредневековой Таврики // Старожитності Руси-України. — К., 1994. — С. 98—102; Амброз А.К. Юго-западный Крым. Могильники IV—VII вв. // МАИЭТ. — Вып. 4. — Симферополь, 1994. — С. 46—47; Айбабин А.И. Хронология могильников Крыма поздне римского и раннесредневекового времени // МАИЭТ. — Вып. 1. — Симферополь, 1990. — С. 26.

²³ Айбабин А.И. Келегейское погребение военного вождя // Проблеми на прабългарската история и култура. — София, 1991. — Т. 2. — С. 33—34.

²⁴ *Мовсєс Каланкатуаци*. История страны Алуанк / Пер. с древнеарм. и коммент. Ш.Б. Смбатяна. — Ереван, 1984. — С. 89; *Март Н.Я.* По поводу русского слова «сало» в древнеармянском описании хазарской трапезы // *Март Н.Я.* Избранные работы. — М., 1935. — Т. 5. — С. 89—91; *Акопян А.А.* О хронологии последних событий в «Истории 684 г.» // Кавказ и Византия. — Ереван, 1988. — Вып. 6. — С. 24, 34. Прим. 50.

²⁵ *Мовсєс Каланкатуаци*. История страны Алуанк. — С. 202. Прим. 77.

²⁶ *Баранов И.А.* Таврика в эпоху раннего средневековья (салтово-маяцкая культура). — С. 150—151.

²⁷ *Щеглова О.А.* Салтовские вещи на памятниках волынцевского типа // Археологические памятники эпохи железа восточноевропейской лесостепи. — Воронеж, 1987. — С. 82.

ДОБРОЧИННІСТЬ ЕПОХИ КОЗАЧЧИНИ

Федір СТУПАК

Вначне місце в історії вітчизняної доброчинності належить українським гетьманам, однак славу сторінку вписали також козацька старшина та рядові козаки.

Поставивши за мету показати на конкретних прикладах діяльність козацтва на ниві доброчинності, тим самим зробимо ще один крок у розв'язанні такої важливої наукової проблеми, як добродійна діяльність у різні періоди історії України.

Важливим джерелом вивчення благодійної діяльності епохи Козаччини є «Документи Б. Хмельницького»¹, «Історія міста Києва» М. Берлінського², праці митрополита Є. Болховітінова³, Д. Яворницького⁴, сучасні роботи Л. Алексієвця⁵, В. Вечерського⁶. Деякі факти знаходимо у книзі Т. Яковлевої⁷, а також у журнальних публікаціях.

Хмельниччина докорінним чином змінила становище козацької старшини і української шляхти, яка пристала до неї. Саме старшина стала основою формування нового вищого класу і де-факто отримала не лише військову, а й цивільну владу. Небачений раніше обсяг влади, можливість впливати не тільки на внутрішню ситуацію в країні, а й на її зовнішню політику, схильність гетьмана далі більше орієнтуватися на рішення старшинської, а не загальної ради — все це справді перетворювало козацьку старшину на дуже впливову еліту.

Не всі володіння за гетьманськими універсалами надходили монастирям безпосередньо від гетьманів. Активно діяла й козацька старшина. Допмагаючи монастирям зберігати й збільшувати землі, вона захищала й свої інтереси, адже разом із монастирським землеволодінням їй легше було захищати власні володіння. Для прикладу: ніжинський полковник Іван Золотаренко в грудні 1653 р. відписав у власність Ніжинського монастиря водяний млин, що згодом Б. Хмельницький затвердив відповідним універсалом⁸. У листопаді 1654 р. гетьман затвердив універсал ніжинського полковника про передачу містечка Мрин і належних до нього сіл тому ж монастиреві⁹. Одночасно гетьман наділяє цей монастир ще одним містечком і чотирма селами.

Київські полковники Василь Дворецький і Павло Яненко-Хмельницький передали Києво-Могилянській академії понад 20 дворових місць і будинків. Братство одержувало прибутки, віддаючи дворові місця міщанам та іншим людям під поселення.

До речі, сам В. Дворецький, як і його син Григорій, згодом остерський сотник, навчалися в Академії. Полковник В. Дворецький протягом багатьох років піклувався про «Alma-mater». У 1659 р. він видав грамоту Богоявленському монасти-

реві на землі Домініканського монастиря. 1666 року, коли Академія була під загрозою закриття, Дворецький звертався з листами до київського воєводи Б. Шереметьєва і до гетьмана І. Брюховецького. Того ж року В. Дворецький «дал грамоту на Бирковський бор при Которських дорогах и на урочище Стрельники»¹⁰.

При Мазепі формується нова генерація козацької старшини, яка бере участь в управлінні державними справами, добродійній діяльності.

Серед патронів Київської академії були ніжинський полковник 1695—1701 рр. і наказний гетьман у 1701 р. Іван Обидовський, наказний генеральний писар 1727 р. Семен Чуйкевич¹¹.

У 1700 р. на Близьких печерах Лаври на кошти полтавського полковника П. Герцика була поставлена Хрестовоздвиженська церква¹². Церква Різдва Богородиці побудована на Дальніх печерах у 1696 р. на кошти білоцерківського полковника К. Мокієвського¹³.

У 1724 р. бунчуковий товариш Іван Маркович і лубенський полковник Дмитро Зеленський заповіли Києво-Печерському монастиреві кошти і срібні речі. Дарчі записи на маєтки Лаврі надали бунчуковий товариш Дем'ян Якубович — на Прилуцький двір, військовий товариш Леонтій Озерський — на Куровські маєтності, значковий товариш Гаврило Фомінич — на с. Любовню, бунчуковий товариш Яків Жураковський — на степ Лосиновський і греблю Сваричевську та ін¹⁴.

Снянський Покровський монастир, що входив у відомство Києво-Печерської лаври, заснував у 1688 р. місцевий сотник Василь Душеченко і в тому ж році він постригся в ченці під іменем Варлаама. У 1701 р. він побудував у монастирі дві церкви — Покровську і Петропавлівську — й доручив його Києво-Печерській лаврі, до якої монастир і був приписаний у 1703 р.¹⁵

Поза увагою Коша Запорозького не залишалися і культурно-просвітницькі заклади Лаври. Печерський архімандрит Єлисей Плетенецький зумів використати козацьку силу не тільки для повернення печерських маєтків, конфіскованих королем, але й розвинув під козацьким захистом надзвичайно плідну культурну працю.

Важливою виявилась донаторська, ктиторська і фундаторська діяльність старшини. З фундаторів попереднього часу слід згадати козацького гетьмана Самійла Кішку, який наприкінці XVI ст. збудував у Києві біля підніжжя Верхнього міста за нагоди свого звільнення з турецької неволі дерев'яну церкву Св. Миколи. Поруч із церквою звели шпиталь для старих і вбогих, тому церкву прозвали за її сусідство зі шпиталем церквою Св. Миколи Доброго¹⁶.

Біля перебудованої Михайлівської соборної церкви Видубицького монастиря козацький полковник Михайло Миклашевський у 1690-х роках збудував нову церкву Св. Георгія.

У 1691 р. київський полковник Григорій Коровка-Вольський на місці старої дерев'яної церкви римо-католицького Домініканського монастиря спорудив Борисоглібську церкву¹⁷.

Наприкінці XVII ст. полковник гетьмана Мазепи Яків Лизогуб став фундатором південного приділу церкви Єлецького монастиря в Чернігові та мурованої церкви Різдва Богородиці в Седневі.

Коштом полкового осавула Павла Гудими у 1732 р. були відремонтовані мури київської церкви Воскресіння¹⁸, у 1755 р. відновлена Іллінська церква на Подолі у Києві, при цьому зроблено при ній другий теплий приділ¹⁹.

Військовий суддя Василь Тимофійович збудував власним коштом церкву Св. Пантелеймона в Києві та утримував її.

Винятково цінною пам'яткою історії та культури є Хрестовоздвиженський монастир у Полтаві, заснований у середині XVII ст. з ініціативи й на кошти полтавського полковника Мартина Пушкаря, Івана Іскри та іншої козацької стар-

шини, а також міщан за дозволом тодішнього київського митрополита, відомого церковного діяча та письменника Сильвестра Косова на честь розгрому в цих місцях війська польських магнатів і шляхти²⁰. Споруджував монастир ігумен Лубенського Мгарського Преображенського монастиря Калістрат. Перші монастирські споруди були з дерева. Наприкінці XVII ст. старий дерев'яний собор розібрали й почали мурувати новий на кошти Генерального писаря, а згодом Генерального судді Лівобережної України Василя Кочубея. Та 1708 р. В. Кочубей разом із колишнім полтавським полковником І. Іскрою були страчені за доноси цареві Петру I. У 1709 р. спорудження нового собору припинилося, і добудував його у першій чверті XVIII ст. син В. Кочубея, полтавський полковник В. Кочубей²¹. Хрестовоздвиженський собор полтавського монастиря — один із найкращих зразків українського бароко.

Фундаторами Полтавського Успенського кафедрального собору були полтавський полковник Андрій Горленко, обозний Андрій Руновський, полковий суддя Григорій Сахновський, військовий товариш Дмитро Білуха та інші²². Закладено собор 1749 року, а освячено 1770 року. Він належав до найпізніших зразків особливого архітектурного типу міських і монастирських соборів XVII—XVIII століть, що виник на перехресті впливів західного бароко та відродження об'ємно-просторових структур давньоруських мурованих храмів.

Визначною історичною реліквією соборного ансамблю був великий дзвін, що називався «Кизикермен», відлитий у 1695 р. коштом полтавського полковника Павла Герцика з гармат, захоплених у турків²³.

Муровану дев'ятидільну хрещату п'ятибанну церкву споруджено 1686 року у с. Лютенька на Полтавщині коштом славнозвісного гадяцького полковника Михайла Бороховича (Боруховича), активного учасника мазепинських походів проти татар і Польщі²⁴.

Чернігівський полковник М. Небаба подарував млин місту Чернігову (1655)²⁵.

Колишній генеральний суддя Мужилівський у 1654 р. подарував Ніжинському монастиреві на Красному острові маєтність Талалаївку²⁶.

Шанованим у запорозьких козаків та української шляхти був Крупицько-Батуринський монастир. У 1765 р. Запорозька Січ пожертвувала на монастир 1252 карбованці й 27 коней. Миколаївський собор монастиря вимурувано замість дерев'яного у 1680 р. коштом генерального судді Івана Домонтовича²⁷. За типом — це класичний храм доби найвищого розквіту архітектури козацького відродження. Настоятелем монастиря був святий Дмитрій Ростовський (Данило Туптало), який тут написав славнозвісні «Життя святих», а також Іларіон (Іван) Мигура, один із найвизначніших культурних діячів кола Івана Мазепи, викладач Києво-Могилянської академії²⁸.

Не стояло осторонь благодійності та меценатства й рядове козацтво. Про фінансову допомогу козаків свідчать, зокрема, щорічні списки осіб, які жертвували гроші для Київської академії, сприяючи її існуванню.

Неподалік київського жіночого Вознесенського (Фролівського) монастиря у 1727 р. споруджена дерев'яна церква «святителя Христова Василя Великого» «иждивением Киевского полку казаков; почему она и называлась всегда казачкою церковью»²⁹.

Церква Успіння Пресвятої Богородиці («Пирогоща») мала десятиметровий іконостас (1778) і срібні царські ворота (1784) з іменем жертводавця — запорожця Василя Білика. Іконостас у стилі рококо вважався одним із найкращих з тих часів³⁰.

Особливою увагою у козаків користувався Межигірський монастир. Запорозькі козаки вважали своїм обов'язком побувати в ньому, робили великі грошові вклади, забезпечували цінними предметами, вели за власні кошти будівництво, надсилали продукти, хутро тощо.

Братія монастиря, «имея большое положение из Запорожья», завжди пам'ятала благодіяння козаків і називала їх ктиторами і фундаторами Межигірської Спасо-Преображенської обителі.

Разом із наданням ченців до запорозьких церков і Самарської обителі Києво-Межигірський монастир утримував на своїй території шпиталь, у якому знаходились німечні й престарілі запорозькі козаки. Це робило монастир ще популярнішим серед запорожців, які могли бути певними, що при необхідності вони зможуть завжди знайти притулок у стінах Межигірської обителі.

Межигірський монастир мав грошовий прибуток від запорозьких козаків не лише у вигляді коштів, що привозили ченці з території Запорозьких вольностей. Ті козаки, які приходили до монастиря, приносили з собою гроші, зброю, коштовне вбрання і віддавали все це на користь монастиря.

Крім грошей, що межигірські ченці збирали на користь свого монастиря у Запорожжі, вони привозили до Межигір'я велику кількість меду, риби, солі, зерна та інших продуктів, коней та худобу, що давали козаки для монастирської братії.

Запорожці жертвували на Межигір'я коштовні хрести, євангелія, чаші, одяг для священників. Так, кошовий Іван Білецький і запорожець на ім'я Василь пожертвували два срібних напрестольних хрести, козаки Софрон і Тимофій пожертвували в 1769 р. два срібних хрести з власними на них надписами³¹.

У 1774 р., перед падінням Січі, запорожці надіслали архімандриту Межигірського монастиря Іларіону митру.

Кіш не тільки утримував і щедро наділяв духовних осіб, а й надсилав овечу пряжу на сукно «к одяганню в Самарском монастыре послушников и служителей, в нём находящихся»³².

Майже кожен із простих козаків, який не загинув на війні чи вилікувався від хвороби, робив посильний вклад у храм хрестиками, кружками, кубками, а часто — металічними зображеннями сердець, рук, ніг, очей, тобто того, чим страждав як хвора людина; ці зображення навішувались за допомогою ланцюжків чи стрічок на різні ікони (образа) в церквах і монастирях. Окрім того, кожен помираючий козак, якщо він мав ікону, медаль, злиток золота, срібла, відписував все це до церкви.

Багаті дарунки інокам, часті підписування козаками майна на користь церкви і духовенства, численні пожертви й різні вклади, які робили запорозькі козаки в монастирі, січові та парафіяльні церкви грошима, книжками, церковним одягом, посудом, іконами, хрестами, хоругвами, плащаницями, золотими та срібними злитками, перлами, дорогоцінними каменями, дорогими тканинами, багатими коралами — все це, як відмічає Д. Яворницький, свідчить про велику прихильність запорожців до церкви.

Прихильність запорозьких козаків до храмів і добродійності поширювалась далеко за межі їх вольностей. Як уже зазначалося, у київському Межигірському монастирі запорозькі козаки утримували своїм коштом лікарню і шпиталь.

Шпиталі існували й при інших монастирях, зокрема, Трахтемирівському.

«Справжні бідні і навіть такі, котрі соромились прохати милостиню, далі каліки, хворі, а особливо старі воїни, знаходили собі притулок в шпиталях»³³.

У Трахтемирівському монастирі на Дніпрі, нижче від Канева, «для старинних, зубожилых и ранами скалеченых козаков», доживали свого віку старі, німечні запорожці. Трахтемирівський монастир став шпиталем-притулком для поранених і старих козаків привілеєм польського короля Стефана Баторія 1578 року. «Баторій, оцінюючи заслуги козаків у московській війні, подарував ім Трахтемирів на шпиталь» — вказував польський історик Равіта-Гавронський³⁴.

Тарас Шевченко у поемі «Сон» писав:

І Трахтемирів геть горою
Нечепурні свої хатки

Розкидав з долею лихою,
Мов п'яний старець торбинки.

Французький історик XVIII ст. Ж.-Б. Шерер писав: «У Малоросії при кожній церкві, без винятку, є лікарня або лазарет, де люди, справді бідні й нездатні себе забезпечити, доглянуті коштом церкви, залежно від її прибутків»³⁵. Вже згадуваний П. Алеппський вказував на шпиталі, які «во всей стране казаков, в каждой улице и в каждой деревне выстроены для их бедняков и сирот, при конце мостов или внутри города, служащие им убежищем; на них снаружи множество образов; кто к ним заходит, дает им милостиню»³⁶. Крім цього, він відмічає ще таку форму громадської благодійності: «У казаков есть бесчисленное множество вдов и сирот, ибо со времени появления гетмана Хмеля и до настоящей поры не прекращались страшные войны. В течение всего года, по вечерам, начиная с заката солнца, эти сироты ходят по всем домам просить милостиню, поя хором гимны Пресвятой Деве приятным, восхищающим душу напевом; их громкое пение слышно на большом расстоянии. Окончив пение, они получают из того дома милостиню деньгами, хлебом, кушаньем или иным подобным, годным для поддержания их существования»³⁷.

Головними фундаторами багатьох нових монастирів були православні церковні братства, козаки. Традиційним стало їхнє опікування Межигірським, Трахтемирівським, Чигиринським монастирями. Поряд зі зміцненням старих монастирів, з'являлися й нові. На кошти полковників Дем'яна і Василя Багатогрішних за сорок верст від Кролевеця був збудований Пустинно-Рихлівський Свято-Миколаївський монастир.

Відмітимо також кілька нових козацьких фундацій: Чеснохресний у Полтаві (з 1650), Святомиколаївський, Змієвський (1668) та Святоуспінський (1671). Військо Запорозьке підтримувало Свято-Микільський Пустинний монастир («Малий Микола») поблизу Аскольдової могили у Києві.

Лише у другій половині XVII ст. у Лівобережній Україні з'явилося 29 чоловічих і 8 жіночих нових монастирів.

Поширеною формою козацького меценатства було донаторство (дарування). Чимало найкращих ікон означеної епохи є типовим донаторським внеском. Дотепер збереглися хрести на престольні, один із яких є дарунком церкві козака Ігната Крута, інший — Якимця, ще один — Леонтія Мельника.

Прикладом спадкоємності добродійних справ є діяльність останнього кошового отамана Війська Запорозького Низового. Петро Калнишевський (1690—1803) опікувався культурним піднесенням краю, його коштом збудовано кілька храмів, придбано велику кількість церковних книг.

У деяких випадках керівництво церков прислало священників з листом до Коса, в якому містилося прохання стати ктиторами і надати кошти на підтримку, перебудову або будівництво церкви. Козацтво виконувало такі прохання, і коштом Війська було побудовано і відремонтовано низку церков як на Запорозжжі, так і за його межами. Лише коштом кошового отамана П. Калнишевського побудовано в 1763—1767 рр. Лохвицьку соборну церкву, в 1764 р. — Покровську церкву в Ромнах, Свято-Георгієвську церкву в с. Петриківці, церкву святої Трійці у Пустовойтівці; в 1774 р. було закінчено спорудження великої брами, кам'яної церкви і дзвіниці в Києво-Межигірському монастирі.

Як зазначалося, запорожці робили коштовні внески на користь монастирів і церков, що знаходились за межами Вольностей. П. Калнишевський послав чаші, дискоси³⁸, звездиці в церкву Гробу Господнього в Єрусалимі³⁹.

Запорозький Кіш замовив у Глухові панікадило за 3000 рублів, суму величезну на той час, особливо якщо згадати, що вся зарплатня війська визначалась тоді в 4660 рублів. Про це панікадило запорожці писали гетьману Кирилу Розумов-

ському, що воно обійшлося їм в чималу суму і просили дати для перевезення його з Глухова в Січ «для береження на случай нападательства в пути десять оружейных казаков»⁴⁰.

У 1774 р. Запорозький Кіш для архімандрита Володимира Сокальського зробив дорогу митру, хрест і призначив йому щорічну платню.

Особливості складу козацтва, історична традиція, геополітичні і природні умови його існування призвели до складання своєрідного світогляду запорожців. Світогляд запорозького козацтва мав релігійний характер і проявлявся в формі православ'я.

Запорозьке козацтво було щедрим по відношенню до релігійних споруд, жертвуючи на храми як Запорожжя, так і за межами Вольностей. Знаючи цю особливість козацтва, до Запорожжя за милостинею щорічно приходило чимало духовних осіб з Гетьманщини, Росії та інших місць.

Кошове керівництво робило значні внески на користь церкви, будувало за свій кошт релігійні споруди.

Причини щедрості запорожців до храмів слід шукати в притаманному козакам легковажному ставленні до грошей, багатства, в погляді на пожертви як на можливість замолити гріхи, в любові козаків до прикрашання релігійних споруд, в бажанні військового керівництва зберегти свою автономію у вирішенні релігійних питань завдяки подаянням на користь церков і духовенства.

Доброчинна і меценатська діяльність українських гетьманів, козацької старшини та рядових козаків — найкращих представників української спільноти окресленої епохи — не просто окремі вчинки відомих особистостей чи груп приватних осіб, а вияв суспільних відносин конкретного історичного періоду, соціокультурний феномен свого часу. Як історичне явище, їх добродійно-меценатська діяльність несе високі моральні якості, свідчить про етичні норми людей, пріоритети суспільства.

Добродійна діяльність епохи Козаччини ще чекає свого ретельного дослідження та узагальнення як стосовно внеску конкретних видатних постатей, так і за її напрямками.

¹ Документи Богдана Хмельницького. (1648—1657). — К., 1961.

² Берлинський М.Ф. Історія міста Києва. — К., 1991.

³ Болховітінов Євгеній, митрополит. Вибрані праці з історії Києва. — К., 1995.

⁴ Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: В 3 т. — К., 1990.

⁵ Алексієвець Л.М. Києво-Могилянська академія у суспільному житті України (XVII—XVIII ст.). — Тернопіль, 1997.

⁶ Вечерський В.В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. — К., 2002.

⁷ Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни. — К., 1998.

⁸ Документи Богдана Хмельницького. — С. 408.

⁹ Там же. — С. 401—402.

¹⁰ Болховітінов Євгеній, митрополит. Вибрані праці з історії Києва. — С. 249.

¹¹ Алексієвець Л.М. Києво-Могилянська академія у суспільному житті України (XVII—XVIII ст.). — С. 106.

¹² Килессо С.К. Києво-Печерская лавра. — М., 1975. — С. 99.

¹³ Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. — К., 1874. — С. 137.

¹⁴ Центральний державний історичний архів України у м. Києві. — Ф. 128. — Оп. 3. — Спр. 3. — Арк. 1.; Оп. 1. — Спр. 89, 90, 101, 130, 133.

¹⁵ Там же. — Оп.1. — Спр. 566. — Арк. 23—24.

¹⁶ Вечерський В.В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. — К., 2002. — С. 87.

¹⁷ Берлинський М.Ф. Історія міста Києва. — К., 1991. — С. 252—253.

¹⁸ Тит Геврик. Втрачені архітектурні пам'ятки Києва. — Нью-Йорк—Київ, 1991. — С. 31.

¹⁹ Берлинський М.Ф. Історія міста Києва. — С. 253.

²⁰ Жук В. Хрестовоздвиженський монастир у Полтаві // Пам'ятки України. — 1992. — № 2—3. — С. 104.

- ²¹ Там же. — С. 105.
- ²² *Вечерський В.* Поминальник української архітектури // Пам'ятки України. — 1992. — № 2—3. — С. 65.
- ²³ Там же. — С. 66.
- ²⁴ Там же. — С. 67.
- ²⁵ *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни. — С. 411.
- ²⁶ Там же. — С. 412.
- ²⁷ *Вечерський В.* Поминальник української архітектури // Пам'ятки України. — 1992. — № 2—3. — С. 69.
- ²⁸ *Вечерський В.В.* Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. — С. 124.
- ²⁹ *Берлінський М.Ф.* Історія міста Києва. — С. 254.
- ³⁰ *Тит Геврик.* Втрачені архітектурні пам'ятки Києва. — С. 24.
- ³¹ *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків: В 3 т. — С. 260.
- ³² Там же. — С. 259.
- ³³ *Ефименко П.* Шпитали Малороссии // Киевская старина. — 1883. — № 4. — С. 714.
- ³⁴ *Онацький С.* Українська мала енциклопедія. — Буенос-Айрес, 1966. — Кн. 15. — С. 1924.
- ³⁵ *Шерер Ж.Б.* Літопис Малоросії, або історія козаків-запорозьців. — К., 1994. — С. 67.
- ³⁶ *Ефименко А.Я.* История украинского народа. — К., 1990. — С. 252.
- ³⁷ *Алеппский П.* Путешествие Антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века. — М., 1896—1900. — С. 2.
- ³⁸ Дискос — кругле блюдо з піддоном, використовується у православному богослужінні під час літургії
- ³⁹ *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків: В 3 т. — С. 260.
- ⁴⁰ Там же. — С. 259.

АНТІН СИНЯВСЬКИЙ ТА ОДЕСЬКА ГРОМАДА 90-х рр. XIX ст.

Віктор ЗАРУБА

Історія Одеської Громади як визначного українського національно-визвольного та культурного осередку Південної України вже ставала об'єктом уваги дослідників. Зокрема, у спогадах С. Сгунової-Щербини, у студіях О. Рябініна-Скляревського, В. Герасименка, О. Болдирева, С. Світленка¹ висвітлено певні аспекти (чи періоди) історії і діяльності одеських громадівців. Нашу статтю розглядаємо як внесок у вивчення цієї важливої наукової проблеми, заснований на матеріалах архіву та спогадів Антона Степановича Синявського (1866—1951) — визначного українського громадського діяча і вченого².

Антін Синявський народився на Київщині, закінчив Першу київську гімназію, історико-філологічний факультет Київського університету, де був учнем В. Антоновича, належав до Старої Громади (студентської), був університетським товаришем М. Грушевського, учасником українських молодіжних гуртків 80-х рр. За участь у драгоманівській «Вільній спілці» 13 серпня 1889 року був арештований і засланий на два місяці на Північ, до м. Шенкурська.

На початку 1890 року, після відбуття заслання і залишаючись «під гласним наглядом, із заборонаю жити в Києві і працювати в системі Міністерства народної освіти, їде до Одеси, де вступає на юридичний факультет Новоросійського університету. Щоб заробляти на життя, складає в університеті екзамен на природничому відділенні фізико-математичного факультету на атестат вчителя географії гімназії і прогімназії. Працює також у системі освітніх закладів міністерств оборони та фінансів.

Роки життя в Одесі й участі в Одеській Громаді (1890—1896) відбилися в пізніших спогадах А.С. Синявського про В. Антоновича³, Д. Сигаревича⁴, Л. Смоленського⁵. Окремі факти діяльності одеських громадівців містяться в його статтях про М. Коваленка⁶, О. Маркевича⁷, а також в архівних матеріалах, автобіографічних нотатках⁸ та листах до М. Грушевського⁹. Про нелегальні візити А. Синявського до Києва і зустрічі з ним у 1890—1893 рр. згадує у «Щоденнику» і сам М. Грушевський¹⁰. На підставі означених матеріалів і досліджуємо історію Одеської Громади 90-х рр. та роль у ній А. Синявського.

Як історик А. Синявський подає історію Громади на тлі епохи XIX ст. і на тлі історії самої Одеси. Він зазначає, що в другій половині XIX ст. Одеса з банального повітового містечка (губернським центром так і не стала) поступово починає перетворюватися на визначний науковий, культурний і економічний центр не лише України («Юга Росії»), але й усієї Російської імперії. Але зазначимо, що українського в тогочасній Одесі було дуже мало. Тільки в 60-х рр., коли тут створюється Громада, починає жевріти і українське життя.

Одеське громадівство переживає кілька періодів: 1876—1879 рр. — піднесення, коли воно пов'язане з А. Желябовим, коли до Одеси приїхав М. Драгоманов. 1879 року Громаду розгромила влада, членів розігнала подалі, а таких радикалів, як В. Мальований, аж на р. Кару в Східний Сибір. 1881 року громадівці відновили свою діяльність навколо Смоленського, Боровського та Крижанівського. Проте відтепер Громада відійшла від революційних позицій і стала на твердий ґрунт культурницької діяльності, хоча й підтримує тісні зв'язки з В. Антоновичем у Києві, М. Драгомановим у Женеві, І. Франком у Львові, а також із Київською, а згодом Полтавською, Харківською та Чернігівською Громадами.

Антін Синявський вважає, що в Одесі того часу були кращі умови для українського руху, аніж у Києві: в ній переховувалися епігони «Київської комуни, котрі намагалися підняти повстання на Чернігівщині, «лавристи», «бакуністи», марксистки з групи П. Тучапського, жили польські соціал-демократи, збігли свідки Паризької комуни¹¹.

Одеса кінця XIX ст. — місто інтернаціональне, сказати б навіть — космополітичне, місто різних соціальних контрастів. На вулицях частіше лунала іноземна мова, аніж російська. Представники кожної нації мали свої установи, храми, клуби, школи, свою пресу, що виходила їхньою рідною мовою. Тільки не українською. Бо українці Одеси — були загнаною, упослідженою, обмеженою в усьому нацією: нащадки запорожців, які допомогли «непобедимому руському оружию» завоювати Хаджибей, дістали в ньому околиці — Молдаванку, Пересип та Гнилякове. Краща земля дісталася іншим... Вся ця ганебна дискримінація збуджувала діяльність Громади, гріла її націоналізм, як, зрештою, і шовіністичні вибрики «Новоросійського телеграфа» — газети, душительки «местного мазепинского движения». Та завдяки просвітницькій діяльності Громади Одеса поступово набирає значення і українського центру¹².

Антін Синявський, переїхавши 1890 року до Одеси, одразу ж входить до громади — як учень В. Антоновича, як ідейний драгоманівець, як людина, яка вже постраждала за свої національно-патріотичні та політичні переконання. На той час Громада, котра нараховувала понад 40 чоловік, хоч і залишалася найсталішою організацією в Україні, вже не була єдиним ідейним цілим, як в часи А. Желябова: на ній позначилися і космополітичний склад населення Одеси, і строкатість політичних течій 90-х рр. Її члени поділилися на культурників і революціонерів-політиків. Перших було набагато більше і, захопивши провід організації, вони визначили напрям її діяльності як культурно-просвітницький.

«Нервами» Громади 90-х рр. був учитель історії Юнкерського училища Леонід Анастасійович Смоленський (1844—1905) — вчитель Євгена Чикаленка та

Дмитра Сигаревича, «мозком» — Михайло Федорович Комаров (1844—1913) — бібліограф, мовознавець, родом із Катеринославщини. Але всіх — і культурників, і політиків — об'єднували імена Антоновича і Драгоманова, особливо першого, який у той час був дуже частим гостем Громади і який, будучи культурником, виступав її ідейним натхненником. Але громадівці ставилися до обох з однаковим пієтетом, незважаючи на розрив між Антоновичем і Драгомановим, що стався ще 1885 року через тактичні та ідеологічні непорозуміння.

Основними вимогами для члена Громади, як політичної організації, були прогресивні революційні погляди, особиста порядність, суспільна активність, допомога українському революційному рухові. Громадівців об'єднував зв'язок із українськими суспільно-політичними лідерами, галицькими народовцями і радикалами, наддніпрянськими Громадами. До Одеси найжджали зі Львова молоді радикали Теофіл Окуневський та Роман Яросевич (з якими зустрічався і А. Синявський) та інші тамтешні громадські діячі, котрі також радо приймали у себе одеситів.

Рівень політичного життя Одеської Громади 90-х А. Синявський називає невисоким¹³. Хоча зазначає, що головне її значення як політичної спільності і як культурно-національного осередку було в тому, що вона консолідувала кращі культурні й політичні сили і готувала нові національні кадри майбутніх політичних діячів. Саме зі старших членів Громад на початку ХХ ст. сформувалися українські партії ліберально-демократичного спрямування, а з молодших — національні партії радикальних демократів.

Збираючи кошти з членських внесків, Громада постійно допомагала виданням у Галичині, Женеві, а також самому Михайлу Драгоманову, становище якого, у зв'язку з хворобою, було тяжким. У документах А. Синявського є скупа згадка, що влітку 1892 року він особисто їздив до Софії, де зустрічався з Драгомановим і, напевно ж, возив йому громадівську допомогу¹⁴. Коли влітку 1895 р. М.П. Драгоманов помер в Софії, Антін Синявський написав у листі своєму товаришу М. Грушевському: «Останні дні пройшли в Одесі в великому сумуванні з приводу смерті Вашого тезки Михайла... Дуже тяжко, коли вмирають такі люди. Ніби сиротіючи тратиш якусь силу, котра підтримувала тебе, тратиш людину, в котру вірив, душу тобі близьку»¹⁵.

Після смерті Михайла Петровича, громадівську допомогу одержувала його донька — Л.М. Драгоманова (400 крб. річних). Із сином Драгоманова Світозаром А. Синявський працюватиме разом у київських вузах в 20-і роки ХХ ст., а в 1943 році вони разом виїдуть з Києва до Львова з наміром емігрувати з радянської України.

Одеська Громада також підтримувала матеріально своїх бідніших членів, — композитора П. Ніщинського та художника А. Ждаху, на її гроші виховувалися діти Володимира Мальованого (1848—1893), засланого на Карійську каторгу, де він і помер.

У споминах про Л. Смоленського і в статті «З публіцистичної діяльності В.Б. Антоновича», Антін Синявський дуже багато й цікаво пише про членів цієї напівлегальної української культурної і політичної організації космополітичної Одеси, даючи кожному з них влучні характеристики. Вчений зазначає, що склад Одеської Громади був різноманітний: за старою термінологією, переважали різночинці, декласова інтелігенція, вчителі, професори, урядовці. Звичайно, в переважній більшості українці, хоча були й поляки, німці, росіяни.

Особливе значення в житті Громади мав М.Ф. Комаров — видатна і активна постать об'єднання, з переїздом якого з Умані до Одеси почасти змінився і напрямок діяльності Громади. Комар-Уманець разом із Громадою-Спількою виконав велику роботу щодо складання відомого українського словника і покажчика літератури. Співпрацю з М. Комаровим над справами Громади фіксує знайдений на-

ми лист до нього А. Синявського від 20 лютого 1897 року, який зберігається в архіві М. Комарова в Одеській науковій бібліотеці¹⁶. Про участь А. Синявського у складанні словника зазначено в його автобіографіях та спогадах.

А. Синявський відмічає, що робота над словником «переводилася в певні призначені дні, переважно в помешканню Михайла Федоровича, а також перед засіданням Громади, для чого ті члени, що працювали в словнику, приїздили раніше»¹⁷. Він же розкриває і творчу лабораторію діячів, які сідали навколо столу і розбирали кожне назване кимось слово, записане на окрему картку, визначали його синонімічний та семантичний ряд.

Паралельно, в Києві, словник урядковувала і Стара Громада. Він вийшов на початку ХХ ст. як «Словник Б. Грінченка». Отже, як бачимо, словниковий запас української мови і взагалі мовне питання в 90-х рр. стояло гостро не лише для членів Одеської Громади, але й для всієї української інтелігенції. Чистою (літературною) українською мовою розмовляли тоді лише письменники та окремі діячі, — Є. Чикаленко, М. Комаров, О. Кониський та В. Вовк-Карачевський. Інші розмовляли російською (М. Ковалевський) або суржилом (В. Антонович). «З учнів В. Антоновича, — зазначає А. Синявський, — перший почав писати наукові праці й скрізь вживати українську мову тільки М. Грушевський»¹⁸. Іван Линниченко взагалі її ігнорував, а Д. Багалій (обидва — старші учні Антоновича) лише з українськими письменниками листувався і розмовляв українською, офіційно до 1917 р., вживаючи виключно російську. З цього приводу у 1907 році М.С. Грушевський писав йому: «Чому не напишете чогось по-українськи, аби дати нам можливість вибрати Вас на дійсного члена (НТШ)... Ви, будучи українцем, не пишіть по-українськи...»¹⁹ А. Линниченку, на закид, що він марнує час на політику, Грушевський однозначно відповів: «Культурний, громадський і економічний розвиток України можливий лише на її національній основі»²⁰.

Членів Одеської Громади А. Синявський розподіляє на дві групи: викладачів та урядовців (за фахом). До першої належали вчителі гімназій, народних шкіл, реального, комерційного та юнкерського училищ: Л.А. Смоленський, О.О. Андрієвський, Д.Д. Сигаревич, А.М. Бібік (з дружиною), І.Л. Руденко, А.В. Крижанівський (з дружиною), П.К. Борзаковський, К.М. Грінчевський, П.І. Злочанський, Г.К. Іващенко, П.Г. Ніщинський, О.І. Шидловський (поляк), Ф.Н. Мелятицький (поляк), М.І. Білінський, О.А. Гармашова. З університетських викладачів називає А.Й. Немировського (фізик), М.Д. Сидоренка (професор геології) та професора хімії, німця Є.В. Вернера. Такі визначні українські історики, як І.А. Линниченко та О.І. Маркевич, котрі жили тоді в Одесі, до Громади не належали.

До другої групи громаді входили урядовці різних державних, освітніх та господарських закладів: агрономи А.І. Погибко і А.А. Околович, працівники банку А.А. Ждаха та П.Т. Климович (Білий), податкові інспектори М.О. Шостаківський і А.П. Федоренко, канцеляристи К.Л. Добрицький, В.І. Злочанський та Назаревський, суддя М. Климович (Чорний), а також «різничинці» — В.В. Ковальов (художник, автор полотна «Руйнування Січі»), Л.Б. Комарова та М.М. Комарова-Сидоренко (дружина і донька М. Комарова), Н.О. Гернет, М. Коваленко, В. Леонтович (Левенко), А.П. Боровська²¹.

Їхня участь у Громаді була різною. Зокрема І.Л. Руденко, А.В. Крижанівський та А.С. Синявський, за дорученням Громади, «працювали в аудиторіях «Народных чтений» з часу їх заснування на Ямській вулиці, а пізніше на Старо-Портофранківській вулиці, — Руденко завідував аудиторією, а Крижанівський і Синявський працювали як лектори. Перший з літератури, а Синявський — з історії й економіки, читаючи лекції переважно для робочої аудиторії»²².

Видатною постаттю старшого покоління громадівців, їхнім лідером, навіть «батьком», як жартома вони говорили, був Л.А. Смоленський. Його біографії і ді-

яльності в Громаді А. Синявський присвятив окрему статтю — до 25 річчя смерті — яка, на жаль, так і залишилася ненадрукованою. За його словами, Л. Смоленський керував всією політичною роботою Громади, був визначним організатором і палким оратором. Про «гарячого і палкого Смоленського, промовця, яких мало тоді було серед українців», писала і Софія Русова²³.

Названі вище діячі були «старші», поважні члени Громади, люди, вже з певним становищем. Рішучіша «зелена молодь» з приїздом А. Синявського (київського заслання) організує в 1890 році навколо нього радикальнішу «молоду громадку, до якої ввійшли М. Коваленко, Н. Гернет, В. Злочанський, К. Віціллі, Д. Єремеєнко, Н. Глинський, Д. Сигаревич, М. Комарова та інші, які «в процесі диференціації і викристалізування напрямку гуртка підходили до нього, або відходили. Остаточного гурток скристалізувався як драгоманівський, збирав кошти на видання органу української радикальної партії «Народу» і члени гуртка брали участь в його розповсюдженню, уміщували статті, переправляли і розповсюджували женецькі видання»²⁴.

В «Народі» (1890—1895 рр., ред. І. Франко та М. Павлик) під псевдонімом Хома Скраглюк (від назви рідного села Скрагалівка) та в часописі «Зоря» (Львів) під псевдо А. Катран неодноразово друкувався і Антін Синявський. Він вмістив п'ять дописів у «Зорі» в 1891—1895 рр. і п'ять в «Народі» — всі в 1891 році. Їхній зміст — тема окремого дослідження. Написані всі в Одесі, Одеської ж Громади стосується лише некролог в «Зорі» по рано померлому М. Коваленку.

А.С. Синявський та його товариші, — ровесники й однодумці, які творили «молоду громаду», — збиралися для розмов у міських кабаре, яких скрізь було густо, пили дешевеньке одеське «конспіративне» вино, співали, декламували, лаяли порядки. Це було щось на зразок Латинського кварталу чи Монмартру в Парижі. Особливо полюбили вони кабаре Дур'яна, на розі Преображенської та Херсонської, поблизу університету. Тут відбувалися їхні зустрічі із заїжджими революціонерами, законспіровані збори, розваги тощо²⁵.

Атмосферу ж загальногромадівських зібрань теж передає у спогадах А. Синявський. Він зазначає, що звичайні сходки Громади проходили раз на два тижні на дачі В. Ковальова, в помешканні М. Комарова чи в будинку Л. Смоленського на Старо-Портофранківській вулиці, в одноповерховому домі, з входом із двору, в кабінеті, заставленому з підлоги до стелі книгами. В книгах були заховані списки членів Громади. В цьому ж кабінеті засідала верхівка Громади. На загальні збори, закумуфльовані під якесь родинне свято, приходили свої та гості.

Урочисті, святкові збори відбувалися у вітальні — великій, світлій кімнаті. Саме в ній Громада відзначала у травні 1895 року 25-ліття професорської і 35-ліття літературно-наукової праці В. Антоновича. Тут Одеська Громада зфотографувалася зі своїм ідейним лідером (світлина А. Синявський опублікував 1928 року в «Україні»).

Збори відкривав пізно ввечері Л. Смоленський і доповідав про зв'язки з Женевою і Львовом, про політичне становище українства. Потім слухали звіт скарбника. Про одержані з Галичини видання доповідали А. Синявський та Д. Сигаревич, про допомогу М. Драгоманову — П. Клименко (Білий). Приймали членські внески і влаштували велику спільну вечерю, на якій виголошували тости, співали українські пісні. А насамкінець під акомпанемент рояля всі співали «Марсельезу» у перекладі Л. Смоленського²⁶.

У 1890—1898 рр. дуже частим гостем в Одеській Громаді був В. Антонович, де його радісно зустрічали як всеукраїнського вождя. Синявський відмічає, що його приїзди і доповіді створювали в Громаді «особливий, ніби святочний настрій, періоди піднесення». Коли він доповідав про становище в Україні, про національно-визвольний рух, його слухали «з таким захопленням, уважністю, в такій ти-

ші, що здавалося чути було як б'ється пульс тих сердець, що об'єдналися тут коло «божественного» вчителя, щоб почути його провідне слово»²⁷.

Метою наїздів В. Антоновича було залучити Одеську Громаду до польсько-української угоди, творцем якої, разом із Романчуком та Кониським, він був; і більшість громадівців підтримали свого лідера. «Але не вся Громада, — зазначив Синявський, — серед якої були драгоманівці й молоді радикали, співробітники «Народу» (він сам. — В.З.) солідаризувалися у цьому питанні з Володимиром Боніфатійовичем»²⁸.

У 1893 році закінчився процес диференціації в «молодій громаді» і вона розчинилася в «старій» — хто підсилив радикальне крило (Сигаревич і Синявський), хто культурницьке (І. Смоленський, М. Комарова), а хто й зовсім покинув громадські лави.

З ініціативи В. Антоновича Одеська Громада для пропаганди своїх ідей весь час намагалася заснувати власний друкований орган. Лише наприкінці 1894 року їй вдалося купити у видавця Рейхельта журнал «По морю и по суше», який виходив з 1891 року. Член Громади Євген Чикаленко згадував, що Рейхельт просто обдурих «українофілів», бо журнал був збитковий і майже не мав передплатників. А цензура не дозволила змінити назву і профіль часопису²⁹.

У 1895 році Громада випустила 52 числа, а в 1896 р. — 40. Редактором був Л. Михневич, видавцем — А. Погибко (згодом — П. Климович (Білий), М. Комаров), завідуючий агрономічним відділом — Є. Чикаленко. Антін Синявський завідував культурно-історичним відділом, цього «малоімпонуючого», за його словами, часопису, й окрім підготовлених ним до друку матеріалів різних авторів, опублікував кілька власних статей, присвячених М. Костомарову, В. Антоновичу, М. Кропивницькому, українському театру, під криптонімами «А.С.», «А.С-кий», без підпису.

Але шефство Громади над журналом тривало недовго. Після скандального допису «Русская литература в Галиции» (1896, № 35), в якому вихвалялися галицькі москвофіли, часопис вийшов ще кілька разів і припинив своє існування³⁰.

В Одесі у А. Синявського склалися особливо дружні свтосунки з Дмитром Сигаревичем. Згадуючи згодом про нього, Антін Степанович розповідає про його великий внесок у справи Громади, про часті поїздки до Галичини, для виконання делікатних, політичних завдань³¹.

В одеський період життя А. Синявський — вже визначний діяч українського руху. Коли Іван Франко проектував «Життя і слово», то звертався до Агатагела Кримського з проханням, залучити до співпраці і А. Синявського³². Серед «людей ідейних, щиро відданих справі національного відродження» називає А. Синявського у спогадах і в листах до Д. Яворницького Євген Чикаленко³³. Леся Українка, в листі до матері Олени Пчілки, дає визначення Синявському як визначному організатору української молодіжної гурткової роботи³⁴. А. Маргарита Комарова написала Лесі Українці 22 грудня 1891 року про об'єднання одеської молоді в «молоду громадку» навколо Синявського³⁵.

Антін Синявський у цей час продовжує підтримувати дружбу і співпрацю з М. Грушевським. Нами виявлено в архіві Михайла Сергійовича чотири листи Синявського з Одеси³⁶, а в «Щоденнику» Грушевського за 9 січня 1891 року такий запис: «Одібрав лист від Синявського, й дуже зрадив з того powodu, хоч лист трохи холодний: не хтілося б з ним розходитися, бо люблю его досі»³⁷.

29 травня 1896 року Антона Синявського вдруге заарештували жандарми, звинувативши в участі в сепаратистському русі й у зв'язках із радикалами Галичини. Його псевдоніми в «Народі» та в «Зорі», — заборонених в Російській імперії виданнях, — були розкриті. В червні вченого вислали до Томська³⁸.

До Одеси йому більше не дозволили повернутися на постійне проживання. Після заслання Синявський жив у Польщі, Катеринославі, а за радянських часів,

щоб уберегтися від репресій за участь у національно-визвольному русі, йому довелось дуже багато помандрувати, часто змінюючи місця роботи і проживання³⁹. Активний діяч Одеської Громади 1890-х рр. він виступив згодом і як її історик.

¹ Див.: *Єгунова-Щербина С.* Одеська Громада кінця 1870-х років: Спомини // За сто літ. — К., 1928. — Т. 2; *Рябнін-Склярєвський О.* З життя Одеської Громади 1880-х рр. // За сто літ. — К., 1929. — Т. 4; *Герасименко В.* Українська журналістика в Одесі (80—90 рр. ХІХ ст.) // Історичні джерела та їх використання. — К., 1969. — Вип. 4; *Болдирєв О.* Одеська громада: Історичний нарис про українське національне відродження в Одесі у 70-ті рр. ХІХ — початку ХХ ст. — Одеса, 1994; *Катренко А.* Одеська Громада 70—90-х рр. ХІХ ст. // Київська старовина. — 1998. — № 2. — С. 84—95; *Світленко С.* Українські громади другої половини ХІХ — початку ХХ ст.: (Особливості ідеології та діяльності) // Там же. — С. 9—28.

² Про нього докладно див.: *Заруба В.М.* З вірою в українську справу: Антін Степанович Синявський. — К., 1993. — 140 с.

³ *Синявський А.* З публіцистичної діяльності В.Б. Антоновича: Листування з М. Комарович (1889—1901 рр.) // Україна. — 1928. — Кн. 5. — С. 79—87.

⁴ *Синявський А.* Дмитро Сигаревич: (З нагоди п'ятнадцятиріччя його смерті. 2. VII. 1868—23. III. 1914 рр.) // Там же. — 1929. — № 34. — С. 120—125.

⁵ *Синявський А. Л. А.* Смоленський (З приводу 24-ліття смерті) 1905. — XI. 1930 // ІР НБУВ. — Ф. X. — № 18110. — Арк. 1—16.

⁶ *Синявський А.* Микола Коваленко // Зоря. — 1893. — № 12.

⁷ *Синявський А.А. И.* Маркевич — історик Новоросійського края // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. — 1904. — Вып. 1. — С. I—II.

⁸ Дніпропетровський історичний музей. Відділ фондів (далі — ДІМ). — Ф. 23. — Спр. 38. — Оп. 2. — № 27—32. — А. 161—227.

⁹ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДАУК). — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 743. — А. 1—22.

¹⁰ *Грушевський М.С.* Щоденник (1888—1894 рр.). — К., 1997. — 261 с.

¹¹ *Синявський А. Л. А.* Смоленський. — С. 1—3; 79—81.

¹² Там же.

¹³ *Синявський А.* З публіцистичної... — С. 79—81.

¹⁴ ДІМ. ВФ. — Ф. 23. — Спр. 38. — Оп. 2. — А. 225—227.

¹⁵ ЦДАУК. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 743. — А. 7—10.

¹⁶ Одеська обласна державна наукова бібліотека. Відділ рукописів. Архів М. Комарова. Лист А. Синявського від 20.11.1897 р.

¹⁷ *Синявський А.* З публіцистичної... — С. 83.

¹⁸ Там же. — С. 86—87.

¹⁹ НБУВ ІР. — Ф. 1. — № 45707.

²⁰ Державний архів Одеської області (ДАОО). — Ф. 153. — Оп. 1. — Од. зб. 285. — А. 3—4.

²¹ *Синявський А.* З публіцистичної... — С. 81—84. Його ж. Л.А. Смоленський. — С. 16.

²² *Синявський А.* З публіцистичної... — С. 81—82.

²³ *Русова С.* Мої спомини (1879—1915) // За сто літ. — К., 1928. — Т. 3. — С. 153.

²⁴ *Синявський А. Д.* Сигаревич... — С. 121.

²⁵ *Синявський А. Л. А.* Смоленський... — С. 9.

²⁶ Там же. — С. 2—3.

²⁷ *Синявський А.* З публіцистичної... — С. 80.

²⁸ Там же. — С. 79, 85.

²⁹ *Чикаленко Є.* Уривок із споминів // Літературно-науковий вісник. — Львів, 1924. — Кн. 6. — С. 133.

³⁰ *Герасименко В.* Українська журналістика. — А. 1—8.

³¹ *Синявський А. Д.* Сигаревич... — С. 121, 123.

³² *Кримський А.Ю.* Твори: У 5 т. — К., 1973. — Т. 5. — Кн. 1. Листи (1890—1917). — С. 125.

³³ ДІМ. — Ф. X. — Арх. 21758 — Арх. 217604. *Чикаленко Є.* Спогади. — Нью-Йорк, 1955. — С. 205.

³⁴ *Леся Українка.* Зібр. творів: У 12 т. — К., 1978. — Т. 10. — С. 51.

³⁵ *Косач Кривинюк О.* Леся Українка: Хроніка життя і творчості. — Нью-Йорк, 1970. — С. 171.

³⁶ ЦДАУК. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 743. — А. 1—22.

³⁷ *Грушевський М.С.* Щоденник. — С. 86.

³⁸ ДІМ. ВФ. — Ф. 23. — Спр. 38. — Оп. 2. — № 27—32.

³⁹ *Заруба В.М.* З вірою в українську справу. — С. 43—88.

УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКОГО ПРЕДСТАВНИЦТВА В ДІЯЛЬНОСТІ МІЖНАРОДНОГО ЧЕРВОНОГО ХРЕСТА В 20—30-ті РОКИ ХХ ст.

Михайло ЖУРБА

дна з найстаріших громадських організацій філантропічно-гуманітарно-го спрямування Червоний Хрест після більшовицького перевороту в жовтні 1917 року була реорганізована і принатурена до обслуговування потреб прокомуністичного режиму. До масової організаційної роботи товариство Червоного Хреста в УСРР приступило в 1923 році. В лютому 1924 року на засіданні комуністичної фракції Всеукраїнської наради Червоного Хреста було зазначено, що Червоний Хрест необхідний як нерозривна складова частина радянської державності, як чинник червоної громадськості робітничо-селянських мас, які допомагають своєю самодіяльністю Радянській державі у будівництві соціалізму в тих галузях, яким вона ще не змогла приділити належної уваги. У зв'язку з цим акцентувалася увага на розгортанні червонохресної роботи на селі і залученні до неї класових селянських спілок на кшталт сільських організацій взаємодопомоги¹. Водночас відбулася уніфікаційно-централізаторська корекція діяльності національних комітетів Червоного Хреста на теренах контрольованих більшовицькою владою. В травні 1923 року делегати шести національних товариств Російської Федерації, України, Білорусії, Грузії, Вірменії та Азербайджану виробили декларацію про утворення Союзу товариств Червоного Хреста радянських республік. Радянський Червоний Хрест активно залучався для підтримки зовнішньополітичних акцій компартійного режиму упродовж міжвоєнної доби, через його участь в роботі міжнародних структур Червоного Хреста.

Міжнародний Червоний Хрест, що мав у своєму складі представництва від радянських республік, включаючи УСРР, як і МКА, не належав до революційних міжнародних об'єднань, на зв'язки з якими пріоритетно орієнтувалася громадськість України. До початку 20-х років існувало два міжнародних центри, що об'єднували національні організації Червоного Хреста. Першим був, створений ще в 1864 році, швейцарський Міжнародний комітет Червоного Хреста (МКЧХ) з місцезнаходженням у Женеві. Він виконував функції посередника між воюючими сторонами, в разі міждержавних конфліктів, громадянських воєн, а в мирний час — проводив роботу з подолання деструктивних наслідків війни. Окрім того, МКЧХ мав здійснювати підготовку санітарного оснащення та персоналу, необхідного для діяльності Червоного Хреста, координувати співпрацю товариств Червоного Хреста і військово-санітарних управлінь держав, що підписали Женевську конвенцію про Міжнародний Червоний Хрест. Під час мирної конференції в Парижі у 1919 році, держави Антанти та Японія заклали нову міжнародну спілку — Лігу товариств Червоного Хреста (ЛТЧХ), яка в наступні роки об'єднала практично всі, існуючі в окремих країнах червонохресні організації. Перетворившись в асоціацію національних товариств Червоного Хреста, Ліга ставила за мету об'єднати їх зусилля для боротьби зі стихійними лихами, проведення гігієнічно-оздоровчої роботи, поширення санітарно-медичних знань серед населення у мирний час. Для подолання паралелізму та узгодження своєї діяльності,

обидва міжнародні центри на конгресі в Гаазі 27 жовтня 1928 року досягли домовленості про утворення єдиної організації — Міжнародного Червоного Хреста (МЧХ), до якого, разом з червонохресними організаціями окремих країн, увійшли Міжнародний комітет Червоного Хреста та Ліга Червоного Хреста, зберігаючи за собою попередні статутні функції².

Практика взаємин УЧХ, який організаційно входив до Всесоюзної спілки радянських Червоних Хрестів і Півмісяців з міжнародними організаціями Червоного Хреста, мала складну і суперечливу історію. Упродовж 1919—1921 років ЦК Російського товариства Червоного Хреста, який представляв інтереси регіональних філій на контрольованій більшовиками території, вів переговори з МКЧХ в Женеві про визнання радянського Червоного Хреста правонаступником червонохресних організацій, які діяли в межах царської Росії до 1917 року. 15 жовтня 1921 року Міжнародний комітет Червоного Хреста юридично визнав радянський Червоний Хрест. Однак в поясненні до обіжника МКЧХ, надісланого з цього приводу усім національним червонохресним організаціям, за підписом його голови Г. Адора, вказувалося, що «визнаючи Радянський Червоний Хрест, Міжнародний комітет не відмовляється від подальших зносин зі старою організацією російського Червоного Хреста, беручи до уваги його гуманітарну діяльність поза межами Радянської республіки по лінії допомоги російським біженцям за кордоном»³. За цих обставин, керівництво радянської організації протягом ще двох років відмовлялося брати участь в міжнародних форумах Червоного Хреста. Вперше радянська делегація, до складу якої входив і представник України, була присутня на XI Міжнародній конференції Червоного Хреста в Женеві у 1923 році⁴.

Проте, слід зазначити, що вже у 1921 році Міжнародний Червоний Хрест розгорнув широку діяльність з допомоги голодуючому населенню радянських республік. Стосовно України, міжнародні комітети допомоги голодуючим, які діяли під патронажем Червоного Хреста, були допущені туди лише в січні 1922 року, та й то, коли самі виявили ініціативу і отримали згоду московського керівництва. Активно залучаючи міжнародні благодійницькі організації та комітети на допомогу голодуючому Поволжю, центральне компартійне керівництво не згадувало про організацію допомоги УСРР, а український уряд не міг, чи не хотів піднімати питання про використання коштів іноземних благодійників на допомогу українському селянству. Так, на міжнародній конференції з допомоги голодуючим Росії в Женеві в січні 1922 року, незважаючи на те, що Ф. Ненсен вимагав організувати допомогу УСРР, українські чиновники, аби не відвертати увагу від Поволжя, питання про Україну не ставили⁵. Представництву комісії Допголу при ВУЦВКУ в Німеччині, у зв'язку з кампанією допомоги недорідним губерніям РСФРР, доводилося «не тільки не зчиняти галасу про загрозливе становище на Україні», а, навпаки, усіляко його затушовувати. Компартійне керівництво вважало «незручним в політичному і недоцільним в практичному відношенні розколювати налагоджену роботу на допомогу Росії взагалі і Україні зокрема»⁶. Лише з травня 1922 року закордонна допомога стала надходити в Україну. В серпні 1922 року Чехословацький Червоний Хрест харчував близько 14 тисяч голодуючих⁷. Датський Червоний Хрест виділив 69 тисяч пайків для голодуючих України, Швейцарський — 429 тисяч, Сербський — 294 тисячі, Шведський — 410 400. Крім того, названі червонохресні організації надіслали упродовж 1922—1923 років в Україну 129 673 пудів інших гуманітарних вантажів⁸. Надання Міжнародним Червоним Хрестом гуманітарної допомоги населенню України відбувалося за складних умов. Місцева влада без вказівки зверху не могла навіть розподіляти допомогу, оскільки всі представники зарубіжних організацій призначалися в Москві. Її розгортання гальмувалося і зловживаннями з боку чиновників радянських установ, відповідальних за розподіл матеріальної допомоги. Уповноваже-

ний ЦК Допголу при ВУЦВК в Берліні повідомляв, що представники німецького Червоного Хреста, збираючи продовольство, заявляли, що «не можуть ручатись за те, що посилки дійсно потрапляють тому, кому треба»⁹.

На середину 20-х років у Німеччині, Франції, Швейцарії, США та інших країнах діяли зарубіжні представництва радянського Червоного хреста. Функціями представництв були: ведення пропаганди методів роботи радянського Червоного Хреста та збір інформації про діяльність споріднених організацій за кордоном. 1 вересня 1925 року РНК СРСР затвердив «Положення про Союз товариств Червоного Хреста та Півмісяця СРСР», в якому зазначалося, що назване об'єднання утворюється для представництва інтересів і узгодження діяльності республіканських національних організацій Червоного Хреста за кордоном¹⁰. Хоча формально, згідно зі статутними положеннями, члени асоціації зберігали за собою право самостійних зносин із зарубіжними організаціями Червоного Хреста, на практиці під приводом спільності завдань, економії валюти тощо, керівництво республіканських філій передоручало представляти їх інтереси союзному виконкому Червоного Хреста і Півмісяця¹¹. За цих обставин керівництво Міжнародного Червоного Хреста вважало за доцільне підтримувати офіційні стосунки з виконкомом Союзу товариств Червоного Хреста і Півмісяця СРСР, що знайшло свій вираз у циркулярному листі секретаріату МКЧХ від 3 січня 1928 року під титлом «Становище Червоного Хреста в СРСР з міжнародної точки зору»¹². У червні 1928 року радянська делегація у складі представників РСФРР, України та Білорусії, очолювана головою Центрального правління УЧХ О. Буценком, взяла участь у роботі міжнародного конгресу в Парижі з питань приватної благодійної допомоги та соціальної гігієни. Представники радянських республік неодноразово виступали на засіданнях комісії цього міжнародного форуму, доводячи переваги, які створює соціалізм для соціального забезпечення мешканців села. Водночас, вони таврували дискримінаційну політику урядів Польщі, Румунії та Чехословаччини щодо потреб української національної меншини на теренах цих держав. Завдяки активності радянської делегації, О. Буценка було обрано заступником голови конгресу¹³.

Керівництво Міжнародного Червоного Хреста прагнуло до безпосередньої практичної співпраці, обміну інформацією з радянськими республіканськими червонохресними організаціями і, зокрема, однією з найбільш значних їх філій — українською. УЧХ представив XIII Міжнародній конференції Червоного Хреста, що відбувалася в жовтні 1928 року в Гаазі, звіт за десять років свого існування. За зовні об'єктивною інформацією і вражаючими кількісними характеристиками змін, які відбулися за цей час в роботі червонохресних організацій на селі, виразно простежувалося намагання підкреслити переваги, надані радянською владою розвитку червонохресної діяльності. Зокрема наголошувалося, що з 1927 року рішенням президії ВУЦВКу лікувально-санітарні установи УЧХ були переведені на утримання органів наркомату охорони здоров'я. Звільнені бюджетні асигнування УЧХ повинен був використати на організацію установ нового «соціалістичного» побуту, піднесення санітарно-культурного рівня селянства, організовуючи для цього дитячі ясла та майданчики, громадські пральні, поліпшуючи умови сільського водопостачання тощо. Проте, нічого не було сказано про викачування засобів із селянських господарств через структуру УЧХ в ході численних податкових зборів, самообкладання, державно-позичкових, лотерейних кампаній тощо.

У свою чергу, УЧХ запозичував та пропагував через свої періодичні видання досвід зарубіжних червонохресних структур, зокрема санітарних колон у Німеччині. Керівництву радянського Червоного Хреста, яке прагнуло перетворити його в суто «оборонну» організацію, імпонувала масовість німецьких санколон, па-

нуюча в них військова дисципліна, мілітарний характер цих червонохресних утворень, очолюваних колишніми військовими. Привабливою для нього була також ідея залучення до санітарних колон широких верств сільського населення як засобу їх воєнізації, підкорення військовим інструкціям і участі в підготовчих мобілізаційних заходах на випадок війни. Для бюрократичної верхівки УЧХ були прийнятними і засади зрощення червонохресних організацій із державними структурами, через укладання ними з міністерствами праці та соціального забезпечення угод про перебирання санітарними колонами обов'язків попередження травматизму в сільськогосподарському виробництві, обслуговування масових заходів, допомоги потерпілим у результаті стихійного лиха¹⁴.

Контакти між УЧХ і спорідненими зарубіжними організаціями, що входили до складу Міжнародного Червоного Хреста, розвивалися в ході обслуговування еміграційного руху з України, що набув з кінця 20-х років особливого поширення серед німецької і шведської національних меншин. Показовими були події, пов'язані з еміграцією шведських колоністів Бериславського району Херсонської округи. Причини еміграції, як зазначалося в таємній довідці Херсонського ОПК до ЦК КП(б)У, корінилися в занедбаності господарського життя шведської нацменшини, хибній соціальній політиці владних структур, які розглядали населення колоній як виключно куркульське при проведенні кредитової, землеустрійної та податкової кампаній, відсутності політико-масової роботи та незадовільному зв'язку громадських організацій в особі кооперації, комнезаму, Червоного Хреста з реальними потребами шведського Червоного Хреста з проханням допомогти їм повернутися на історичну батьківщину. Для запобігання еміграції з боку державно-громадських структур була визначена низка господарсько-організаційних заходів. Особлива увага зверталася на «максимальне поширення громадської роботи в шведських селах». Укрколгоспоб'єднання, «Сільський господар», Українбанк, ВЦКНС зобов'язувалися прискорити створення в шведських колоніях колективних господарств. Народному комісаріату охорони здоров'я разом з УЧХ було запропоновано взяти на утримання сільські амбулаторії, припинивши діяльність представників шведського Червоного Хреста в поселеннях колоністів. Окремим завданням визначалося звільнення бідноти з-під куркульсько-клерикального впливу та її масове втягнення до КНС, здатного проводити витриману класову лінію. Органи ДПУ мали вербувати колоністів, здатних «викривати окремих куркулів і осіб середняків і бідноти, що особливо ратували за еміграцію»¹⁵. Проте усі зусилля не дали бажаного ефекту. Наприкінці липня 1929 року 900 шведських колоністів з сім'ями прибули пароплавом по Дніпру до Херсона, звідки мали продовжити шлях до Швеції. В Херсоні, за домовленістю з керівництвом радянського Червоного Хреста, їх чекала шведська місія Червоного Хреста на чолі з майором Бергенем. Представники ЦП УЧХ допомогли шведській місії в проходженні колоністами обов'язкових адміністративно-митних формальностей. Слід зазначити, що матеріальний стан емігруючих «куркулів» був таким: за рахунок УЧХ довелося забезпечувати їх продовольством і медикаментами на дорогу¹⁶.

Окрім надмірної централізації і підпорядкованості української філії Червоного Хреста всесоюзному центру, розвитку її практичних взаємовідносин із зарубіжними організаціями, що входили до складу МЧХ, перешкоджала політична заангажованість радянських червонохресних об'єднань. На I Всемолдавському організаційному з'їзді Червоного Хреста 16 березня 1925 року представник Головного управління УЧХ П. Златковський, характеризуючи взаємовідносини УЧХ із зарубіжними організаціями Червоного Хреста, визнав, що вони цілком визначаються зовнішньою політикою радянської держави¹⁷. Неодноразові запрошення МЧХ взяти участь у роботі його установ, відхилялися під приводом бур-

жуазного характеру їх діяльності. Так, Центральне правління УЧХ скептично поставилося до участі в діяльності «Міжнародної організації допомоги дітям», заснованої у 1925 році під егідою Міжнародного Червоного Хреста¹⁸. Керівництво української організації у своїх рішеннях дублювало постанови центру, демонструючи одностайність національних філій з лінією московського керівництва у міжнародних справах. У 1929 році III Всеукраїнський з'їзд Червоного Хреста доручив представництву УЧХ в Міжнародному об'єднанні червонохресних організацій вжити заходів для надання «дійсної аполітичності» діяльності останнього у зв'язку з «відмовою капіталістичних країн вжити реальних заходів щодо роззброєння, запропонованих Радянським урядом»¹⁹.

Разом з тим, у рамках міжнародних зв'язків, УЧХ виконував корисну роботу у зв'язку з оформленням претензійних справ на отримання страхових сум родинам громадян Росії, що були завербовані до армії США і загинули на фронтах світової війни. Уряд США створив спеціальний фонд компенсацій родинам загиблих у Першій світовій війні солдатів, вихідців із земель колишньої царської Росії, що були завербовані до американської армії. Згідно з даними американського Бюро ветеранів, у Радянському Союзі нараховувалося 3 тис. осіб, яким належало виплатити 15 млн. доларів страхових сум. Серед них 80% становили українці²⁰. Через відсутність дипломатичних відносин між СРСР і США, посередником в організації виплат компенсацій радянським громадянам виступив американський Червоний Хрест. Хоча Бюро ветеранів мало бути ліквідоване в 1926 році, з припиненням розгляду всіх претензій, за сприяння американського Червоного Хреста було прийнято особливий закон, за яким діяльність Бюро ветеранів по відношенню до радянських претензій продовжувалося ще на два роки²¹. У США для проведення названої роботи було створене спеціальне бюро уповноваженого Російського Червоного Хреста за участю представника УЧХ. 2 липня 1927 року Президія ЦВК СРСР прийняла постанову про виявлення радянських громадян із правом на отримання спадщини від Бюро ветеранів, а сама робота була доручена республіканським філіям Союзу товариств Червоних Хрестів і Півмісяців СРСР²². 26 липня цього ж року відповідна урядова постанова про покладання на УЧХ обов'язків оформлення претензій з боку жителів України, родичі яких брали участь у військових діях армії США в роки світової війни, була прийнята в УСРР. Контроль над виявленням осіб, які мали право на компенсації від Бюро ветеранів США, процедурою отримання та розподілу страхових сум, здійснювали органи НКВС²³. Уже через два з половиною місяці після прийняття вищезгаданої постанови, УЧХ шляхом оголошень у періодичній пресі оповістив всі округи і райони про осіб, які мають право на компенсацію від американського Бюро ветеранів. На цей час було оформлено близько 200 справ. У результаті проведеної роботи, на середину 1929 року урядом США було виплачено 3 млн. доларів страхових сум²⁴. Зрозуміло, що держава, керівництво якої проголосило ліквідацію приватної власності й систематично вилучало в ході різноманітних кампаній трудові заощадження селян на потреби «соціалістичного будівництва», одразу розпочала прибирати до своїх рук отримані компенсації під приводом добровільних пожертв населення. Так, житель с. Покацівки Ізяславської округи Р. Федорчук, одержавши в 1929 році від Бюро ветеранів 5 тис. доларів США, частину суми перерахував на користь Далекосхідної армії і Червоного Хреста. Так само вчинив мешканець с. Кирилівка Шевченківської округи В. Дацько, отримавши страховку за загиблого в США сина²⁵. З цього, власне, і не робилося якоїсь таємниці. На засіданні ЦВК СРСР 2 липня 1927 року було зазначено, що одержання громадянами України страхових сум у межах 10—15 млн. доларів, «має першочергове значення для всього Радянського Союзу, зацікавленого в надходженні іноземної валюти»²⁶.

До УЧХ почали надходити претензії від утриманців колишніх солдатів не лише американської, але й канадської армії, а також осіб, які втратили працездатність, працюючи на закордонних підприємствах²⁷. У 1931 році при ЦК УЧХ був створений спецсектор Закордонного зв'язку для координації усієї «претензійної» пошуково-довідкової роботи, яка проводилася через низові осередки Червоного Хреста. Для роботи на місцях був створений штат міжрайонних інструкторів при ЦК УЧХ, на яких покладалися функції популяризації кампанії і оформлення претензійних справ. Щомісяця вони обстежували до 40 районів республіки. Сектор Закордонного зв'язку встановив зв'язки з ВЦУВКом та відповідними наркоматами: Наркомюстом та Наркоматом іноземних справ. Для популяризації претензійної роботи, він віддрукував і розповсюдив 40 тис. плакатів німецькою, єврейською та російською мовами, підготував 12 кінострічок агітаційних матеріалів для використання їх у селах кінопересувками. Були зроблені оголошення у всеукраїнській та місцевій пресі. Окрім цього, ряд комітетів самостійно випускали додатковий матеріал у вигляді закликів і звернень до населення. На 15 червня 1931 року було підготовлено понад 200 справ, серед яких 97 належали до так званих «спадкових індустріальних справ» не лише в США, але й у Канаді та країнах Латинської Америки²⁸.

В 1932—1934 рр. зв'язки між українською та зарубіжною червонохресною громадськістю значно послабилися. В умовах голодомору практично було накладено заборону на міжнародні контакти УЧХ, місії Міжнародного Червоного Хреста на відміну від голоду 20-х років не допускалися в Україну для надання допомоги жертвам голодомору. Так само був ізольований від цієї необхідної шляхетної справи, яка була його прямим обов'язком, Український Червоний Хрест. Хоча такі можливості у нього були.

Вже на 1927 р. частка УЧХ в загальній сумі бюджету союзної організації Червоного Хреста досягла 50%, перевищуючи відповідний показник Російського Червоного Хреста на 10%, не зважаючи на перевагу людського та територіального потенціалу останнього. Лідуючі позиції УЧХ в фінансовому забезпеченні червонохресних організацій були зумовлені особливостями його організаційно-господарської структури. На відміну від Росії, де Червоний Хрест взагалі не підтримувався прибутками від діяльності приватного сектора, в Україні він мав розгалужену мережу комерційних підприємств, які забезпечували фінансові потреби організації на 75%²⁹.

У січні 1933 в віданні УЧХ знаходились 816 лікарень та амбулаторій, 7765 пунктів першої медичної допомоги, 406 санітарно-гігієнічних крамниць, понад 5 тис. пралень, лазень, дитячих ясел та інших соціально-побутових установ, 518 підприємств по виготовленню предметів санітарно-гігієнічного призначення, значна частина яких знаходилась у сільській місцевості. З року в рік збільшувалися надходження до каси УЧХ за рахунок так званих регалій-відрахувань, які стягувалися урядом на користь Червоного Хреста з надходжень від публічних видовищ, продажу квитків на проїзд у транспорті, сплачених сум за паспорти громадянами, які від'їжджають за кордон. У 1932 році до фонду УЧХ за цією статтею надійшло 2 389 тис. крб, а в 1933 р. — 3 100 тис. крб. Загальна сума прибутку товариства за 1933 рік визначалася в 63 млн крб.³⁰

У наступні роки до початку Другої світової війни УЧХ остаточно перетворився в елемент тоталітарної системи в СРСР, виконуючи мілітарно-індоктринаційні, комурлюючі дійсний зміст компартійної політики функції. Цим завданням були підпорядковані і взаємини української та зарубіжних організацій Червоного Хреста.

¹ *Твердохліб В.Ю.* Солідарність у боротьбі за визволення. Допомога громадськості Країни Рад західноукраїнським трудящим у боротьбі за об'єднання в єдиній Українській Радянській державі. 1917—1939 рр. — Львів. — С. 98—99.

- ² Барсуков М.И. Красный Крест и Красный полумесяц СССР. — М., 1955. — С. 79, 8; Червоний Хрест. — 1929. — № 1. — С. 12.
- ³ Барсуков М.И. Красный Крест и Красный полумесяц СССР. — С. 69—70.
- ⁴ Миловидов В.А. Международная деятельность Советского Красного Креста. — М., 1954. — С. 37.
- ⁵ ЦДАВО України. — Ф. 4. — Оп. 1. — Спр. 597. — Арк. 66.
- ⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1 — Оп. 20. — Спр. 1715. — Арк. 23—24.
- ⁷ ЦДАВО України. — Ф. 4. — Оп. 1. — Спр. 1328. — Арк. 34.
- ⁸ ЦДАГО України. — Ф.1. — Оп. 20. — Спр. 1715. — Арк. 37, 38.
- ⁹ Там же. — Арк. 23.
- ¹⁰ СУ СССР. — 1925. — № 71. — С. 522.
- ¹¹ ДАРФ. — Ф. 9501. — Оп. 1. — Спр. 100. — Арк. 1; Червоний Хрест. — 1929. — № 17—18. — С. 23.
- ¹² Барсуков М.И. Красный Крест и Красный полумесяц СССР. — С. 75.
- ¹³ Вісник Червоного Хреста УСРР. — 1928. — № 9. — С. 21—22; Вісті. — 1929. — 21 січня, 11 квітня.
- ¹⁴ Червоний Хрест. — 1929. — № 5. — С. 12.
- ¹⁵ ДАРФ. — Ф. 9501. — Оп. 1. — Спр. 36. — Арк. 11.
- ¹⁶ Червоний Хрест. — 1929. — № 12. — С. 8.
- ¹⁷ ДАРФ. — Ф. 9501. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 23.
- ¹⁸ Там же. — Арк. 23.
- ¹⁹ Там же. — Спр. 100. — Арк. 1.
- ²⁰ Диктатура труда. — 1927. — 5 липня; ДАРФ. — Ф. 9501. — Оп. 1. — Спр. 149. — Арк. 42.
- ²¹ Там же. — Спр. 149. — Арк. 42.
- ²² Там же. — Арк. 14.
- ²³ Там же. — Арк. 11, 55; ДАРФ. — Ф. 9501. — Оп. 1. — Спр. 149. — Арк. 11.
- ²⁴ Вісті. — 1929. — 11 квітня.
- ²⁵ Червоний Хрест. — 1929. — № 24. — С. 9; № 7—8. — С. 25.
- ²⁶ ДАРФ. — Ф. 9501. — Оп. 1. — Спр. 149. — Арк. 55.
- ²⁷ Червоний Хрест. — 1929. — № 19. — Арк. 1.
- ²⁸ ДАРФ. — Ф. 9501. — Оп. 1. — Спр. 188. — Арк. 89—91.
- ²⁹ Revue de la societe Ukraine de la Croix-Rouge. — 1927. — № 7—6. — S. 29; № 8. — S. 30.
- ³⁰ Червоний Хрест. — 1933. — № 11—12. — С. 2; 1934. — № 1—2. — С. 11.

ВИТОКИ НАЦІОНАЛЬНОГО АРХІВНОГО ЗАКОНОДАВСТВА

Володимир ЛЯХОЦЬКИЙ

Історію останнього десятиліття ХХ ст. сьогодні ще важко писати об'єктивно й вичерпно. Перешкоджає цьому безліч чинників, найголовнішим з яких є невідстояність джерельної бази сучасної історії, незначна історична перспектива, і, нарешті, заангажованість більшості її дійових осіб відносно соціально-економічних і політичних процесів сьогодення. Це суттєво впливає на їхню здатність об'єктивно проаналізувати події минулого десятиліття, заважає сприймати навіть спроби критичної оцінки підготовлених ними проєктів, нормативних документів і взагалі будь-якого дійства, учасниками якого вони були, а іноді штовхає на шлях прямої, хоча і неусвідомленої фальсифікації. Тому цей начерк може бути лише підготовчим матеріалом для ґрунтовного осмислення рушійних сил суспільних процесів та результатів змін в архівній справі не дуже віддаленого минулого, і не претендує на вичерпну повноту у вигляді авторської точки зору на події та людей, які визначили політику в зазначений період.

Наприкінці 1980-х років економічні та політичні трансформації в СРСР дійшли пікової позначки. «Горбачовська перебудова», яка виявилася останньою спробою радянської командно-адміністративної системи прилаштуватися до світових реалій кінця ХХ ст., приборкати зростаючі відцентрові процеси в суспільстві й спрямувати їх у кероване русло, на початок 1990-х років вичерпала свої

можливості. Настав колапс комуністичної імперії, розхитаної економічною кризою, непродуманим багатолітнім експериментуванням та піднесенням національних рухів у всіх радянських республіках. Не могла залишитися осторонь цих процесів архівна справа. Її адміністративна централізація, що була породженням командно-адміністративної системи з тотальним контролем доступу до інформації, відчутно відбивалася на галузі, породивши в ній відповідні процеси. Вперше вони відкрито виявилися у зростанні соціальної напруги: на початок 1990 р. у архівній галузі прокотилася хвиля страйків. Вона охопила Центральний державний історичний архів України в м. Львові, Державні архіви Львівської й Донецької областей. На зборах директорів, секретарів парторганізацій, голів профкомів та рад трудових колективів Центральних державних архівів України у Києві також був проголошений передстрайковий стан. Архівісти вимагали радикального вирішення нагальних проблем, зміни умов оплати праці, відмови від принципу фінансування архівної сфери за залишковим принципом. Водночас за економічними вимогами вочевидь стояли й політичні мотиви: невдоволення низьким суспільним статусом архівів та їх працівників, ставленням до них держави у кризовій економічній ситуації, невмілого намагання реформувати систему та методи керівництва нею.

Це стало першим серйозним випробуванням для керівного штабу галузі, його потенціалом гнучкого реагування на швидкоплинну ситуацію та здібності не втрачати важелі управління нею. У цілому завдяки особистим зусиллям начальника Головного архівного управління України Бориса Іваненка, провідних фахівців Костянтина Новохатського, Валерія Волковинського та фінансової служби вдалося не допустити несприятливого розвитку подій і дієво вплинули на позитивне розв'язання економічних вимог архівістів.

Тоді, коли в Російській Федерації довкола Московського державного історико-архівного інституту склалася сильна опозиційна група архівістів та архівознавців, що боролася з бюрократичним Головархівом СРСР на чолі з Ф. Вагановим, в Україні подібні процеси не набули такої гостроти, і опозиційного центру в архівній системі не виникало. Головархів УРСР в умовах перехідної доби зумів утримати контроль за трансформаційними процесами в архівній справі.

Громадсько-політичні зрушення, особливо на першому етапі, були глибоко занурені у так звані процеси «перебудови» та «демократизації» в СРСР, розпочатих у другій половині 1980-х років. Саме в них, проросло питання про необхідність роздроблення архівного законодавства, оскільки в радянській державі подібний закон на союзному та республіканському рівнях був відсутній.

Правовий статус архівів регулювався лише урядовими актами («Положення про Державний архівний фонд СРСР», останнє від 1980 р.). УРСР як союзна республіка не мала і такого акта. Оскільки ДАФ СРСР вважався єдиним і неподільним, а республіканські та місцеві архіви здійснювали тільки державне зберігання документів, за якими визнавалося республіканське або місцеве значення.

У зазначених хронологічних рамках визріли й об'єктивні умови для руху до створення подібної правової регламентації, і не лише в архівній справі. Послаблення командно-партійного керівництва, що стало наслідком «перебудови», вимагало принципово нових методів суспільного регулювання наявних проблем на рівні союзного та республіканського законодавства.

Початок роботи над українським законом, який би регламентував діяльність галузі й визначав її місце у державі, ініціювався як ідеєю розробки союзного закону «Про Архівний фонд СРСР», так і прикладом інших Радянських Республік. Зокрема, вже у лютому 1990 р. Верховною Радою Литовської РСР був ухвалений закон «Про архіви». В ньому вперше знайшли місце такі поняття як «Архівний фонд Литви», до якого входили «документи Литовської РСР та її історичної

спадщини, що зберігалися у сховищах документів, зібраних юридичними та фізичними особами документів, а також у минулому вивезених з Литви документів та архівів, що знаходилися на той час у віданні державних установ та громадських організацій інших республік СРСР та зарубіжних країн». Аналогічний закон невдовзі був затверджений Верховною Радою Латвійської РСР.

На відміну від Росії, де підготовка архівного закону (спочатку союзного, а потім російського) йшла у борні між апаратниками Головархіву та «виконробами перебудови», які гуртувалися довкола нового ректора МДІАІ Ю. Афанасьєва і готували альтернативні законопроекти, український проект від початку до кінця народжувався в керівному органі галузі. Уперше питання про це документально засвідчено ще на початку 1990 р. Одними з перших на необхідності розробки архівного закону наполягали у своєму зверненні до Головархіву УРСР чернівецькі архівісти. Тоді, реагуючи на цю вимогу, Головархів у квітні того ж року, ухвалив рішення про створення спеціальної робочої групи з розробки та збирання пропозицій до проекту закону УРСР про архіви. До її складу увійшли провідні фахівці галузі з керівного складу главку, його начальники відділів К. Новохатський та Г. Портнов. Найперший варіант проекту, завершений у грудні, й майже повністю написаний Г. Портновим і мав назву «Про Архівний фонд УРСР». При його розробці значною мірою використано положення проекту закону СРСР, підготовлений союзним главком, в якому, до речі, вже на тому етапі ставилося питання про окремий республіканський архівний фонд та «здійснення юрисдикції Української РСР над ним».

Однак згаданий проект фактично не відбивав архівну специфіку нових політичних та економічних реалій як у державі в цілому, так і в республіці.

Після обговорення проекту у відділах главку, колективах центральних державних архівів, на підставі отриманих зауважень та доповнень, у березні 1991 р. розроблено другий варіант, розглянутий на колегії Головархіву, Установчому з'їзді Спілки архівістів України. Він дістав схвалення і був розповсюджений для ознайомлення державним архівам республіки. Від попереднього його відрізняли назва (йшлося вже про «Архівний фонд України»); вперше тут фігурувало таке поняття, як «власність громадян» на архівні документи, їхнє право на продаж цих документів; проголошувалося включення до складу Архівного Фонду України архівних документів, що перебувають за кордоном, але історично пов'язані з нею. Відповідно до вимог часу в проекті декларувалася можлива участь громадськості «у рішенні завдань розвитку архівної справи, вдосконалення управління нею». У зв'язку зі створенням у складі УРСР Автономної Республіки Крим та можливим розвитком цього автономістичного руху припускалося існування «архівних фондів автономних республік, що є складовою частиною Архівного фонду України». Вперше вводилася система ліцензування архівної інформації, на яку покладалися завдання «правового захисту інформації, що міститься у документах Архівного фонду».

Згаданий проект, що складався з 28 статей і наслідував засадничі ідеї проекту союзного закону, вводив правове поняття «Державна архівна служба», до якої відносив усі архівні установи, визначав чітку градацію термінів відомчого зберігання документів, надавав право їх постійного зберігання установам Міністерства оборони УРСР, АН УРСР, музеям та бібліотекам республіканського Міністерства культури. Передбачався 30-річний термін обмеження щодо використання документів, «які містять державну, військову, комерційну або службову таємницю» і 75 років — для документів, «які містять інформацію про права і інтереси громадян, що охороняються законом».

Проте законопроект не торкався правового статусу історико-партійних документів, отже, йшлося про не включення їх до складу Архівного фонду. Це вступало у протиріччя з декларацією ст. 1, згідно з якою Архівний фонд проголошувався «сукупністю документів, що мають політичне, економічне, соціальне,

культурне, наукове та історичне значення, становлять складову частину культурної спадщини української нації та національних груп, що мешкали або мешкають на території України». Вочевидь подібний стан був зумовлений із законодавчо не врегульованим на той момент становищем КПРС у радянському суспільстві, неможливістю відкрито претендувати на цю категорію національної архівної спадщини, привласнених комуністичною партією.

Ще одна вада проекту містилася в його назві, тобто окресленні компетенції закону лише поняттям «Архівний фонд». Варто нагадати, що чернівецькі архівісти ще на початку 1990 р. пропонували назвати його законом про архіви та архівну справу, але, на жаль, необхідність йти у руслі союзного законопроекту переважили в очах розробників слушність подібної пропозиції.

У березні 1991 р. підготовлений проект схвалено колегією Головархіву і винесено на всебічне обговорення. З цією метою його видруковано незначним накладом і розіслано архівним установам, науковим інституціям, що співпрацювали з державними архівами, відомим історикам і державознавцям тощо.

Але обговорення законопроекту, підготовленого Головархівом, у плідну дискусію із залученням широкої громадськості не вилилося. Зауваження надіслали переважно фахівці державних архівів, поодинокі науковці. Широкий загал останніх, насамперед представників історичної та інших суспільних наук, якому був недоступний законопроект, не зміг залучитися до його обговорення.

За спогадами К. Новохатського, аналіз пропозицій засвідчив недосконалість вихідної бази союзного законопроекту. Розробники дійшли висновку: даний проект слід відкласти і розпочати роботу над новим варіантом. До подібного кроку авторів спонукали і політичні події, спрямовані на пошук шляху до державотворення. Нагадаємо, що наприкінці серпня 1991 р. після невдалої спроби державного перевороту, спровокованого вищими колами партійного керівництва, СРСР остаточно розвалився, а 24 серпня Верховна Рада УРСР проголосила державну незалежність України, підтверджену в грудні того ж року загальноукраїнським референдумом, виборами першого Президента України.

Державно-політичні зрушення, в яких реалізувалися багатотисячлі прагнення українського народу, докорінно змінили правове поле, в якому мав з'явитися закон, позитивно вплинули на можливості розв'язання нагальних проблем розвитку архівної справи.

Постала нагальна необхідність залучити до числа розробників значно ширше коло спеціалістів, ніж лише фахівців Головархіву, зокрема істориків та правознавців. Подальшу роботу над законопроектом вела робоча група, до складу якої ввійшли, крім К. Новохатського та Г. Портнова, доктор історичних наук, заступник директора Інституту історії АН України С. Кульчицький, на той час — Голова Спілки архівістів України, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник Інституту держави і права АН України ім. В. Корецького Ігор Усенко, кандидат історичних наук, директор новоствореної архівної установи — Центрального державного архіву громадських об'єднань України (колишнього Партійного архіву ЦК КПУ), член правління Спілки архівістів України, голова Ради директорів центральних державних архівів Р. Пиріг. Наказ про її створення підписано 10 лютого 1992 р. Тепер розробники поставили перед собою завдання законопроектом вирішити три засадничі проблеми: забезпечення всіма необхідними умовами архівних документів як тих, що перебували у державних архівах, так і не залучених до них; законодавчо врегулювати процес доступу до фондів, на чому наполягала громадськість; нарешті, сприяти входженню архівної служби України до міжнародних професійних органів та в загальносвітові, континентальні й регіональні процеси, пов'язанні зі збереженням архівної спадщини народів. Назва нового законопроекту на початковому етапі його розробки не визначилася.

Слід зазначити, що новостворений авторський колектив плідно поєднав, з одного боку, практиків-архівознавців, з іншого — представників академічної науки, які протягом тривалого проміжку часу активно працювали у державних архівах як дослідники. До того ж, І. Усенко та Р. Пиріг мали досвід попередньої законотворчої роботи, оскільки брали участь у розробці проектів ряду інших законів. Поступово довкола архівного закону напрацьовувалося правове поле: до того часу були ухвалені Верховною Радою України Основи законодавства України про культуру, згодом Закони «Про інформацію», «Про державну таємницю». Вони частково увібрали в себе проблеми врегулювання суспільних відносин, пов'язаних зі зберіганням та доступом до архівних документів, що значною мірою полегшувало розробникам формулювання норм архівного закону, вимагало діяти у межах визначених у них понять, враховувати двоаспектність архівних документів — як культурного надбання і як носія ретроспективної інформації.

Першим наріжним каменем концепції нового закону стало чітке визначення поняття Національного архівного фонду, на той час означеного як сукупність всіх архівних документів, що існують на території України або підпадають під її юрисдикцію, якщо вони перебували за кордоном. Предметом регулювання законопроекту визначалася сукупність документальної спадщини українського народу, архівні технології (пізніше це знайшло віддзеркалення у новому терміні «формування НАФ»), його зберігання та використання; питання державного управління архівною справою; відносини, викликані поширенням інших, крім державної, форм власності на архівні документи.

Важко стверджувати, що концепція нового законопроекту стала діаметральною протилежною першій, адже в обох відправних пунктах законодавчого регулювання виступала сукупність документів, що мала історичну цінність та перебувала на зберіганні в архівних установах, у приватних осіб. Цілком очевидно, що, хоча це насправді і було стрижневим поняттям усієї архівної справи як специфічної сфери суспільних відносин та діяльності, воно далеко не вичерпувало всіх зазначених нами відносин, та і не могло цього здійснити в силу своєї обмеженості. Однак на той час серед фахівців Головархіву України, залучених до створення законопроекту вкоренилася думка, що в основі архівної справи перебувала діяльність архіву як установи. Вони проігнорували іншу наявну концепцію побудови законів, коли в основу регулювання покладається вся галузь певної діяльності (в даному випадку — архівної справи) тих установ, які її здійснювали (архіви). Як відомо, саме так побудовані всі інші закони України культурологічного циклу («Про музеї та музейну справу», «Про бібліотеки та бібліотечну справу», «Про охорону культурної спадщини» тощо). Таким чином, доводиться констатувати, що авторський колектив нового українського законопроекту не знайшов у собі сили позбутися вже не актуальної концепції союзного Главківського проекту, і намагався вирішувати проблеми сьогодення з його багато в чому застарілих пропозицій кінця 1980-х років.

Колектив розробників завершив перший етап своєї праці 6 квітня 1992 р. У цей день ними був офіційно підписаний новий варіант законопроекту, означений як Закон «Про Національний архівний фонд і архівні установи». Він складався з 10 розділів, 55 статей, і був спрямований, за думкою авторів, на надання широкого простору новим економічним та організаційним відносинам в архівній справі, і разом з тим — на забезпечення надійної збереженості Національного архівного фонду. У ньому містилося визначення цього поняття як документальної пам'яті народу України, його національного надбання, складової частини вітчизняної та світової історико-культурної спадщини, інформаційних ресурсів суспільства.

У ньому передбачалося, що документи НАФ можуть перебувати у державній, колективній, індивідуальній або змішаній власності; проте дві статті спрямову-

валися на обмеження прав власників архівних документів та примусове позбавлення таких прав, з чого можна зробити висновок про те, що автори трактували ці права як умовну, повністю підпорядковану державним інтересам категорію. Свідченням вище сказаного виступає і впровадження за проектом примусової реєстрації всіх архівних установ й особових (приватних) архівів, як регулюючого важеля, який був покликаний, з одного боку, гарантувати надання певних додаткових пільг, з іншого — виконання власниками всіх обов'язків архівних установ, встановлених державою, дотримання вимог щодо зберігання документів, користування ними, порядку відчуження тощо. Докорінно змінювалися відповідно процесам демократизації у суспільстві, підходи до забезпечення демократичних засад доступності документів, зокрема вперше було задекларовано принцип доступу до документів НАФ усіх повнолітніх дієздатних громадян України; встановлено перелік підстав для обмеження такого доступу у державних архівних установах; здійснено спробу обмежити коло документів, які можуть перебувати на постійному зберіганні у галузевих державних архівах. Вперше у проект закону закладалася єдина система архівних установ, до якої, крім архівів, підпорядкованих Головоархіву, входили згадані галузеві архіви (Міноборони, МВС, СБУ та інших органів спеціального призначення); архівні підрозділи державних наукових установ, музеїв, бібліотек, архіви підприємств та установ, незалежно від форми власності на них, а також приватні архіви громадян. Система повинна була мати єдині вимоги щодо зберігання, використання інформації та доступу до документів. Архівні установи наділялися певною самостійністю у здійсненні своєї господарської діяльності, до якої відносилось надання платних послуг населенню та установам, об'єднанням громадян.

Новаційними стали статті проекту, що торкалися міжнародних проблем. Його розробники відмовилися від висування загальних претензій на архівні документи іноземного походження про Україну або українських за походженням, які зберігаються за кордоном, не піддалися спокусі проголосити «юрисдикцію України» над ними (на відміну від архівних законів окремих держав Балтії). Разом з тим як обов'язок держави проект передбачав «особливу» турботу про комплектування НАФ документами історичної спадщини країни, що знаходяться за кордоном.

Окрема стаття законопроекту декларувала участь громадськості у збереженні та примноженні НАФ, управлінні архівною справою, що певною мірою свідчило про бажання розробників зважати на громадську думку щодо архівів та стан архівних документів. На той час у центрі її перебували проблеми збереження НАФ, пов'язані з непевністю за долю компартійних документів та документів каральної системи СРСР, а найголовніше — нова концепція доступу до документів НАФ, яка із застарілої дозвільної мала перетворитися на сучасну правову.

Тому розроблений законопроект ще до його офіційного внесення Урядом (який згідно з законотворчою практикою мав право передати його до Верховної Ради) вимагав організації його широкого обговорення. На жаль, на відміну від першого варіанта, він не був видрукований у будь-який засіб (на сторінках преси, окремою брошурою); не поширювався серед широкого загалу фахівців і науковців. Для попереднього обговорення проекту за участю спеціалістів главку, директорів державних архівів та окремих науковців академічних установ скликалися наради, проводилися засідання. Наказом Головархіву від 15 квітня 1992 р. сформовано робочу комісію, на засіданнях якої відбулося подальше доопрацювання законопроекту.

Протягом тривалої копіткої роботи кількість статей закону дещо варіювалася (спочатку їх стало 57, потім знов повернулися до 55-ти), відточувалися певні визначення, але концептуально та за основним змістом законопроект не зазнав суттєвих змін. 8 червня 1992 р. його офіційно направлено до Кабінету Міністрів, а

вже 16 червня Головархіву, Мінекономіки, Мінфіну, Мінюсту та АН України надійшло урядове доручення протягом 10 днів розглянути законопроект і подати Кабінету Міністрів України відповідні висновки. Однак зазначений термін виявився замалим. До обговорення було залучено також й інші міністерства та відомства, зокрема Мінкультури, МВС, СБУ. Суть їх зауважень визначалася відомчими підходами. Так, Мінфін заперечував необхідність надання податкових пільг архівним установам, посилаючись на те, що все це відрегульоване Законом України «Про оподаткування доходів підприємств та організацій». Зауваження правоохоронних відомств носили конкретний характер. МВС, зокрема пропонувало оформити заборону створення таємних архівів клаузулою «якщо це не суперечить діючому законодавству», віднести критерії визначення специфічності документів до сфери повноважень експертних комісій цих відомств. Так само відомчому нормативному регулюванню, на думку фахівців МВС, мав підлягати порядок користування документами галузевих держархівів, а за архівом самого міністерства з огляду на специфіку діяльності, важливість, конфіденційність більшості документів, особливі вимоги та умови їх зберігання, мав бути збережений статус, визначений постановою Ради Міністрів СРСР № 1271 від 27 грудня 1984 р., коли, нагадаємо, документи цих відомств перебували поза сферою впливу державної архівної служби. У відгуку СБУ містилася детальна позитивна оцінка законопроекту разом із тим увага приверталася до проблеми можливого нищення архівних документів «з політичних та ідеологічних» міркувань, обмеження доступу до архівних документів, що вміщували відомості про особисте життя громадян. Найбільш принципово та зацікавлено поставилися до законопроекту Президія АН України, підпорядковані їй відповідні академічні інституції, й це абсолютно природно, адже в них проводить свої дослідження значна кількість споживачів саме архівної інформації. На підставі ґрунтовного аналізу законопроекту Президія підготувала звіт зауважень та пропозицій, завізованих тоді ще членом-кореспондентом АН України (нині академіком, віце-президентом НАН України) І. Курасом. Принципова критика викладена в ньому, передусім торкалася засадничих проблем. Зокрема слушно йшлося про те, що обидві спроби сформулювати зміст терміна НАФ, які містяться у преамбулі та ст. 1, виявилися неповними і не зовсім вдалим, вказувалося на те, що це поняття є у законі наріжним, адже на ньому ґрунтуються майже всі інші норми, а тому має бути визначено чітко та однозначно.

Фахівці Академії Наук, які готували відгук, обґрунтовано зауважили, що «цей недолік може привести до численних юридичних казусів при практичному використанні наступних норм закону», наводили конкретні приклади суперечностей у статтях законопроекту, вважали, що надання права зберігання лише архівним установам та особистим (приватним) архівам й подальше регламентування їх діяльності суперечить законним правам громадян, недержавних установ та організацій створювати для власного користування архіви та банки інформації, зокрема і такі, з яких інформація може надаватися стороннім особам та організаціям виключно за бажанням власників та на комерційних засадах. Крім того, вони вважали, що досить складний порядок реєстрації, численні зобов'язання та умови, що мають виконувати власники документів, «можуть мати своїм результатом відмову громадян та недержавних організацій від будь-якої реєстрації архівних документів, що знаходяться в їх власності, тобто втаємничення архівів». На їхню думку, на архівні документи, які перебувають у приватній власності, має бути поширений режим, передбачений для творів мистецтва, історико-культурних цінностей. Нарешті, пропонувалося віднести до числа галузевих архівів Архів АН України. Більше уваги приділити науково-дослідній та археографічній діяльності архівних установ, а за державними архівами із значними та особливо

цінними фондами закріпити статус науково-дослідних, передбачити умови й джерела бюджетного фінансування їх дослідницької та видавничої роботи.

Не дивлячись на те, що 17 липня 1992 р. законопроект із відповідною доповідною запискою був ще раз внесений до Кабінету Міністрів України, процес його обговорення й вдосконалення тривав до листопада. Він пройшов апробацію в 72 архівних установах й організаціях, де в цілому дістав схвалення й підтримку. Частина зауважень та пропозицій, передусім принципового характеру, врахована при доопрацюванні, до якого залучилися фахівці Кабінету Міністрів: завідувачка юридичним відділом апарату Кабінету Л. Артемонова, а також група експертів з питань освіти, культури, охорони здоров'я і соціального забезпечення В. Коломієць та В. Салата. Крім того, вдосконалення і напрацювання законодавства протягом 1992 р. теж суттєво вплинуло на якість проекту. Так, у варіанті, датованому жовтнем, відбулися певні зміни, такі формулювання, як «громадські об'єднання» оновлено на «об'єднання громадян», з'явилося визначення «архівні відділи державних адміністрацій», уточнювалося підпорядкування місцевих архівних установ, що було спричинене затвердженням законів про об'єднання громадян, місцеве самоврядування тощо. Чітко виписане в ньому і розмежування повноважень між Кабінетом Міністрів та Головархівом: до функцій Уряду віднесено встановлення принципів та критеріїв визначення цінностей документів, порядок їх віднесення до складу НАФ, порядок доступу до архівних документів та рамки обмежень доступу тощо. Конкретизувалися функції та повноваження самого Головархіву, який визнавався «спеціально уповноваженим центральним органом державної виконавчої влади, що здійснює управління архівною справою, несе відповідальність за її стан й подальший розвиток, координує діяльність міністерств і відомств, громадських організацій з архівних питань». У параграфах законопроекту з'явилося таке поняття, як «роздержавлення»; термін «індивідуальна та змішана форма власності» поступився точнішому і ємкішому «приватна». Разом з тим, виключалися певні пункти, пов'язані із зайвою дрібною регламентацією. Зокрема, було повністю знято розділ «Державне управління і контроль у галузі архівної справи», а також обов'язок користувачів документами НАФ «інформувати архівні установи про відтворення ними змісту архівних документів у публікаціях, публічних виступах або іншим шляхом». Конкретизації намагалися піддати і засадниче поняття законопроекту — визначення Національного архівного фонду. Були виключені слова «документальна спадщина народу», «неоціненне національне надбання», які не несли якогось юридичного навантаження. Проте слід зазначити, що із змістовного боку цей термін не зазнав суттєвих змін, а відповідно й потрібної конкретизації.

Аналізуючи загалом зміни, внесені до законопроекту протягом квітня—листопада 1992 р., можна стверджувати, що його автори у цілому йшли за подіями і суспільно-економічними змінами, спрацювати ж на перспективу, випередження, якоюсь мірою спрогнозувати майбутній розвиток подій в архівній сфері їм не вдалося. Ймовірно, такий стан речей був пов'язаний із бурхливими політичними подіями перехідної доби, результати яких, вочевидь, не уявляли собі навіть їх ініціатори, і ще більше некерованістю економічних процесів. Однак слід підкреслити, що головні вади проекту пояснювались його суто апаратним походженням.

Після завершення доопрацювання 13 листопада 1992 р. Кабінет Міністрів України офіційно, за підписом віце-прем'єр-міністра І. Юхновського, передав Верховній Раді проект Закону України «Про Національний архівний фонд і архівні установи». У поданні містилося обґрунтування необхідності його розробки і прийняття, де, зокрема, було зазначено, що «Закон має стати правовою основою проведення державної політики щодо архівної справи як важливого засобу задоволення інформаційних, соціально-культурних, наукових потреб суспільства,

реалізації прав та інтересів громадян у цій сфері». Крім того, висловлювалась впевненість, що включаючи механізм реалізації викладених у ньому положень, Закон значною мірою стане правовим актом прямої дії, що забезпечить оперативне введення його в архівну практику. Подання підвело ризику під третім етапом розробки законопроекту, і позначило початок наступного розгляду його у Верховній Раді України. За встановленою процедурою поданий документ повинен був пройти апробацію у профільних комісіях; провідною була визначена комісія з питань культури і духовного відродження (голова — Л. Танюк). Але найпершою, із запрошенням членів авторського колективу, проект розглянула комісія з питань народної освіти та науки.

Ця подія відбулася 11 грудня 1992 р. Законопроект від імені Головархіву представляв К. Новохатський, який звернув увагу на визначення «Національний архівний фонд», підкреслив відсутність законодавчої бази, яка б регулювала відносини щодо всієї сукупності документів та позначив найголовніші проблеми у цій сфері: право власності на архівні документи, доступ до них, забезпечення гарантованої збереженості загальнонаціонального надбання. Він наголосив на п'яти головних засадах концепції закону: законодавчого регулювання усієї сукупності архівних джерел, незалежно від форм власності на них (з цією метою і вводилося поняття НАФ); єдність у принципах і підходах у цьому регулюванні, якому слугуватиме механізм державної реєстрації; юрисдикція держави над документами НАФ не зачіпатиме основних прав особи; система архівних установ створюється на єдиних засадах; право на вільний доступ до інформації — документів НАФ — поєднується із забезпеченням умов збереженням документів та законних прав й інтересів держави, власника документів та користувача ними. Він також підкреслив, що автори не ставлять «завдання регламентувати всі питання роботи з архівними документами, визначено лише ключові, основоположні моменти. Таким чином, ми сподіваємось, буде створена правова база для регулювання конкретних питань в інших нормативних актах».

Опрацювання законопроекту постійними комісіями Верховної Ради України нарешті сприяло розширенню кола учасників його обговорення, зокрема науковою громадськістю. На прохання комісії з питань культури і духовного відродження свої відгуки подали такі відомі науковці-історики та джерелознавці й водночас досвідчені вчені-архівісти, як О. Апанович, Я. Дашкевич, Л. Дубровіна, Л. Проценко, Г. Боряк. Опонентами розробників виступали також С. Білоконь, і М. Брайчевський. Їх погляд на законопроект характеризувався пристрасстю й зацікавленістю увагою, адже всі вони розуміли його значення для науки, всього суспільства, нарешті, для історії. Неабиякою гостротою відзначилася «рецензія» доктора історичних наук О. Апанович, яка звернула увагу на відсутність у проекті «концепції про національний культурний архівний фонд, його філософсько-юридичне визначення, зокрема значення для розвитку української нації, в тому числі й національних меншин; для розбудови державності України (як відомо, держава не може функціонувати без національного архівного фонду), а також його значення у контексті загальнолюдських цінностей, оскільки національний архівний фонд України включає документальні та інші матеріали більшості народів і країн світу».

Доктор історичних наук Я. Дашкевич аргументовано визначав проект як «морально і суспільно-політично застарілий», побудований на засадах бюрократичної централізації, вбачав у ньому багато «дрібною регламентації бюрократичного типу, місце для якої не в законі, а у відомчій інструкції». У відгуку доктора історичних наук Л. Дубровіної також наголошувалося на відсутності достатньої чіткості у визначенні «Національний архівний фонд», що було конче потрібним — адже воно вперше вводилося у суспільний обіг. Вона навіть пропонувала поверну-

тися до терміна «Архівний фонд України» як конкретнішого. Л. Дубровіна слухно зауважила: «Оскільки запропонований Закон не є законом прямої дії, необхідно закласти основні положення механізму його реалізації. Основні такі положення необхідно передбачити в самому законі, тому що центральними його питаннями, безумовно, є питання щодо складу національного фонду, співвідношення різних форм власності між собою, права володіння та розпорядження документами, форм державної юрисдикції, експертизи цінності документів для включення їх до складу НАФ, питання про реєстрацію приватних архівів, а також регулювання загального доступу до документів (наприклад, за категоріями), проблеми інтелектуального доступу до інформації. Якщо не передбачити основні положення механізму в самому Законі, подальші уточнення, поправки, вдосконалення можуть прийняти «лавинopodobний характер». Доктор історичних наук, на той час член-кореспондент АН України (нині академік НАН України) В. Смолій, вважав наявне визначення НАФ надто широким: «Його застосування, по-суті, вказував він, — дає можливість віднести до цього фонду будь який документ, що безперечно, не відповідає суспільним реаліям».

Другою суттєвою проблемою, яка турбувала науковців, стало визначення статусу приватних та особистих архівів. При вирішенні цієї проблеми безкомпромісну позицію зайняв Я. Дашкевич. Він рішучо заперечував навіть включенню архівних документів, що перебувають у власності громадян, до складу НАФ. У будь-який спосіб до нього, зазначив вчений: «не можуть належати документи, що є приватною власністю». І далі наголошував: «Закон не може стосуватися особистих (приватних) архівів. ГАУ (Головне архівне управління. — В.Л.) не може мати права реєструвати особисті (приватні) архіви і видавати на них свідоцтва». У запалі полеміки Я. Дашкевич наполягав і на виключенні із законопроекту цілком демократичної заборони створювати таємні архіви, пов'язуючи це з дотриманням права приватної власності: «Всі відомства мають право створювати таємні відділення своїх архівів (що регулюється відповідними розпорядженнями), а приватні підприємства, установи та приватні особи мають право оголошувати свої архіви таємними — тобто не допускати до них інших осіб». Іншими словами, Я. Дашкевич вбачав у НАФ лише його державну частину; на архівні документи, що перебувають у власності наукових, громадських інституцій, тим більше у приватних осіб, за його думкою, закон про НАФ не мав поширюватися.

На рішучий захист права громадян збирати і зберігати архівні документи виступила О. Апанович. Вона вбачала у складі НАФ три частини, які зберігалися у відповідних інстанціях:

«1. Державні архівні установи та архіви державних підприємств, наукових та навчальних, медичних закладів та інших інституцій, що знаходяться на державному бюджеті;

2. Громадські організації, товариства, об'єднання, асоціації, спілки, малі підприємства, фірми, приватизовані підприємства, магазини, навіть навчальні заклади та інші їх архіви;

3. Приватні індивідуальні архіви».

Вона звертала увагу на те, що концепція недержавної частини НАФ ще не сформована, не знайдені ще правові шляхи залучення таких архівів до загальної системи, окресленої терміном НАФ, які б захищали їх право приватної власності на документи. Проте дуже слушно зазначалося, що законопроект навіть не згадує конфесійні архіви: ані колишні, що потрапили у державну власність після відділення церкви від держави, ані сучасні, створені вже відділеною церквою, про які історики не мають ніяких відомостей. О. Апанович наполягала також на внесенні до закону юридичних гарантій захисту прав індивідуальних приватних власників архівів. М. Брайчевський привертав увагу до того факту, що у законопро-

екті взагалі не знайшлося місця для приватних документів, переданих на зберігання до державних архівних установ. Він зазначав, що це «категорія взагалі відсутня в обговорюваному законопроекті, тим часом вона потребує окремого правового забезпечення. Зокрема, йдеться про гарантії щодо дотримання авторських прав», і пропонував ввести окрему статтю, «яка забороняла б користуватися документами приватного архіву без спеціального на те дозволу власника».

Принагідно слід зауважити, що подібні лакуни у законопроекті не були випадковими, а свідомо закладалися його творцями. К. Новохатський, виступаючи на комісії Верховної Ради України з питань народної освіти і науки, висловив своє бачення, переконуючи законотворців, у тому, що концепція створення єдиного архівного фонду має значну перевагу, при цьому, висловлюючи критику білоруських та російських законотворців, які виступали з інших концептуальних позицій, наголошував: «Вони розчленували єдиний фонд на державну і недержавну частини з певними відмінностями у регулюванні. У нас принципи регулювання єдині, а неминучі відмінності оговорені у відповідних статтях».

Значна частина зауважень наукових опонентів стосувалася також проблеми доступу до документів та використання їх інформації. В. Смолій та М. Брайтчевський слушно пропонували вилучити статтю щодо зобов'язань користувачів «не допускати перекручення або фальсифікації інформації, що міститься у використаних документах». Вони наполягали на тому, що таке питання не може належати до сфери архівного законодавства, адже встановлення факту «перекручування» є справою складною і виходить за межі компетенції архівних установ. Зокрема, В. Смолій підкреслював, що «дослідник-новатор тоді буде позбавлений можливості оригінальної інтерпретації тих чи інших фактів».

Критика законопроекту з боку відомих науковців одночасно засвідчила те, що прийняття архівного закону було на часі, що суспільство очікувало глибокого реформування архівної галузі, здійсненого на законодавчій основі. Громадське обговорення навіть у такій обмеженій формі та фахове рецензування проекту ще раз привернуло увагу до стану архівної справи в Україні в цілому. Однак, слід констатувати, що далі цього справа не зрушилася, а більшість зауважень вчених було просто проігноровано і не знайшла відображення у остаточній редакції законопроекту.

Тим часом проект проходив попередню апробацію у кількох комісіях Верховної Ради України. Крім згаданих раніше двох, проект розглядала комісія з гласності в засобах масової інформації (голова — О. Спес). У ній також довелося представляти проект і захищати його. На цьому етапі неформальну зацікавленість у проходженні законопроекту виявили депутати А. Зінченко, В. Сухоруков та ін.

Нові видання

Визвольні змагання очима контррозвідника: (Документальна спадщина Миколи Чоботарева). — К.: Темпора, 2003. — 288 с.

Спогади та листи Миколи Чоботаріва, одного з активних учасників визвольних змагань 1917–1922 рр. та емігрантського руху містять розповідь не лише про маловідомі факти української історії початку ХХ ст., а й дадуть читачеві можливість із середини, ближче і яскравіше, відчутти атмосферу тих років. Дещо жорстока, безкомпромісна й відверта позиція автора в оцінці подій того часу представляє точку зору, яку не часто зустрічаємо в українській мемуаристиці. Видання розраховане на широкий загал читачів, становить інтерес для тих, хто цікавиться українською історією.

ОСНОВНІ ФАКТОРИ ПОЛІТИЧНОЇ ТА ОПЕРАТИВНО-БОЙОВОЇ ОБСТАНОВКИ, ЩО ВИЗНАЧИЛИ РОЗБУДОВУ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ СПЕЦІАЛЬНИХ ПІДРОЗДІЛІВ УПА (1942—1945 рр.)

Дмитро ВЕДЕНЄВ

Вструктурі та бойовій діяльності Української повстанської армії помітне місце відводилося спеціальним розвідувальним, диверсійним, контррозвідувальним та військово-поліцейським структурам Служби безпеки (СБ) УПА, військова розвідка, військово-польова жандармерія, а також органи військового судочинства). На них покладалося постачання «лісової армії» необхідною інформацією, захист від розвідувально-підривної діяльності основних противників, підтримка внутрішньої дисципліни та боєздатності. У цій статті автор ставить за мету розглянути провідні фактори військово-політичної та оперативно-бойової обстановки, що детермінували творення та оперативно-бойову діяльність спеціальних підрозділів УПА у період її найінтенсивніших дій.

На початку грудня 1942 р. у Львові відбулася військова конференція керівників Проводу ОУН (С. Бандери) під головуванням «урядуючого провідника» М. Лебеда за участю військового референта Провода І. Климів, військових референтів Крайових проводів Західної, Північно-Західної та Східної України (відповідно, за термінологією ОУН — ЗУЗ, ПЗУЗ та ОСУЗ). Конференція переглянула існуючу кон'юнктуру концепцію відмови від збройної боротьби й висловила за доцільність творення власних партизанських і регулярних військових формувань під загальною назвою «Військові відділи ОУН (Самостійників-державників)». Одночасно було сформовано робочу групу для розробки військових статутів та інструкцій¹.

Тоді ж, у рамках обговорення процесу розбудови майбутніх збройних сил розглянули низку питань щодо місця спеціальних структур у розгортанні бойових дій за відновлення Української держави («Організація внутрішньої безпеки», «Безпека у командуванні армією», «Розвідка і контррозвідка»). Передбачалося, що виникнуть органи розвідки та контррозвідки при всіх територіальних військових угрупованнях, Служба безпеки й жандармерія. Констатувався незадовільний рівень підготовки до таємної війни, підкреслювалася важливість рекрутування кадрів співробітників спецслужб з інтелігентних і комунікабельних осіб, творення територіальної освідомчої мережі. Остання повинна була до початку відкритого збройного виступу скласти списки «ворожих елементів», інформаторів на службі у німців та польського підпілля, негласно їх ліквідувати силами майбутніх жандармських підрозділів повітів. Одним із завдань органів безпеки націоналістів розглядалося «вирішення питання» щодо національних меншин. Активні противники, зазначалося на конференції, підлягали знищенню, росіяни пропонувалося не зачіпати, оскільки вони «зрослися» з українцями. Поляки, євреї й «прирівняні» до них учасниками зібрання вірмени підлягали виселенню, зберігалася недоторканість чехам, угорцям, румунам².

На перспективу, з надбанням державності, ставилося завдання творення розвідувальних позицій у сусідніх країнах (насамперед — у Польщі) за рахунок

агентури з числа членів ОУН серед довоєнної еміграції, збору військової та політичної інформації за кордоном. Не виключалося залучення на платній основі для підготовки кадрів розвідників інструкторів із кадрових співробітників радянських і німецьких спецслужб.

Як вважається, формування перших збройних груп, підконтрольних бандерівцям, почалося у жовтні 1942 р. на Волині під проводом С. Качинського («Остапа»). 7 лютого 1943 р. сотня Г. Перегійняка («Коробки») здійснює напад на німецькі казарми у м. Володимирець на Рівненщині.

3-тя конференція ОУН (Б) 17—21 лютого того ж року ухвалює курс на збройну боротьбу з німецькими окупантами. Остаточна стратегія збройної «двофронтвої» боротьби з «московським і німецьким імперіалізмом» ухвалюється III Надзвичайним великим збором ОУН у серпні 1943 р. Разом з тим, у відповідності до наказу Головної команди УПА від 26 листопада та «тактичної інструкції» Головної команди та Головного військового штабу УПА повстанці повинні були обмежити сутички з німцями лише обороною при насильницьких діях окупантів проти населення, «відплатними акціями», готуватися до «переходової доби» у зв'язку із наближенням основного противника — Червоної Армії³.

Шляхом злиття окремих повстанських формувань ОУН (Б), інших збройних угруповань націонал-патріотичної орієнтації, переходу на бік повстанців української допоміжної поліції, мобілізації населення та за рахунок інших джерел навесні—влітку 1943 р. виникає Українська повстанська армія, політичне керівництво якою здійснює ОУН (Б). Творення УПА проходило одночасно з її бойовими діями з німцями, польськими націоналістичними та самооборонними формуваннями, радянськими партизанами, а також загонами інших націонал-патріотичних сил, що подекуди поглиналися бандерівцями силою зброї.

Відбувається структурування органів управління УПА та її тилом («запіллям»), розбудова територіальної мережі, організаційно-штатного устрою (їх докладний розгляд не входить до завдань цього дослідження). Приблизно до початку травня 1943 р. починає роботу Головна команда (ГК, військова влада) УПА на ПЗУЗ під проводом Д. Клячківського. До членів ГК входили шеф військового штабу, який мав розвідувальний відділ, та комендант запілля, котрому, зокрема, підлягала референтура СБ. Регіон становив так звану Генеральну округу, що поділялася на чотири Військові округи, на базі яких перебували відповідні групи УПА з власним оперативно-територіальним командуванням. Військові округи поділялися на військові надрайони, райони, підрайони, кущі та станиці⁴.

Бойовий склад УПА на ПЗУЗ швидко зростає. За інформацією оперативних джерел НКВС у параді на День зброї (31 липня) 1943 р. у Свинарському лісі на Волині брало участь 85 піхотних сотень (по 150—170 багнетів кожна) та до 1,5 тис. кавалеристів УПА⁵. Влітку 1943 р. в Галичині, у зв'язку з наближенням рейдуючого радянського партизанського з'єднання С. Ковпака створюється Українська народна самооборона (УНС, 5—6 тис. бійців до кінця 1943 р.). Наприкінці того ж року Провід ОУН на чолі з Р. Шухевичем ухвалив рішення про реформування УПА — створення Головного Військового Штабу (ГВШ) УПА та трьох крайових командувань або Груп — Захід (на базі УНС), Північ, Південь⁶. Тактичними одиницями слугували бригади, курені (батальйони), сотні (роти), чоти (взводи), рої (відділення). Підготовку старшинських (офіцерських) кадрів здійснювали школи «Дружинники», «Лісові чорти», «Олені». У процесі розбудови й діяльності УПА поважне місце відводилося творенню структур спеціального призначення — розвідки, Служби безпеки (СБ), військової жандармерії, а також органів військового судочинства.

Розглянемо (у мірі посилення їх впливу) основні фактори військово-політичної та оперативно-бойової обстановки, які визначали особливості творення та

діяльності спеціальних структур в УПА у період найбільшої її активності (1943 — перша половина 1945 рр.).

Збройні виступи УПА та підрозділів місцевої самооборони населення («самооборонні кущові відділи», СКВ) проти німецьких окупантів призвели до необхідності розвідувального та контррозвідувального забезпечення антинімецьких акцій. Тільки у ході осіннього, 1943 року, наступу УПА на гітлерівців, за даними істориків націоналістичної орієнтації, сталося 47 боїв та 125 зіткнень СКВ з окупантами. Втрати німців за цю кампанію обчислювалися в 1,5 тис. вояків⁷.

Розвідувальне забезпечення відіграло вирішальну роль у низці результативних бойових акцій. Так, на початку травня 1943 р. агентура СБ УПА здобула інформацію про просування німецької автоколони. Загін повстанців «Пімста Полісся» на шосе Ковель—Брест влаштував засідку й завдав розгрому колоні. Серед загіблених виявився начальник штабу СА, обергрупенфюрер В. Лютце. Під час німецького наступу на Чорний ліс у Прикарпатті через агента СБ був здобутий план операцій й завдяки цьому відбитий наступ частин 7-ї танкової дивізії та проведено завчасну евакуацію цивільного населення з зони бойових дій.

Докладалися зусилля і для створення власних агентурних позицій в органах військового управління противника. Коли для протидії УПА був створений у Володимирі-Волинському спеціальний штаб «Банденбекемпфунг» на чолі з штурмбанфюрером СС Плятте, СБ спромоглася занурити туди свою агентуру. Внаслідок цього плани і накази штабу оперативно передавалися повстанцям⁸.

Складнішими стають стосунки з німцями наприкінці 1943 — у перші місяці 1944 рр., коли одночасно мали місце і бойові зіткнення, і консультативно-переговорні заходи керівних функціонерів ОУН та УПА з німцями в інтересах протистояння радянській стороні. Зберіглися свідчення М. Лебеда, командувача УПА-Захід О. Луцького, командира Військової округи УПА «Говерля» І. Бутковського та інших провідників повстанського руху про свідомий характер курсу на нейтралітет із відступаючим Вермахтом та співробітництва з ним й спецслужбами Німеччини з метою протистояння Червоній Армії⁹. Згадане співробітництво великою мірою поширювалося й на сферу розвідувально-підривної діяльності.

Другим фактором можна вважати запекле збройне протистояння 1943—1944 рр. на Волині між УПА та 27-ю Волинською дивізією польської націоналістичної Армії Крайової (АК), також бойові дії УНС та Групи УПА «Захід» із загонами АК на Прикарпатті, згодом — і на території Південно-Східної Польщі (Закерзонні). Зауважимо, що польське націоналістичне підпілля мало сильні органи розвідки та контррозвідки (2-гі відділи територіальних формувань) та спеціальні диверсійно-терористичні підрозділи — «кедві». Бойові дії супроводжувалися численними обопільними акціями терору за етнічною ознакою. З боку УПА широко залучалися можливості розгалуженої розвідувальної мережі, бойові підрозділи СБ брали участь у бойових діях та репресивних акціях проти цивільного польського населення¹⁰.

Чинником, що визначав завдання діяльності спецпідрозділів УПА був і сам процес її формування за рахунок поглинення в той чи інший спосіб інших українських збройних формувань, які діяли, переважно, на Волині й Поліссі.

На момент активного формування бандерівським Проводом власної збройної сили в регіоні діяло декілька інших недержавських повстансько-партизанських угруповань. Найпотужнішим із них була «Поліська Січ — Українська повстанська армія» отамана Т. Бульби-Боровця (з 20 липня 1943 р. перебрала назву Українська народно-революційна армія) силою до 4—6 тис. бійців¹¹. З осені 1942 р. на Волині й Поділлі починають стихійно формуватися загони, підконтрольні опозиційному ОУН (Б) мельниківському Проводу — «Військова група ч. 3» О. Яценюка («Волинця»), підрозділи В. Білого, М. Данилюка та інших польових команди-

рів (1—3 тис. вояків) під загальною орудою О. Штуля («Ждановича»). Збройні формування мельниківців у розпалі конфлікту бандерівців з Т. Боровцем схилилися до союзу з останнім¹².

Повстанці мельниківського спрямування мали власні розвідувальні органи. При обласному військовому коменданті (командувачі всіма загонами ОУН(М) знаходилася розвідувальна референтура. До її складу входили референт, який відповідав за організацію військової та агентурної розвідки, агентурна мережа, спеціальні розвідувально-бойові групи, система пунктів зв'язку. Щоправда, активністю та ефективністю розвідка мельниківців значно поступалася розвідці УПА бандерівців¹³.

Власні збройні підрозділи мав і «Фронт української революції» (ФУР) Т. Басюка («Яворенка»), існували озброєні групи «вільних козаків», гетьманців, Української народно-демократичної партії¹⁴.

Питання про об'єднання збройних формувань націонал-патріотичних сил повстало ще наприкінці 1942 р. ОУН(Б) на переговорах про об'єднання з Т. Боровцем 22 лютого та 9 квітня 1943 р. висунуло умовою інтеграції визнання отаманом політичного верховенства С. Бандери, що для командира січовиків виявилось неприйнятним. Угоди так і не було досягнуто. Зі збільшенням збройного потенціалу позиція бандерівців ставала дедалі безкомпромисною. Відкриту боротьбу з конкурентами у повстанському русі знаменувала відозва ГК УПА «Українці!» від 20 травня 1943 р. У ній закликалося до боротьби проти «ворогів Всеукраїнського революційного фронту» за створення УССД — «мельниківців», «недобитків всяких політичних партій», «отаманчиків-анархістів»¹⁵.

Шляхом збройних та підричних дій або погрозою сили формування конкурентів роззброювалися або зазнавали розгрому. В липні—серпні 1943 р. було завдано удару по мельниківських формуваннях. За словами О. Штуля, мельниківців «не по-лицарські ліквідували». Як свідчив активіст ОУН(М) Г. Стецюк, СБ й військово-польова жандармерія УПА за будь-яку ціну намагалася ліквідувати організаційну мережу мельниківців, особливо — уродженців Східної України¹⁶.

У серпні того ж року бандерівці нейтралізували основні сили «бульбівців». 19 серпня у с. Черниця Корецького району Рівненської області загони УПА та бівки СБ оточили головні сили Т. Боровця. Крім декількох командирів, у полон потрапила й була після тортуру знищена СБ дружина отамана Г. Оровичинського¹⁷. Однак і після цього окремі загони бульбівців, як-от підрозділ поручика «Малого», завдавали ударів по СБ УПА¹⁸. Під тиском СБ саморозпустився ФУР, частина його вояків влилася до УНРА, а командир загинув від рук есбістів УПА¹⁹.

Частина особового складу розгромлених бандерівцями повстанських формувань за оперативним супроводженням СБ влилася до УПА. Як писав учасник визвольного руху О. Шуляк, роззброєні відділи переходять до УПА «під поліційним доглядом СБ, як непевні. Старшини дістають кожен свого «ангела» СБ з пучком у кишені, а організаційні провідники ОУН (маються на увазі мельниківської. — Д.В.) як «ворожий елемент» переважно ліквідуються. У всякому терені починається полювання за членами ОУН, і їх влиють в УПА під нагляд СБ, а всіх видніших скритовбивчо ліквідують.»²⁰

Наступним фактором розбудови й діяльності спецпідрозділів УПА було протистояння «лісової армії» з радянським партизанським рухом, розгортання якого відбувалося за активною участю органів НКВС-НКДБ.

Безпосередні збройні зіткнення між повстанцями та радянськими партизанами починаються з 1943 р., коли достатньо великі з'єднання останніх починають рейди або передислокацію з території суміжних районів Біларусі та Російської Федерації до українського Полісся. 21 січня 1943 р. зафіксовано перший великий бій між націоналістичним загonom ім. Богуна та бійцями партизанського з'єд-

нання С. Ковпака біля с. Владинополь Любомльського району Волинської області²¹. У звітах партизанських командирів зазначалося, що при їх наближенні до контрольованої повстанцями території, останні не вагаючись вступають у бій²². За свідченням командувача УНС О. Луцького, саме наближення рейду С. Ковпака до Прикарпаття у червні 1943 р. стало причиною вказівки Р. Шухевича про формування там націоналістичної самооборони та її зіткнень з партизанами²³.

У квітні—травні почастішали бої з партизанами у трикутнику Холм—Ковель—Маневичи, в басейні р. Прип'яті до Дніпра. Особливих масштабів протиборство набуває після переходу на терен «колиски» УПА великих партизанських з'єднань. Лише у жовтні—листопаді 1943 р. сталося 54 боя УПА з червоними партизанами²⁴. При цьому у бойові дії втягуються значні сили повстанців. Так, наприкінці вересня командувач УПА-Північ Д. Клячківський провів нараду з планування удару з'єднаннями УПА «Турів» і «Заграва» по партизанському з'єднанню О. Федорова. Навіть влітку 1944 р. УПА мала бойові можливості заблокувати спроби Українського штабу партизанського руху (УШПР) вивести до Галичини 17-тисячне партизанське з'єднання²⁵.

Вельми серйозним противником повстанців були спецпідрозділи партизанського руху. До травня 1942 р. оперативне керівництво партизанськими силами України здійснювало 4-те Управління НКВС УРСР. 30 травня того ж року при Ставці Верховного головнокомандування створюється Центральний штаб партизанського руху (ЦШПР), а при Військовій раді південно-західного напрямку — УШПР. У його складі запроваджується інформаційно-розвідувальний відділ. Представництва УШПР з власними розвідувальними відділеннями згодом відкриваються при Військових радах відповідних фронтів, оперативні групи — при Військових радах Армії. Опергрупам та обласним штабам партизанського руху підлягали диверсійні та розвідувальні групи партизанських загонів²⁶. Значно зросла ефективність партизанської розвідки з літа 1943 р. внаслідок закріплення за їх з'єднаннями та загонами оперативно-чекістських груп²⁷.

Практично у всіх партизанських формуваннях запроваджуються посади заступників командирів з розвідки, які, водночас, здійснювали керівництво агентурним апаратом з контррозвідувального захисту. У великих партизанських з'єднаннях заступник з розвідки мав оперативну частину. До неї входили агентурна розвідка, контррозвідувальна агентура, польова розвідка. Так само заступник з розвідки командира партизанського загону мав розвідників-агентуристів, контррозвідувальну агентуру та військових розвідників²⁸.

Так, у партизанському з'єднанні Малікова оперативна частина охоплювала контррозвідувальний сектор (мав агентуру у полках та підрозділах), сектор близької агентурної розвідки (агентура у селах зони дислокації), сектор далекої агентурної розвідки (агентура в окупованих Києві, містах Рівненської та Житомирської областей)²⁹. Як правило, партизанські загоны (в ранзі батальйона) мали заступників командира з розвідки (з розвідувальним взводом) та з диверсійної роботи (диверсійний взвод).

Боротьба з повстанськими формуваннями націоналістичного руху та їх спецпідрозділами (у вказівках партизанським спецпідрозділам вона часто іменувалася «особливим завданням») посідала друге за значенням після протинімецького напрямку місце серед функцій партизанської розвідки та контррозвідки. Вже 11 січня 1943 р. начальник оперативного відділу ЦШПР полковник Соколов підготував, а начальник ЦШПР П. Пономаренко затвердив план посилення партизанського руху в Україні шляхом передислокації туди ряду партизанських з'єднань, і в тому числі — «для проведення низки заходів з розкладу поліції і націоналістичних формувань противника». З листопада того ж року заступник начальника УШПР С. Бельченко та начальник розвідувального відділу М. Анісімов надіслали до партизанських з'єднань директиву № 3762. Вона

зобов'язувала партизан виявляти та брати на облік націоналістичні формування, створювати в них агентурні позиції, через агентурні можливості з'ясовувати чисельність, структуру, склад повстанських формувань, їх ідеологічні настанови, дані про керівний склад та стосунки з німцями. Створюються і спеціалізовані на розвідувально-підривній діяльності проти націоналістів підрозділи, як, наприклад, 7-й та 12-й батальйони з'єднання О. Сабурова³⁰.

Відчутно дошкуляла повстанцям агентура партизанської розвідки, придбана у самому націоналістичному середовищі. Колишній начальник штабу 1-ї партизанської дивізії ім. С. Ковпака В. Войцехович наводить приклад, коли за допомогою перевербованих партизанським командиром П. Брайком вояків УПА у с. Пустинка Любомльського району Волинської області було виявлено склад зброї з 5 батальйонними минометами, 15 станковими кулеметами, 1,5 тис. снарядів і мін, боеприпасами³¹.

З приходом на Правобережну Україну радянських військ основним фактором стає протиборство з силовими структурами СРСР. Як повідомляла оперативна група НКДБ УРСР «За Батьківщину», вже у листопаді 1943 р. німцями в районі Радомишль—Малин на Житомирщині було пропущено через фронтову смугу до 1300 вояків УПА, що камуфлювалися під червоних партизан, для ударів по тилах радянських військ та знищення їх командного складу. Тоді ж було відряджено 46 лікарів для занурення у партизанські загони з метою терористичних актів за допомогою отруйних речовин³². Лише з липня до жовтня 1944 р. на території Волинської області УПА здійснила до 800 нападів на армійські тилові об'єкти, у вересні—жовтні на Станіславщині відбулося 33 напади повстанців на військово-службовців Червоної Армії³³. За повідомленням командуючого 1-м Білоруським фронтом К. Рокоссовського до НКВС УРСР (23 серпня 1944 р.), загони УПА силою до 150 чоловік кожний здійснюють на Волині зухвалі напади на комунікації та тилові об'єкти військ³⁴. Як правило, повстанці завдавали ударів по тилах, нападали й розсіювали маршові підрозділи, знищували командний склад³⁵. Багато зусиль докладалося до зриву мобілізації. Тільки за 28—30 липня 1944 р. на Рівненщині УПА відбила та забрала до лісу 813 призовників³⁶.

Відповідно, до бойових дій з УПА широко залучалися частини 13, 38, 52-ї Армій, інших армійських з'єднань, застосовувалися можливості армійської розвідки та контррозвідки «СМЕРШ». В цілому, за даними сучасних істориків, у протиборстві з УПА у лютому 1944 — липні 1945 рр. було вбито понад 92 тис., затримано 96,5 тис. та здалося 41,8 тис. учасників антирадянського руху опору, радянська сторона втратила загиблими до 22 тис. військовослужбовців³⁷.

Для підсилення армійських з'єднань на Волинь тільки до квітня 1944 р. було перекинута Сухумську та Орджонікідзевську дивізії, п'ять бригад (зі штатною чисельністю понад 4 тис. вояків з танковим батальйоном), кавалерійський полк Внутрішніх військ (ВВ) НКВС, кілька бронепотягів, танковий батальйон дивізії ВВ ім. Держинського з Москви. Про масштаб бойових дій свідчить так званий Гурбенський бій у Кременецьких лісах (21—27 квітня 1944 р.), в якому з радянського боку взяли участь 14 стрілецьких батальйонів, кавалерійський полк ВВ, 16 танків та авіація. За радянськими даними, повстанці втратили 2018 осіб вбитими та 1570 пораненими, 7 гармат й 15 мінометів³⁸.

Судячи з доповіді НКВС УРСР до Л. Берії (квітень 1944 р.), органи внутрішніх справ, командування ВВ звертало особливу увагу антиповстанських сил на знищення кадрів СБ УПА, котра характеризувалася як розвідувальний і диверсійно-терористичний орган, що жорсткими засобами підтримує боездатність УПА. Захоплених есбістів наказувалося віддавати під розстріл³⁹. Лише з 15 лютого до 20 березня 1945 р. на Рівненщині загинуло в антиповстанських акціях 360 співробітників СБ (серед них — 5 надрайонних, 19 районних, 16 підрайонних рефе-

регентів, 19 командирів боївок СБ)⁴⁰. Станіславська бойова операція армії, ВВ й Прикордонних військ (березень—квітень 1945 р.) призвела до загибелі 10 референтів і 138 співробітників СБ⁴¹.

На оперативну розробку УПА спрямовувалися зусилля і територіальних органів НКВС-НКДБ. До 1945 р. їх агентурно-оперативні заходи поширювалися на 379 повстанських формувань⁴². За словами командувача УПА-Північ І. Литвиненка («Дубового»), 95% відсотків успішних операцій НКВС проти вояків УПА стали наслідком дій радянської агентури, а без неї — «не давали жодних успіхів»⁴³.

Ефективним механізмом протидії повстанцям стають оперативно-військові операції («чекістсько-військові операції»). Вони являли собою комбіновані дії оперативного складу НКВС-НКДБ, частин і підрозділів ВВ (часто і приданих їм винищувальних батальйонів, агентурно-бойових груп, озброєного актива) й спрямовувалися на реалізацію даних агентурної та військової розвідки шляхом знищення або захоплення учасників руху опору. Очоловав операцію, як правило, начальник органу НКВС-НКДБ, при масштабних операціях створювався штаб з розвідувальним відділом⁴⁴.

Крім боротьби у Західній Україні, УПА в 1944—1947 рр. вела бойові дії на терені Закерзоння (Південно-Східної Польщі). Наприкінці березня 1945 р. Центральний провід надав йому статус окремого краю або проводу на чолі з Я. Старухом («Стягом»), командуючим загонами УПА М. Онишкевичем та референтом СБ П. Федорівим («Дальничем»)⁴⁵.

З кінця 1944 р. на допомогу СКВ в протистоянні силовим структурам Польщі та польському націоналістичному підпіллю у цей регіон починають прибувати підрозділи УПА (на 1 жовтня 1945 р. тут діяло 15 сотень УПА (понад 3300 бійців), 8 боївок СБ (до 130 вояків)⁴⁶. Референтури СБ мали за і територіальні ланки підпілля ОУН.

В регіоні руху опору протистояли шість дивізій 2-ї Армії Війська Польського при підтримці дивізії радянських й бригади чехословацьких військ, частини «Корпуса внутрішньої безпеки» (аналог радянських ВВ) та оперативний склад Міністерства громадської безпеки й міліції Польщі. Одночасно йшло протиборство з націоналістичним підпіллям — АК (до 1 січня 1945 р.) та її спадкоємицею — організацією «Воля і незалежність» (ВІН). Слід зазначити, що крім протиборства спостерігалися і окремі випадки військового співробітництва між УПА та ВІН, в тому числі — у спеціальних заходах. Відомо, наприклад, про досягнуту 2 травня 1945 р. у Томашувському повіті Польщі угоду між ними про бойову взаємодію загонів та обмін розвідувальною інформацією⁴⁷.

Після відомої операції «Вісла», що почалася у квітні 1947 р. й депортації місцевого українського населення УПА втратила базу підтримки й до зими 1947/1948 рр. передислокувалася до Галичини.

Таким чином, упродовж найбільш активної фази боротьби УПА діяльність її спецпідрозділів визначалася подекуди одночасним існуванням кількох противників, котрі, як правило, мали власні структури розвідки та контррозвідки, активно застосовували їх у поборюванні українського повстанського руху. Застосування спецпідрозділів УПА визначалося загальною стратегією й тактикою «лісової армії».

При цьому основним противником, як свідчать документи повстанської контррозвідки, розглядалися спецслужби радянської сторони. Про це, зокрема, йшлося у захопленому після ліквідації Д. Клячківського звіті СБ про роботу НКВС-НКДБ у Рівненській області за вересень—жовтень 1944 р. Як зазначалося у документі, агентурно-слідчими заходами встановлено поступове зміщення пріоритетів в антиповстанських діях противника від військових операцій до агентурної розробки підрозділів УПА. Інформатори радянських спецслужб цілеспрямовано просуваються до вищих органів управління повстанським рухом. При цьому застосову-

ються оперативні джерела, залишені на глибокий осідок у націоналістичному середовищі ще з 1939 р., такі, що забезпечили собі бездоганну репутацію у підпіллі. Агентура надає сприяння у проведенні військових операцій, постачає інформацію про склад та озброєння УПА, видає місця переховування бойових ресурсів повстанців⁴⁸.

Необхідність розвідувального забезпечення бойових дій, контррозвідувального захисту повстанських лав від розвідувально-підривної діяльності противників, підтримки внутрішньої безпеки та дисципліни викликали появу у структурі УПА низки підрозділів спеціального призначення, а також органів військового судочинства. Це, зокрема, засвідчило, що УПА розглядалася її творцями як основа майбутніх повноцінних Збройних сил самостійної Української держави.

¹ Кентій А.В. Українська повстанська армія в 1942—1943 рр. — К., Інститут історії України НАН України, 1999. — С. 13.

² Державний архів СБ України (ДА СБУ). — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 5. — Арк. 37—41.

³ Постанови III Надзвичайного Великого Збору Організації Українських Націоналістів, що відбувся 21—23 серпня 1943 року. — Б.м., Б.в., 1948. — С. 10; Українська повстанська армія // Довідник з історії України. — К.: Генеза, 2001. — С. 938; Свідзинський А. Про національно-визвольну боротьбу українського народу у роки II світової війни // Розбудова держави. — 2001. — № 1—6. — С. 30.; Кентій А.В., Папакін Г.В. Стратегія «двофронтової» боротьби ОУН-УПА у 1943—1944 рр.: мовою документів, очима істориків // Україна у другій світовій війні: уроки історії і сучасність. Матеріали міжнародної наукової конференції (27—28 жовтня 1994). — К.: Інститут історії України НАН України, 1995. — С. 167.

⁴ Літопис УПА. Нова серія. — К.—Торонто, 1999. — Т. 2. — С. XVI.

⁵ ДА СБУ. — Ф. 11. — Спр. 8467. — Т. 1. — Арк. 22.

⁶ Літопис УПА Нова серія ... — Т. 2. — С. XXIII.

⁷ Кентій А.В. Українська повстанська армія в 1942—1943 рр. — С. 18.

⁸ Граб С. Служба безпеки ОУН(б) // Досьє секретних служб. — 2000. — № 10. — С. 30.

⁹ Див.: Кентій А.В. Українська повстанська армія в 1944—1945 рр. — К.: Інститут історії України НАН України, 1999. — С. 39—40.

¹⁰ Див. докл.: Люшин І.І. Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні. — К.: Інститут історії України НАН України, 2001.

¹¹ Лаврищук В.І. Роль ОУН-УПА в освободительном движении в западных областях Украины // Друга світова війна і Україна. Матеріали наукової конференції (27—28 квітня 1996 р.). — К.: Інститут історії України, 1996. — С. 146.

¹² Кентій А.В. Українська повстанська армія в 1942—1943 рр... — С. 49; Шевчук В. Украинская повстанческая армия // Политика и время. — 1991. — № 11. — С. 79.

¹³ Сергієнко Г.М. З історії партизанської розвідки ОУН-УПА // Трибуна. 2001. — № 3—4. — С. 36.

¹⁴ Шуляк О. В ім'я правди. — Роттердам, 1947. — С. 22.

¹⁵ Кентій А.В. Українська повстанська армія в 1942—1943 рр... — С. 51.

¹⁶ Там же. — С. 53—54.

¹⁷ Дзьобак В.В. Отаман Тарас Бульба-Боровець. — К., 1995. — С. 45.

¹⁸ Скорупський М. Туди, де бій за волю. — К., 1992. — С. 201—202.

¹⁹ Михальчук В. Світла і тіні українського збройного спротиву у другій світовій війні // Українська повстанська армія і національно-визвольна боротьба в Україні. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції 25—26 серпня 1992. — К.: Інститут історії України НАН України, 1992. — С. 114.

²⁰ Шуляк О. В ім'я правди. — С. 25.

²¹ Лаврищук В.І. Українська повстанська армія та радянські партизани // Сторінки воєнної історії України. Збірник наукових статей. — К., 2000. — Вип. 4. — С. 99.

²² Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними. (1941—1945): Науково-довідкове видання. — К.: Парламентське видавництво, 2001. — С. 17—18.

²³ Управління СБ України в Івано-Франківській обл. — Спр. 32518. — Т. 1. — Арк. 248—255.

²⁴ Кентій А.В. Українська повстанська армія в 1942—1943 рр... — С. 203.

²⁵ Кентій А.В. Українська повстанська армія в 1944—1945 рр... — С. 89—90.

²⁶ Україна партизанська... — С. 37, 233.

²⁷ Боярский В.И. Партизанская борьба в годы Великой Отечественной войны и участие в ней органов и войск государственной безопасности. — М.: Краснознаменный институт повышения квалификации офицерского состава Пограничных войск КГБ СССР, 1991. — С. 29—30.

²⁸ Андрианов В.Н. Борьба советских партизан в годы Великой Отечественной войны. — М., 1971. — Схема № 16

- ²⁹ Там же. — Схема № 17.
- ³⁰ Білас І. Форми та методи діяльності НКВС-МДБ у боротьбі проти ОУН-УПА // Українська повстанська армія і національно-визвольна боротьба в Україні... — С. 146—148.
- ³¹ Войцехович В.О. Партизани ідуть на захід. — К.: Політвидав України, 1982. — С. 126.
- ³² ДА СБУ. — Ф. 60. — Спр. 28461. — Т. 2. — Арк. 69.
- ³³ Кентій А.В. Українська повстанська армія... — С. 89—90, 110.
- ³⁴ ДА СБУ. — Ф. 2. — Оп. 54. — Спр. 2. — Т. 1. — Арк. 197.
- ³⁵ Див. докл.: Гриневич В. УПА і Червона Армія (1944 р.) // Українська повстанська армія і національно-визвольна боротьба в Україні... — С. 192—200.
- ³⁶ ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 507. — Арк. 124.
- ³⁷ Коваль М. Правда безнадійних змагань // Політика і час. — 1997. — № 10. — С. 69.
- ³⁸ ДА СБУ. — Ф. 2. — Оп. 87. — Спр. 31.
- ³⁹ Там же. — Арк. 21—24.
- ⁴⁰ Кентій А.В. Українська повстанська армія в 1944—1945 рр... — С. 25.
- ⁴¹ ДА СБУ. — Ф. 2. — Оп. 88. — Спр. 26. — Арк. 34, 43.
- ⁴² Коваль М. Правда безнадійних змагань. — С. 72.
- ⁴³ Кентій А.В. Українська повстанська армія в 1944—1945 рр... — С. 20.
- ⁴⁴ Леонтьев А.М. Задачи и организация работы органов НКВД по борьбе с бандитизмом. — М.: ВШ НКВД СССР, 1954. — С. 14—15.
- ⁴⁵ Шаповал Ю. ОУН і УПА на терені Польщі (1944—1947). — К.: Інститут історії України НАН України, 2000. — С. 12.
- ⁴⁶ ДА СБУ. — Ф. 2. — Оп. 68. — Спр. 1. — Т. 1. — Арк. 243.
- ⁴⁷ Валихновский Т. У истоков борьбы с реакционным подпольем в Польше. 1944—1948. — К.: Наукова думка, 1984. — С. 153, 164.; Шерба Г. Діяльність УПА на Лемківщині // Державність, 1992. — № 3. — С. 28—30.
- ⁴⁸ ДА СБУ. — Ф. 11. — Спр. 8467. — Т. 2. — Арк. 182—184.

ХУДОЖНІЙ СВІТ О. КОБИЛЯНСЬКОЇ У КОНТЕКСТІ ПРОБЛЕМИ СИНТЕЗУ МУЗИКИ ТА ЖИВОПИСУ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Н. ВЕНГУРЕНКО

Починаючи роботу над будь-якою темою, що пов'язана з духовною культурою, не слід забувати про один дуже важливий момент. «Ми говоримо про культуру не знаючи до кінця що саме відбувалось *всередині* цієї культури в невлонимій плинності її онтології, буденності, менталітету... Наведемо елементарний, але показовий приклад. Сьогодні можливо з великою мірою достовірності описати, скажімо, специфічні риси матеріальної культури античної Греції; можна, більш того вибудувати систему світоглядних універсаль, які визначали специфіку її духовних процесів. Проте навряд чи хтось візьметься переконливо змалювати, про що і як, сидючи у власному житті, в просторі власної буденності, думав давній грек...»¹

З таким застереженням, постійно пам'ятаючи про привид того «думаючого грека», ми розпочнемо розгляд літератури межі століть і проблему синтезу мистецтв у ній.

Молоде покоління українських письменників, розквіт творчості яких припадає на кінець XIX — початок XX ст., під впливом соціально-культурної ситуації в Україні, а також, сприймаючи новий досвід європейських літератур, дедали більше усвідомлює обмеженість реалістичного типу письма, необхідність змін, відходу від традиційних проблем і форм їх зображення.

У процесі художніх пошуків українські письменники кінця ХІХ — початку ХХ ст. розробляють прийоми, модифікують жанрові форми, завдяки чому відбувається подальше взаємопроникнення самих родів літератури. Поезія, проза і драма взаємозбагачують одна одну, створюючи нову реальність, а конкретніше — нову якість — якість, досі ще не знану. Пошук нових форм був зумовлений новим способом художнього пізнання — через людську душу — внутрішній космос. Процес модернізації літератури, постаючи наслідком глибинних світоглядних змін, породив явище синтезу різних мистецтв у літературному творі. «Відбувається експансія в літературу, музику, живопис невідомих раніше форм духовного освоєння світу за допомогою конструктивних засобів суміжних мистецтв»².

Не можемо не погодитись з думкою О. Рисака про те, що синтетичні процеси зумовлені, безперечно, цілим рядом факторів, «одним з яких є прагнення до взаємодоповнення, взаємопроникнення, взаємозбагачення»³. Безперечно, художній образ, створений засобами одного мистецтва, завжди має у своїй структурі якісь грані, штрихи, нюанси, передані досить спрощено. Внаслідок взаємопроникнення різних видів мистецтв збільшується емоційна сила образу, посилюється процес зближення на рівні «образ (твір) — читач».

Нерідко один вид мистецтва ставав творчим збудником іншого, при цьому маючи в своїй основі асоціацію. Цікаві думки свого часу висловив А. Белий. Проживаючи в Коктебелі влітку 1924 року, він ще не знав, що через два місяці писатиме роман «Москва», впевнений був, що напише якийсь роман під назвою «Слом».

«Что я знал точно? Тональность и некую музыкальную мелодию, поднимавшиеся как туман, над каким-то собранным и систематизированным материалом; мне, говоря попросту, пелось: я ходил заряженный художественно; моему настроению соответствовал отбор коктебельских камушков, которые я складывал в орнамент оттенков; звук темы искал связаться краской и со звуком слов [...]. К коллекции психологических и сюжетных зарисовок на тему «старая, рассыпающаяся Москва» [...] присоединились: синтез воспоминаний, пережитых как звук музыкальной мелодии [...]. Фон фабулы стоял готовым; надо было из фона, так сказать, выветвить фабулу [...] из темы звука, как из яйца вылупился цыплёнок, Коробкин, абстрактно пережитый давно, а теперь получивший плоть: из красок, слов, образов, жестов. Когда я говорю о синтезе материала, пережитом как звук, из которого рождается образ, я надеюсь, что меня поймут, речь идёт [...] о внутреннем вслушивании некоей звучащей симфонии, подобной симфонии Бетховена; эта ясность звука и определяет выбор программы; я в этом периоде работы уподобляю себя композитору, ищущему текст для превращения музыкальной темы в литературно-сюжетную»⁴.

Не можна сказати, що синтез мистецтв — це просто зовнішнє поєднання. Насамперед — це внутрішнє, органічне взаємопроникнення. Е. Неізнестний у статті «Про синтез мистецтв», розглядаючи пейзаж, колорит, композиційну організацію простору у О. Пушкіна та Ф. Достоєвського, стверджував, що «синтез не еkleктика, де зібрано все волею випадку». Це організм, частини якого складають естетичну єдність, яка чим більше коло явищ вбирає в себе, чим «симфонічніше переживання» в ній. Тим «більше різноманітності». Об'єднана «першоенергією замислу», вона є «мікрокосмом»⁵.

З особливою силою тенденція до синтезу в літературі здобутків суміжних мистецтв (насамперед музики і живопису, але не тільки) виявилась у синтетичній новелі. І. Денисюк (дослідник малої прози) виділяє ці твори в окремий тип. Він вважає, що «за характером синкретизму мистецтв можна виділити течію «симфонічної» словесності — акварельно-музичного письма М. Коцюбинського, Г. Хоткевича, в його карпатських «акварелях» та О. Кобилянської»⁶. Соціальні мотиви в такій прозі виявляються слабо, на передній план виступають загальнолюдські та філософські проблеми, зокрема усвідомлення людиною себе і свого місця у світі.

Розпочавши писати ще в 30-ті роки ХІХ століття, О. Кобилянська вдавалася до динамічного імпресіоністичного типу письма, започаткувавши в українській літературі нову неоромантичну стилістику. Вона змальовувала людські почуття через картини природи або музику, використовуючи неоромантичні, імпресіоністичні та символічні засоби.

Творча уява О. Кобилянської позначена синкретизмом художнього мислення. І. Демченко у зв'язку з цим говорить про «багатогранність «мікрокосму», який є таким завдяки наявності трансформованих у слово засобів музичного та образотворчого мистецтва, а також глибинного психоаналітичного синтезу»⁷. Картина універсуму О. Кобилянської «антропоцентрична» (за І. Демченко): для неї людина — найвища цінність. Ідеал О. Кобилянської — неоромантична людина. Йдучи за Цариком, розрізняємо два різновиди неоромантизму: гуманітарний та онтологічний. Специфіка творчого методу О. Кобилянської така, що ми визначаємо його як онтологічний, тобто такий, в якому індивід є компонентом і соціуму, і космосу. Життя — це могутня стихія, постійна творча взаємодія гармонії та дисгармонії, очікуваного і раптового. Герой онтологічного неоромантизму має надзвичайне почуття власної гідності, «духовний динамізм — внутрішню активність», проте, незважаючи на це, позбавлений ореолу непересічності⁸.

Художній світ О. Кобилянської був надзвичайно витончений, музичний, з різними відтінками настроїв та емоцій. «Цей її «космос» дуже цікавий і самобутній. Він виразно складається з двох сфер — «біосфери» — світу природи і «ноосфери» — світу людського, інтелектуально-психічного життя»⁹. В її творчості дуже тонко і надзвичайно точно психологічно зауважені кольоровий спектр і музичні мелодії.

Отже, в світосприйманні О. Кобилянської особливе місце належить двом стихіям: музичній та колористичній, які перебувають у своєрідному полі синестезії, в єднанні специфічних семантичних ядер у цілісну структуру. Ми маємо тут можливість заторгнути питання про виникнення синестезії в літературних творах, а конкретніше у письменників під час їх написання, адже нас цікавить, чому музика «кольорова», а живопис «звучить».

Цікавими в цьому разі для нас є спостереження медичних працівників над людьми, які перебувають або під дією певних галюциногенів, або є хворими. Чому нас цікавлять такі спостереження? Тому, що такі стани свідомості передбачають певне «відключення» від реальності. А чи не те саме відбувається зі справжнім митцем у моменти творчості? Адже процес творення є не стільки послідовною працею, скільки некерованою стихією, яка здобуває вихід посередництвом митця.

Отже, про деякі зафіксовані «співвідчуття».

Докладний опис «синестетичного» сприйняття музики під дією гашишу залишив Готьє: «... зі страшною силою зазвучали ноти, вони пронизували мої груди блискучими стрілами; ось мені здається тепер, ніби звуки виходять з мене самого... Пальці мої заходили по неіснуючому інструменту... Полились звуки червоні, блакитні»¹⁰.

Ще активнішою є дія наркотику ЛСД. Американські дослідники відзначають, що синестезія є звичайною реакцією на ЛСД. Людина, яка знаходиться під дією цього наркотику, часто думає, що може нюхати музику, чути звучання кольору або відчувати дотик запаху. Під час виконання П'ятої симфонії Бетховена, — наводять вони приклад, — один пацієнт раптово почав гладити повітря, стверджуючи, що кожен мотив розрізняється на дотик: «Це чистий шовк. А це гостра галька. А тепер я відчуваю одяг янгола»¹¹.

Б. Галеев слушно зауважує, що для нас найцікавішою є літературна синестезія, оскільки вона, по суті, є «вербалізацією всіх можливих синестезій, які виникають безпосередньо при сенсорному впливі»¹².

Інтерпретація творів Ольги Кобилянської, в яких найбільше проявилось прагнення до синтезу різних видів мистецтва, переконує, що вона була митцем культурних переживань. У її творчому світі культурологічний аспект дуже вагомий. Надзвичайно чутливо письменниця сприймала і своєрідно вводила у свої твори музику. Зрозуміло, що музика як улюблене мистецтво, не могла не накласти відбиток на процес сприймання письменницею довколишнього світу. Персонажі ряду творів Кобилянської трактуються письменницею у їх музичному самовиразі. У її художньому мисленні відчутні ритміко-звукові імпульси, які нерідко визначають певні риси характеру, служать своєрідним камертоном для настроювання читача на тональність внутрішнього світу персонажів.

Специфічною рисою художнього мислення Кобилянської є музичні асоціації, через які вона розкриває емоційно-чуттєвий світ персонажа, характер його мислення. Нерідко музика служила творчим імпульсом, збудником певного образу або художньої ідеї. О. Кобилянська дійсно володіла талантом сполучати слово й музику, визначати її місце в житті людини. Неповторним є зображення станів і настроїв героїв, які живуть музикою і, прагнучи «різьбити себе», віддаються її владі. Особливо це помітно в таких творах, як «Impromtu phantasie», «Valse melancolique», «Людина», «Царівна» тощо. Переживання в творі іншого твору мистецтва, зокрема музики, — це тема, яку О. Кобилянська в українській літературі опрацювала найповніше. Цікавим з цієї точки зору є твір «Valse melancolique», що щедро аранжований музичними барвами та їх асоціаціями. У цьому творі особливо показові приклади «прирощення» силового поля метафор, які, підключаючи логіко-емоційну інформацію-враження, значно розширюють сферу своєї дії. Скажімо, несподіване поєднання «глядання між звуками» постає як результат синестезії. На перший погляд, тут, власне, простежується підміна одних органів сприймання іншими. Бо, зрозуміло, слух у даному випадку значно кращий суддя, аніж очі. І все ж «глядання». Неначе сприймання звуків у їх кольоровому самовираженні. Неспокій як внутрішній стан, який виражає тривогу, хвилювання, передано не тільки семантикою слова, але й додатковими асоціаціями (бентежні рухи, уявлюваний звуковий вираз виконуваної композиції).

Підсумовуючи сказане, варто наголосити, що у творчості О. Кобилянської немало художніх образів, народжених взаємодією слова й музики, точніше — двох типів художнього мислення: словесного й музичного. «Музична тема», органічно включаючись в поезику словесної творчості, призводить до нових утворень у системі образного світу, породжує особливу мелодійну насиченість всієї тканини художньої оповіді. Художній образ, народжений у результаті такого синтезу, розширює валентні можливості асоціативних зчеплень, інтенсивніше трансформує в уяві читача художній світ поліхроматично-поліфонічного характеру. Додаткові емоційно-силові поля художніх образів, народжені на «стику мистецтв», сприяють повнішій і багатовимірнішій репрезентації художніх типів, їх самовияву і функціонуванню в системі духовних цінностей. Оскільки ж багато проблем письменниця вирішувала через зображення внутрішнього світу персонажів, то музичне мислення, музичні асоціації сприяли заглибленню у таємниці внутрішнього світу, джерела певних психічних станів. Та й саме емоційне ставлення митця до дійсності, зафіксоване в образах, рідко коли обмежується якоюсь однією інтонацією. Як правило, це ціла гама інтонацій, яку можна передати комплексно, за допомогою різних рецепторів, способів сприймання і відтворення довколишнього світу. Значить, послуговування суміжними мистецтвами постає як певна закономірність, обумовлена насущними завданнями суспільного і духовного розвитку. Музичні образи О. Кобилянської, як правило, детерміновані змістом, художньою ідеєю твору, співзвучні «психології моменту дії».

Синтез мистецтв створює необхідні передумови для «прориву» на новий логіко-емоційний рівень художнього мислення, виходу на таку стильову доміную, яка споріднена з осяваннями, проясненнями свідомості.

- ¹ Суханцева В.К. Музыка как мир человека. — К., 2000. — С. 95
- ² Риска О. «Найперше музика у слові»: Проблеми синтезу мистецтв в українській літературі кінця XIX — початку XX століття. — Луцьк: Вежа, 1999. — С. 9.
- ³ Там же. — С. 21.
- ⁴ Риска О. Мелодії і барви слова: Проблеми синтезу мистецтв в українській літературі кінця XIX — початку XX ст. — Луцьк: Надстир'я, 1996. — 96 с.
- ⁵ Незвестний Э.И. О синтезе искусств // Вопросы философии. — 1989. — № 7. — С. 73—82.
- ⁶ Денисюк І.О. Розвиток української малої прози 19 — початку 20 століття. — Львів, 1999. — С. 148.
- ⁷ Демченко І. Особливості поетики О. Кобилянської. — К., 1998. — С. 7.
- ⁸ Царик Д.К. Типология неоромантизма. — Кишинев, 1984.
- ⁹ Демченко І. Особливості поетики О. Кобилянської. — С. 189.
- ¹⁰ Галеев Б.М. Содружество чувств и синтез искусств. — М., 1982. — С. 70.
- ¹¹ Там же.
- ¹² Там же.

ВІДКРИТІ ЛИСТИ ПИСЬМЕННИКІВ: ЗА РЯДКАМИ ЕПІСТОЛЯРНОЇ ПОЛЕМІКИ М. РИЛЬСЬКОГО І К. ПАУСТОВСЬКОГО

Анна ЗІНОВСЬКА

Відкрите листування письменників має свою історію та глибокі традиції як в європейській, так і в українській публіцистиці та епістолографії. Кращі зразки цього жанру пережили своїх авторів і нині добре відомі шанувальникам мистецтва слова. Досить згадати такі хрестоматійні твори, як відкриті листи М. Максимовича до Г. Квітки-Основ'яненка, відкритий лист «Французьким письменникам XIX століття» Бальзака, широкознаний лист В. Белінського до М. Гоголя, «Зазивний лист до української інтелігенції» П. Куліша, «Я звинувачую!» Е. Золя, «Письмо до видавця «Колокола» М. Костомарова, «Листи з України Наддніпрянської» Б. Грінченка і «Листи на Україну Наддніпрянську» М. Драгоманова, «Не можу мовчати!» Л. Толстого, «Відкритий лист статському радникові Філонову» В. Короленка тощо.

Водночас, хоча це й парадоксально, означений різновид листа належить до найменш розроблених у літературознавстві, у теорії публіцистики та в епістолографії. Причому гострий дефіцит наукових праць відчувається не лише в ділянці теорії жанру, а й у царині історико-літературній, не кажучи вже про обмаль, а то й взагалі повну відсутність досліджень про епістолярну публіцистику XX сторіччя, і зокрема сучасний її стан. Безперечно, наукові праці В. Кузьменка¹, М. Лукіної² та деяких інших дослідників³ розширили наші уявлення про специфіку жанру відкритого листування письменників як різновиду епістолярної публіцистики. Однак відкрита приватна кореспонденція літераторів має також і самостійну естетичну цінність, а, отже, потребує подальшого теоретичного осмислення в епістолографії.

Пропонуємо читачам переглянути одну з призабутих нині дискусій Максима Рильського і Костянтина Паустовського, що виникла на сторінках відкритих листів письменників.

29 жовтня 1960 р. московська «Литературная газета» надрукувала епістолярний твір Максима Рильського — «Открытое письмо К.Г. Паустовскому». Попри

доброзичливий тон і шанобливе ставлення до адресата, у листі висловлювалися також і серйозні претензії до К. Паустовського як до письменника, що «почасти неохайно поводить з іменами, фактами, цитатами». Аргументуючи докладніше свої зауваження, М. Рильський зазначав: «У своїх повістях та оповіданнях біографічного й автобіографічного характеру Ви іноді вдаєтесь до викривлень істини, котрі нічого спільного не мають з творчим домислом. Зустрічаються у Вас, на жаль, недогляди, що викликають подив».

Так, зокрема, в оповіданні К. Паустовського «Старий човен» Максим Тадейович помітив такі, на його погляд, невірності письменника. Цей твір починається з опису грозового ранку, за яким спостерігають пасажери потяга:

«Наташа висунулась из окна. От высокой насыпи до самого горизонта тянулся лес. Над ним, закрывая половину неба, стояла глухая туча. Стаи белых птиц металась перед ней, как хлопья одуванчика» (Розрядка наша. — А.З.).

На запитання героїні оповідання, як називаються ці птахи? — її супутник, лісник похилого віку, відповів, що це дикі голуби-альбіноси. Якраз білий колір голубів і викликав заперечення Рильського. Поет-природолюб переконаний, що наші звичайні дикі голуби (найпоширеніші серед них — клінтухи) мають сизе оперення (Розрядка наша. — А.З.), а не біле.

Друге уточнення М. Рильського стосувалось останньої на той час повісті К. Паустовського «Прорив на південь», щойно видрукуваної журналом «Октябрь». Недогляд автора Максим Тадейович побачив у цитаті з Лермонтова, яка в оригіналі істотно відрізняється від тексту, наведеного Паустовським у повісті. На думку українського поета, Костянтин Георгійович просто полінувався звірити хрестоматійні рядки з першотвором.

Наступні зауваження Рильського носили гостріший і навіть обурливий характер. Це підкреслював у супровідному листі від 14 жовтня 1960 р. до редактора «Літературної газети» С. Смірнова (чорновий автограф зазначеної кореспонденції зберігається в Інституті літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. — Ф. 137. — Од. зб. 2491) і сам Максим Рильський: «Стаття, що починається з виявлень незначних недоглядів К.Г. Паустовського, переходить далі до помилок дуже серйозних. Вона, на мій погляд, має велике принципове значення. Прошу редакцію з усією увагою поставити це до неї».

Наводячи цитату з автобіографічної повісті К. Паустовського «Початок неясного віку», зокрема, розповідь про те, як автор повісті любив у дитинстві відвідувати театр Саксаганського і дивитись на гайдамаків, що витанцюували гопака («Гоп, куме, не журысь, туды-сюды повернысь!»), М. Рильський у примітці зазначав: «Між іншим, бачимо, тут саме той правопис, котрим заставляла друкувати українські книжки царська цензура». А в тексті листа український поет «саме через той правопис» порівняв К. Паустовського «з тургенєвським озлобленим Пігасовим, винахідником сумновідомого «грає, грає воропає». До того ж Максим Тадейович зауважував, що у часи їхнього з Паустовським дитинства та отрочтва «у Києві не було постійного театру Саксаганського, а був театр його брата Миколи Карповича Садовського, також чудового актора і режисера. Переплутати Садовського із Саксаганським — теж саме, що переплутати Качалова з Москвіним».

І, нарешті, різкий осуд М. Рильського викликала характеристика художника М. Пимоненка як «оспівувача України», та «не дуже обережні думки» К. Паустовського про українську мову («Петлюра привіз із собою так звану галіційську мову — занадто важку і повну запозичень із сусідніх мов»).

Як гадає автор відкритого листа, художник М. Пимоненко заслуговує на дещо іншу і значно вищу оцінку, оскільки навіть «у статті Великої Радянської Енциклопедії сказано, що цей «оспівувач України» впродовж багатьох років був зв'язаний узами дружби з І. Репіним».

Стосовно «мовних непорозумінь» Рильський писав: «... дозволю собі зауважити, що «занадто важкою галіційською мовою» (звісно, лінгвістика такої мови не знає) писали, в силу історичних обставин, Іван Франко і Василь Стефаник... Навіщо ж Ви дозволили собі... висловлювання про діячів української культури і про мову українського народу, котрі інакше, як образа, не можуть бути сприйнятими?»

Уже в наступному номері, 3 листопада 1960 р., «Литературная газета» надрукувала відкритий лист К. Паустовського — «Ответ М.Т. Рильскому».

Читати цю кореспонденцію гірко й сьогодні, та вона дає уявлення про неабияку силу друкованого слова, про той ступінь образи, якої може зазнати будь-який письменник внаслідок непродуманого або поспішного публічного виступу свого колеги, а часом навіть і одного неточного чи необережно сказаного слова. Особливо, якщо з цим «колегою» пов'язані спільно прожиті роки, приємні спогади юності тощо. Саме такою людиною для К. Паустовського був М. Рильський. Зрештою, й сам Максим Тадейович у автобіографії «Із спогадів» зазначав, що у воєнний та повоєнний час «поглибив дружні стосунки з російськими та білоруськими письменниками», серед яких передусім називав Костянтина Паустовського⁴. Твори його дуже любив і високо цінував, неодноразово цитував у приватних кореспонденціях. А найчастіше повторював у своєму листуванні жартівливу телеграму К. Паустовського до Ю. Смолича — «Дивуюсь взаємному мовчанню» (Див., зокрема, листи М. Рильського до Б. Турганова від 18 грудня 1947 р. та від 28 лютого 1964 р., лист до О. Дейча від 6 вересня 1955 р. тощо).

Тож і свій «Ответ М.Т. Рильскому» Костянтин Георгійович починає з нагадування опонентів сторінок їхньої колишньої дружби, адже і «серед життя, наповненого визнанням, пошаною, нагородами, корисно частіше повертатись у свої молоді роки та оцінювати нинішні свої вчинки з погляду чистого і щирого до людей юнака».

Як відомо, К. Паустовський, народившись на Україні, в ранній молодості переїхав до Росії. Та зрозуміти, до кінця розгадати таємниці його прози просто неможливо, якщо відлучити його від української духовної культури, мистецтва, від Києва, з такою любов'ю відтвореного ним у «Далеких роках». Ще не було в російській літературі так званої ліричної прози, ще далеко було до оформлення її в самостійну художню течію, однак уже вільно і проникливо звучала лірична проза Паустовського, кривно, генетично пов'язана з лірико-романтичною течією українського мистецтва. Сам Костянтин Георгійович казав, що немає російських письменників, які не зазнали впливу української літератури. Висловлювання це, звичайно, досить суб'єктивне, але так письменник відчував свій власний творчий досвід.

Звідси стає цілком зрозуміло, чому російському письменникові так боляче було сприймати звинувачення у спільності його думок з царською цензурою. (У своєму емоційному виступі Максим Рильський таки перебирав, стверджуючи, що Паустовський, мовляв, користується «тим самим правописом, котрим заставляла друкувати українські книги царська цензура»). І все ж, навіть вважаючи відкритий лист М. Рильського переважно «фактом морального порядку, а ніж літературним виступом», Паустовський спробував відповісти опонентіві по суті його звинувачень.

Стосовно білого кольору диких голубів, які насправді є сизими, Костянтин Георгійович висловився так: «Невже Ви, знавець природи, не помічали, що на фоні глухої і чорної грозової хмари багато чого здається білим, — не тільки сизі голуби, але й зірване вітром листя дерев? Тут, очевидно, закони контраста й освітлення».

Вільне цитування поезії Лермонтова К. Паустовський пояснив у такий спосіб: «У даному випадку цитує не автор книги, а оповідач, її ліричний герой, і цитує дещо вільно, — так вірші йому запам'ятались і йому легше їх декламувати. Так буває часто і в щоденному житті. Згадайте Стіву Облонського у Толстого з його

цитатами із Пушкіна. Зрештою, і сам Толстой наполегливо декламував окремі уривки з «Євгенія Онегіна» дуже вільно, по-своєму.

Точність цитат, безперечно, потрібна у наукових працях, статтях, підручниках, але в житті вона часто порушується.

Щодо театру Саксаганського*, російський письменник визнавав свою помилку. Однак розповів при цьому невідомі раніше читачам цікаві автобіографічні подробиці. Зокрема, в згаданому театрі, яким насправді керував на той час брат Саксаганського Микола Садовський, працювали рідні Паустовського, і тому він був «вічним контрамарочником». Найчастіше дивився там виставу «Запорожець за Дунаєм». «Мою уяву потрясли козаки, що танцювали гопака, — зізнавався Костянтин Георгійович. — Починав танок старий козак. Решта при цьому співала якраз ту пісню, котру Ви чомусь вважаєте образливою для українського народу. Веселу пісню: «Гоп, куме, не журись, туди-сюди повернись!» Така пісня існує, не я її придумав, і нічого в ній немає поганого. Ось чому Ваше ототожнення мене з озлобленим тургеневським Пігасовим, винахідником сумновідомого «грає, грає воропає», грубе й обурливе».

Гнівні докори Рильського про нібито несправедливу оцінку творчості художника Пимоненка російський прозаїк відкидає з огляду на те, що це — справа смаку. Він відстоює право кожного митця на власні переконання. Костянтин Георгійович вважає, що не можна ставити питання таким чином, що, мовляв, невизнання Пимоненка свідчить про негативне ставлення Паустовського до всієї української культури. «Такі висновки просто неймовірні. І ще. Не можна серйозно доводити, що Пимоненко великий художник на тій підставі, що він дружив з Репіним» — зауважує російський митець.

І, нарешті, останнє звинувачення — в необережних думках щодо української мови.

«Я виріс на Україні, — констатує Паустовський. — Мої рідні зі сторони батька говорили виключно українською мовою. З дитинства я полюбив співучу, пружну, легку, безкінечно багату образами та інтонаціями українську мову. Іншої мови я не знав. Однак у часи Петлюри газети в Україні почали друкуватись так званою «галіційською» мовою. В усякому разі, її так називали тоді. Вона була складною, важкою, немилозвучною, включала в себе багато чужоземних слів. Природно, що я не міг полюбити цю мову. Я весь ще жив у поетичній владі народної мови — тієї, якою писали Шевченко, Леся Українка та багато інших письменників».

Як бачимо, замість живого обміну думками і взаєморозуміння, котре повинно бути між митцями, недоречне оприлюднення письменницьких листів на шпальтах масового видання призвело фактично до нікому не потрібного конфлікту.

Вартий уваги підхід до вирішення цього питання зустрічаємо в публікації «Известий» під назвою «Листи, які треба було відправити поштою» (1960. — 5 листопада): «Два дуже шановні радянські письменники — М.Т. Рильський і К.Г. Паустовський — обмінялись на сторінках «Литературной газеты» відкритими листами. Приватна кореспонденція оприлюднюється у тому випадку, коли в ній висвітлюються якісь питання, що мають велике суспільне значення.

Проте як у листі М.Т. Рильського, так і у відповіді К.Г. Паустовського важко знайти що-небудь, що могло б бути приводом для серйозної суперечки. Тому читачеві неможливо навіть зрозуміти, що стало причиною надто різкого тону листів, тим більше, що обидва письменники гідно представляють братні літератури і всім дорога їхня участь у дійсно великих літературних справах».

* У роки молодості Паустовського, в Києві був постійний театр перший стаціонарний професійний український музично-драматичний театр, заснований М.К. Садовським 1906 року в Полтаві. Спочатку трупа була мандрівною, а з осені 1907 р. стала стаціонарною — виступала в Києві в Троїцькому народному будинку (нині приміщення театру оперети). Після 1920 р. театр припинив своє існування.

Дивно, що редакційна колегія «Літературної газети» визнала доцільним опублікувати згадані листи. Було б набагато корисніше, якби письменники скористалися звичайною поштою.

Як бачимо, причин появи у письменника необхідності звернення до жанру відкритого листа може бути багато, і залежно від кожного конкретного випадку вони усі різні. Однак відкриті кореспонденції оприлюднюються у пресі переважно тоді, коли в цих епістолярних творах автори торкаються якихось питань, що мають непересічне громадське значення. Якщо ж цього немає, тоді трапляються прикрі непорозуміння на кшталт оприлюднених «діалогів на відстані» М. Рильського з К. Паустовським.

¹ Кузьменко В.І. Письменницький епістолярій в українському літературному процесі 20—50-х років ХХ ст. — К., 1998.

² Лукина М. Эпистолярная публицистика // Жанры советской газеты. — М., 1972. — С. 9—15.

³ Карасев П.С. Открытое письмо — публицистический жанр // Проблемы газетных жанров. — Л., 1962. — С. 39—55.

⁴ Див.: Рильський М. Зібр. творів: У 20-ти т. — Т. 19. — К., 1988. — С. 44.

Нові видання

Євген Чикаленко. **Спогади (1861—1907)**: Документально-художнє видання / Передм. В. Шевчук. — К.: Темпора, 2003. — 416 с.: іл.

У спогадах відомого українського діяча Євгена Чикаленка подається розгорнута характеристика громадського та культурного життя в Україні кінця ХІХ — початку ХХ ст. Читач знайде в книзі чимало цікавих та маловідомих фактів про діяльність Б. Грінченка, М. Лисенка, В. Антоновича, М. Комарова, Д. Пильчикова, В. Науменка, братів Тобілевичів, П. Стебницького та багатьох інших видатних представників української інтелігенції. Видання розраховане на широкий загал читачів, містить багатий ілюстративний матеріал і буде цікаве всім, хто не байдужий до історії української культури.

ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ЩОДЕННИКИ*

Володимир **ВИННИЧЕНКО**

1949

4 січня. Ідея статті і навіть книги «Слово до еміграції»¹ не тільки більше й більше притягає увагу «розумового бюра», на поміч йому тягнеться чуття жалости, турботи, непокою за долю нації — настає погодження розуму з чуттям. Значить, твориться воля до дії.

5 січня. Лист від Смотрича (Книжка маленьких нарисів і фото молодого чоловіка з пухкими дівочими устами і широкими очима наївного хлопця). В листі прохає прислати йому теж щось «в подібному роді». Себто, очевидно, теж свою книжку і фотографію. Оповідання з виразними ознаками талановитости. Але автор, видно, ще не має свого стилю, в першому імітує Зоценків, у інших — символістів. Зміст — кошмар, чинений на Україні «добродіями людства», нацизмом і большевизмом.

9 січня. Брежнєв так просякає політичні дипломатичні акти й декларації урядів, що найпростіші з них не можна кваліфікувати: правда чи «дипломатія». Маршалл іде до демісії, йому 67 років, йому тільки що робили якусь операцію, він десять років без перерви зайнятий на службі. Здається, так логічно, що чоловікові пора спочинутися. Ні, круг цієї демісії точиться ціле мереживо глибокодумних догадок, які політичні комбінації створило усунення Маршалла.

10 січня. Євреї показують собі й іншим, що вони — державний народ, могутній і хоробрий: вони навіть на Англію можуть піти походом. От збили п'ять англійських літаків і ніякої відповідальності за це не несуть і нікого не бояться, — отже за ними стоїть ССРСР.

11 січня. Лист до Смотрича (Є дані для письменницької роботи, але треба вчитись писати просто).

— Коли вслухаюся у фр. радіо, коли вдумуюсь у питання фр. цін і платні, коли чую, як саме це питання обговорюється, то виразно розумію, що своєю бідною колекторкратією буду їм цілком чужий, раз у раз умілий, нудний, наївний, смішний. І, розуміється, ніякої уваги вона до себе не притягне і ляже моя бідна «Нова Заповідь» «каменем десь на складі».

* Закінчення. Початок див. у №№ 3—6 за 2000 рік, у №№ 1—6 за 2001 рік, у №№ 1, 3—6 за 2002 рік, у №№ 1—3 за 2003 рік.

14 січня. Лист від Москаленка (Еміграція, мовляв, починає все більше та більше проймається увагою до В.В. Сьогодні читають «Відродж. нації». Формуються по таборах прихильники В.В.). А сам В.В. думає про те, як би влаштуватись надалі так, щоб більше часу й сили витратити на працю для великого колективу і поменше на «прихильність» маленьких колективчиків.

16 січня. Ніхто на планеті не вірить у миролюбність Москви, але так хочеться пожити хоч кілька місяців без напруження і чекання страхіття, що всі заплещують очі на логіку, на попередній досвід і віддаються ілюзії. Як дорого доведеться платити за неї.

17 січня. В Китаї московський «комунізм», як у Росії в 1917 році, грає на згазі селянства видерти землю у поміщиків. Все воно тепер у партії большевиків. Коли ця партія захопить увесь Китай, тоді почнеться там те, що є тепер в Росії.

19 січня. В Китаю комуністи перемагають капіталістів і здіймають дух московських «переможців». Та леле: перемігши Чан Кай Шека, чи переможуть вони тисячоріччя. Знищивши китайських поміщиків, чи знищать вони своє ж інстинкти панування, командування, експлуатації, розкошування? В Росії теж були знищені поміщики, царистські «чиновники», експлуатація капіталістів, але чим усе це замінене? Оцим самим буде замінене і в Китаю, і там 400 мільйонів підпадуть під нову форму гніту, визиску, панування і розкошування нових «чиновників», нових «капіталістів», нових маленьких царів. Але чи Росія зробить з Китаю свою колонію, упокорену, слухняну, підлеглу у всьому?

20 січня. Політичні обсерватори сходяться на тому, що Москва взяла інший тон у Європі, миролюбний і спокійний і, мовляв, тепер Європа стоїть на другому плані, на першому є Азія, де комуністи б'ють націоналістів. Очевидно, так вона хоче придбати собі зброю проти Америки.

23 січня. Москва, з огляду на самостійницький вибрик Югославії² та на можливість заразити ним інших сателітів, рішила їх «взяти в обруч», зв'язати всіх до купи в «єдиний блок». На чолі обруча стоятиме, розуміється, так званий Союз, так званий советських, так званих республік. І московський «соціалізм» на землі має більше шансів на перемогу. От нехай він ще умоститися, як слід, в Китаю і тоді... начувайся, плането, а в першу чергу, ти, бідна Європо!

25 січня. Лист від Вери (Повідомлення про смерть Бориса)³. Захворів на менінгіт і через місяць помер. Отже, занадто дорогою ціною, занадто радикально. Мої наміри українізувати його до кінця, до цілковитого видання себе українцем, а не тільки «тоже малороссом», не можуть здійснитись. — Українська філософська наука загубила свого великого евентуального вченого.

27 січня. Процес Кравченка⁴ і *Lettres Moscoutaires*, чи то пак: *Francaises*⁵ — виявляє в повному вигляді ленінсько-сталінську мораль: брехня, наклеп, нахабство. Книгу свою, мовляв, не він, Кравченко, написав, а хтось інший (очевидно, амер. письменники). З СССР буде (чи вже?) наведено «свідків», тероризованих, гіпнотизованих бідолах чи купованих падлюк, які мають «свідчити» проти автора «Я вибрав свободу». Звичайно, як же вони такі можуть свідчити за людину, яка вибрала те, що їм під страхом мук і смерти навіть снитись не повинно.

28 січня. Що більше вчитуюсь у діпівську політичну літературу (головне — газети), то більше відчуваю чужість з ними, може не зо всіма, але принаймні з тими, які претендують на провід. Коли той, довоєнний дискордизм був мені відштовхний, то цей просто огидний.

29 січня. Кравченко вирисовується в зв'язку з його процесом в трошки іншому світлі. Комуністи стараються довести, що книга його написана не ним і видана великими амер. банками. Кравченко участь банкірів у виданні не спростовує. І це вже кидає деяку тінь на саму книгу. Розуміється, змісту її й страшних фактів, поданих нею ця тінь не закрие, але постать самого Кравченка все ж таки,

мабуть, трохи темнить. Мимоволі виникає запитання: що саме керувало Кравченком: ідея, істина, свобода, чи матер. його інтерес? І чого він «вибрав свободу», тоді коли чимсь проштрафився у сов. уряд? Чому так довго мовчав і вибирав не свободу? — А в українців після його ворожого ставлення до незалежності України, тим паче темнить на його постаті повинна збільшитись.

30 січня. Найродрада дозволяє собі хвилинку «розпусти»: припустити, що «НЗ» матиме деякий успіх у фр. читачів. І чому її не мати? Чому ця книга лишиться непоміченою і низько оціненою? Що видавці не матимуть сили на рекламу. Що не спроможуться так поширювати, як поширюють капіталістичні видавництва. Що ж, у капіталістичному суспільстві так і повинно бути. А все ж таки Найродраді «лестно» хоч на хвилинку припустити, що раптом «колектократія» ввійде в світ, зверне на себе увагу і чого доброго послужить для миру.

31 січня. Лист від групи емігрантів (Ряд запитань: чи вважаю себе за Голову Директорії, чи має право А. Лівіцький називати себе Головою Директорії, яка є справжня легітимність, чи потрібний уряд на еміграції, чи потрібна Нац. Рада, яка має бути програма еміграції, з чим вона повинна йти на Україну, до чого і як готуватися?).

1 лютого. Світова преса жваво обговорює «мирові» пропозиції Сталіна і відповідь Трумена. Крім комуністів, всі ставляться до них зо скепсисом, насмішкою і огидою, як до чергового шантажу, як до цинічної гри на бажанні народів миру на землі.

— Найродрада жаліє: ех, чому якраз тепер нема на ринку «Нової Заповіді»? От тепер книга могла б звернути на себе увагу й мати деякий успіх. Сталінська «миролюбність» і процес Кравченка були б доброю рекламою для неї. А без реклами, кажуть досвідчені видавці книг — навіть найкраща книга не може мати успіху.

3 лютого. Москва дістала два ляпasi: від Норвегії й від Америки⁶ — який з них дошкульніший, це знає тільки Кремль. В кожному разі, і тим, і тим ляпасом їй показано, що її вже не бояться, що шантаж страхом уже не має сили. Отже, треба шукати інших способів захоплення позицій. Але, леле! — ленінські способи вже майже всіма розгадані, перевірені й заплывані. А які інші може знайти Сталін, це найгірше, найзаплываніше видання Леніна?

5 лютого. В кожному разі виявляється, що ніяких в'язнів в укр. еміграції в Парижі ні в літер., ні в політичних колах немає. «Уряд» УНР за 28 років свого «урядування» в Європі не створив ніяких відносин з політиками її. Чого ж варта ця діяльність? І за що ж укр. бідна еміграція повинна визнавати цю нещасну купку людей за уряд усього укр. народу?

7 лютого. Укр. еміграція знайшла в собі сили на сяке-таке погодження: модифікувала Нац. Раду. Але тримати її в доброму стані в корисній активності, на це вже снаги немає.

8 лютого. Сьогодні суд над кардиналом Манценті⁷. Лапи Спрута душать опозицію, єдину в Угорщині, яка сміє трошечки виявляти себе.

9 лютого. Присуд над Манценті винесено: тюрма на все життя. «Суд» «миловистий»: не смертна кара одразу, а тільки «смертна кара» довгими роками. Амер. і європ. преса сміє критикувати постанову Москви. Але Спрут «слушає да есть», і просуває лапу до Норвегії. Норвегія в жаху летить до Америки. Швеція й Данія, замертвівши від страху, радяться: бігти до Америки, ховатись під Атлантичний Пакт⁸, чи модифікувати Пакт Скандинавський і під ним ховатись од лапи.

10 лютого. Західна преса спромоглась на обурення проти присуду над кардиналом Манценті. Але що з того? Нової заповіді в Заході немає: погодження слова з ділом. Обурення без дії гідне тільки посилити. І Спрут тільки посміхається.

11 лютого. Англосакси приходять до розуміння природи московського «комунізму». Навіть вони вже починають догадуватись, якими засобами Кремль доходить до «признань» обвинувачених. «Суд» над Манценті навіть їх примусив

пильно подумати над питанням: як могла така людина, як кардинал, так ганебно поводитись, казати такі суперечні собі самому річі. Московських та інших процесів англосаксам було мало.

12 лютого. На процесі Кравченка Кремль устами найнятих євнухів усе намагається довести, що Кравч. не сам написав книгу, що все в ній, значить, неправда, що режим в СРСР, значить, прекрасний.

13 лютого. Задум «Слова до еміграції» з кожним днем набирає все дужчого панування. Звільнитись од нього, очевидно, можна тільки тоді, коли його буде здійснено. Але здійснювати тепер, себто, писати й друкувати, нема рації, — тепер еміграція поставиться до нього з меншою увагою, ніж пізніше. А те «пізніше» повинно настати з появою «Нової Заповіді», а головне — з успіхом її у фр. та інтернац. суспільства. Наше хуторянське еміграц. суспільство дуже пильно прислухається до opinii Заходу. Йому, бідному, сильно заімпує похвала його. Отже, коли я хочу, щоб моє «Слово» сприйнялося уважно хуторянами, його треба піднести їм в підлеві європ. opinii про мою книгу і про мене. І горе тому «Слову», коли підлева буде неприхильна, або просто байдужа. Як саме собою те «Слово» не було корисне, потрібне, необхідне», як писав Шинкар, воно без підлеви не матиме ніякої дії, а тому й ніякої користі!

17 лютого. І друга група УРДП не прийняла моєї умови співробітництва з нею, і їй, очевидно, я потрібен не як товариш, співробітник, а як «підпорка» їхніх позицій, які вони, очевидно, не вважають за дуже міцні й бояться, що «підпорка», коли їй дати волю, може ті бідні позиції завалити.

18 лютого. Платон⁹ доказував існування душі й переживання нею тіла таким аргументом: дітей ніхто не навчає тямати краси, добра, справедливості, а вони, тим часом, їх мають. Дитина ніби тільки «згадує», «пригадує» те, що вона колись знала. Коли? Ясно, що в своєму попередньому існуванні. Коли б Платон знав про закон спадщини (як фізичних, так і психічних якостей), він би, мабуть, не хавпався будувати свою теорію на таких аргументах.

19 лютого. Політбюро стародавньої грецької «Республіки», «Рада Одинадцяти» засудила Сократа¹⁰ на смерть способом самогубства. Засудила за повстання Сократа проти богів, себто проти традицій, себто проти моралі тодішнього суспільства. Що змінилось з того часу? Здається, нічого, хіба що подекуди «Політбюра» стали значно цинічніші, одвертіші, жорстокіші; вони перестали панькатись зо своїми противниками, не ждуть. Що вони будуть пити цикуту в товаристві своїх учнів та товаришів, «проводячи з ними агітаційні дискусії», а просто посилають їм у ляхах кулю в потилицю. Але стародавня грецька традиція все ж таки й досі тримається по демократіях. «Ради Одинадцяти» так обставляють своїх противників, що вони хоч-не-хоч мусять йти на самогубства (політичне) в ізолятори, або плазувати перед Радою!

20 лютого. І знову сумніви в успіху книги. Коли Бевін публічно заявляє, що Атлантичний Пакт забезпечить світовий мир на сторіччя (чому ж уже не на вік?), то ясно, що ховання голови в пісок є дуже улюблений спосіб розв'язання страшного конфлікту в керівників демократії і що колектократія буде ними з глумом одкинута. «Атлантичний пакт», «Європейський союз» — оце ті дві греблі, які мають сторіччя стримувати большевицьку, комуністичну повінь. «Озброєний мир», себто постійне напруження, постійне чекання вибуху, постійне вгадування: що має противник, як його перегнати, в чому саме? І вічні гони, вічне змагання в таємних засобах смерті й руїни. Яка мудра, глибока, суто «соціалістична» політика!

22 лютого. Торез¹¹ у промові заявив, що фр. робітники, коли советська армія окупє Францію, не будуть битися проти неї, навпаки, будуть брататися з сов. солдатами. Виникає питання: навіщо така промова, навіщо така явна зрада інтересів своєї держави? Адже сов. Армія була б армією ворога Франції. Очевидно, такий був наказ Торезові з Москви, а Москві треба лякати своїх противників, щоб

вони не наважувались на війну... поки Москва не приготується до неї як слід. Але й тоді, як приготується, їй не пошкодить братання фр. робітництва, його пасивність і покора.

24 лютого. Франц. і чужинна преса обмірковують далі заяву Тореза й силкуються вгадати, для чого Москва дала йому таке дурне завдання. Майже всі сходяться на тому, що хотіла налякати англосаксів. Зовсім як той єврей, що зляканий вночі у лісі, начепив на руки шапку та ярмулку, почав лякати розбійників тим, що він не сам, що має двох товаришів — Тореза і Тольятті¹².

26 лютого. Після виступу Тореза — виступ такий самісінський Тольятті. Кремль — настільки бездарний, що він нездатний внести у свої операції хоч трошки художності, правдоподібності. Тольятті повторює все, що сказав Торез... Так само, як болгарський уряд: він «судить» евангелічних пасторів у себе так само, як угорський судив католицького кардинала за те саме шпionство, зраду і операції з валютою.

27 лютого. Знайомство з програмою націоналістів. Бідненькі, вони такі безпорадні, такі наївні й такі по-дитячому зарозумілі, як тільки можуть бути зарозумілі дуже запальні, дуже чужі й дуже неосвічені юнаки. Як їх критикувати? Це — річ цілком неможлива. Це — калейдоскоп поглядів, думок, аксіом і гіпотез, які весь час налізають одні на одні, самі себе збивають, закривають, знову виринають. Не думаю, щоб хто-небудь із самих націоналістів користувався цією «програмою».

2 березня. Що далі, то більше переконуюсь, що треба писати «Слово до еміграції». Усвідомлюю, що мовчати далі не можна. Нац. Рада що далі, то стає все більше старим ТУП-ом, як писав Довженко. З тою тільки різницею, що він цей ТУП ще й паралізований, що він не тільки нічого не робить, але ще й вносить розлад у всю еміграцію. Чи моє «Слово» матиме якийсь вплив на розлад, не знаю, думаю, що ні, але це мого сумління не заспокоює, воно отоді заспокоїться, коли «Слово» буде сказане.

3 березня. Москва продовжує лякати ярмулками Америку — тепер уже японські й інші комуністи заявляють, що вони будуть боротися разом з руською армією проти свого народу.

— Найродрада іноді гадає, що «Нова Заповідь», можливо, пропонований нею спосіб розв'язання світового конфлікту не пройде непоміченим. І за те спасибі.

5 березня. Повідомлення сов. радіо: Молотова знято з посади мініст. закорд. справ і замінено Вишинським. Так само Мікояна¹³ і замінено Меншиковим. Вся закорд. преса розгадує загадку: для чого Політбюро зробило цей вибрик...

6 березня. Жінполовина Найродради не припускає можливості неуспіху «Нов. Зап.» — Абсолютно неможливо! Хіба що станеться якась політична катастрофа й заб'є інтерес до чого-небудь (війна, революція, чи навіть землетрус). А сама собою ця книжка не може не мати успіху! — Побачимо.

7 березня. Процес Кравченка кінчається. Його адвокати вимагають 10 мільйонів з «Lettres Francaises» за образу чести автора книги. Невже так дорого цінять судді честь Кравченка, зачеплену сумнівом в авторстві й називанням його зрадником уряду, який він зневажав і ненавидів.

— З'явився інший тон у західній пресі і зневага до СССР — і деяка насмішка з нього. Заходи Політбюра, за які воно дістало кілька ляпасів, не викликають до нього пошани, нема навіть того непокою, що раніше бував. Чи це трюк Заходу, раніше вживаний СССР-ом: лякати противника своєю більшою силою. Тепер цю роль взяли на себе англосакси.

11 березня. Коли читач читає пресу, прихильну до СССР, то в нього виникає майже переконання, що Москва така могутня, що, напевне, захопить увесь світ і встановить свою владу над ним. Вплив її в Азії й у Європі такий великий і він з кожним роком росте так, що Заходові не можна буде з нею боротись, отже треба краще здаватись одразу. Коли він, цей бідний читач, читає пресу прихильну до Америки, то йому стає виразно видно, що вплив і сила її такі великі, що вони вцент роздушуть

СССР, як тільки вибухне війна. Але війна не вибухає і читач у такому непорозумінню: кого ж йому треба боятись, до якого переможця горнутись?

15 березня. Зустріч з Дніпровим. У нього все те саме пальто з обгризеними бортами, зелено-жовтаве на плечах од старости. Але вигляд трохи підготованіший, ніж торік. І трошки певніший вигляд на майбутнє їхньої трупи.

16 березня. Шукання розповсюджувача книги. Справа, виявляється, зовсім не така проста, легше, здається, видати книгу, ніж знайти фірму розповсюдження, яка схотіла б узяти книгу невідомого автора та ще й видану ним самим.

17 березня. Аннета дала «People du Monde» Garry Davis'a. Виникає думка: спробувати схилити цього активного і, здається, щирого хлопця до ідеї колектократії, як способу досягнення тої мети, яку так по-хлопчачому сміливо проголосив «Громадянин Світу».

18 березня. Коха у Marie Jade. Симпатична, енергійна, «крупна» вся. Обіцяла прочитати книгу й тоді знову побачитись. В обмін дала свою книгу «Maita». Узглядняє можливість реферату про «НЗ» в Club de Foubourg¹⁴.

20 березня. Візита Укр. Дому. Невеличкий будинок біля цвинтаря Пер ля Шез на глухій, майже провінціяльній вуличці. Належить будинок «Sozontivu», про що й інформується всіх табличкою на стіні. В середині невеличке подвір'я і другий будиночок. Там — житло для безхатніх, притулок для безробітних. Здається, безплатний. На подвір'ї першого будинку була майже ціла юрба, що на неділю зібралася до церкви, що міститься на горішньому поверсі та на дружні сходини емігрантів. Багато з них упізнали мене. Серед них знайшлися старі члени Центр. Ради, які почали вітатися зі мною й сахатися з того, як я постарівся. Созонтів був, очевидно, дуже задоволений з мого дарунку книжкою «НЗ». Розуміється, нічим наші емігранти Найродраді не допоможуть у справі виступу укр. імени на форумі світової політики й культури. Доведеться їй самій і далі битися з перешкодами і труднощами.

22 березня. Преса настійно підкреслює перехід Москви на дефензиву. Відступ, щоб краще було плигнути? Чи розуміння своєї скрути? В Парижі відбувається «Світовий Конгрес Миру» — або збірка зігнаних до купи агентів Москви та всякого роду комунізанів для пропаганди проти війни (до якої Москва ще не готова).

25 березня. Найродрада всю вагу своїх надій спирає тепер на соціалістів — кому ж підтримати ідею колектократії, твореного без крові соціалізму? Але коли й вони відмовляться, де шукати помічч? Байдужжя, непогодженість слова з ділом, постійне топтання «Нов. Зап.» — тут панує.

26 березня. З боку українців Парижу ніякого визнання, ніякої уваги, ніякого вияву бажання допомогти.

27 березня. Хвороба насадає, захищатись нема чим, — ні сонця, ні чистого повітря, ні спокою.

1 квітня. На побаченні з бандерівцями: Штикалом¹⁵, Вернигорою і Мехталою. Всі мої тези і пропозиції прийнято ними без єдиного заперечення, навіть колектократію, навіть скасування назви «бандерівці» та більше: назви «націоналісти». Згода формувати одну партію на еміграції послідовно-трудова (колектократичну) партію «Україна без наймита»¹⁶ («Без хлопа і пана»). Готовність видати й поширювати «Слово до еміграції». Готовність робити зусилля для об'єднання еміграції, бути демократами, соборниками і навіть колектократами. Прийшовши додому, застав у нас Довженка. Він виявляє скепсис і віщує обдур з їхнього боку, використання мого імени і захоплення панування (фашистського) над еміграцією. Чия правда?

3 квітня. Вистава «Закону»¹⁷ Мистецьким Товариством¹⁸.

— На виставі. Побоювання за гру трупи. Заспокоєння після першої дії і цілковите задоволення після останніх. Вражіння (для цих умов технічних) великої артистичності. Надто гра Чайки була прекрасна, повна щирости, чуття, вогню.

5 квітня. Побачення з Штикалом, Поповичем¹⁹, Чайківським²⁰ у маленькій кав'ярничці. Знову перегляд позицій і впевнення в їхній демократичності, в бажанні боротись за Україну «без наймита». Щодо запропонованої мною назви У.-Рев.-Трудовий Союз», то тут уже легке хитання. Це більше щодо залишення назви «бандерівці» й «націоналісти». А загалом, видно, хлопці стараються не перчити й використовувати моє ім'я стільки, скільки пощастить. Коли я напишу свою декларацію, послужу їм «підпоркою», коли поможу їм захопити командні позиції, вони тоді заговорять своєю мовою. Але чи пощастить їм виконати цей план, якщо він у них є, чи дійсно, вони мають якусь свою мову, чи дійсно, вони хочуть командувати, а не щиро служити колективній справі. Кому вірити?

13 квітня. Нехіть і втома. В успіх акції не віриться. Здається, французи тільки на словах цікавляться питанням війни та миру. На ділі вся їхня увага скупчена на питанні грошей, їжі, сексуальних утіх. Як буде висловлюватись преса про «НЗ» (та й чи буде?), а «приватні» читачі її про саму ідею миру разом колектократії не багато говорили. «Надзвичайно гарна книга», «виімкова». А щоб довести ділом своє визнання, про це мова не була та й чи буде?

16 квітня. Лист від Ситника (З віршем «Винниченко», в якому малюється старезний дід, який з торбою за плечима бродить по Парижу і якому кінець кінцем зроблять шану, пробивши десь на стіні дошку, на якій неправильно фр. мовою буде написано: «Тут жив знаменитий укр. письменник Винниченко». Зворушливо і трошки смішно, як у дуже кривому дзеркалі).

17 квітня. Москва вже робить заходи, щоб зняти блокаду з Берліну, яка йі шкідлива. На цій підставі добродушні миротворці, а надто англосаксонські, будують оптимістичні прогнози. — Сов. Союз, побачивши силу Заходу, перестане робити холодну війну, заключить мир з демократіями і на Землі настане ера мирного співіснування двох соціальних систем.

19 квітня. Лист до Балабанової (Запитання, чи може вона допомогти перекласти і видати в Італії «НЗ»? І запитання, чи займеться вона перекладом на англ. мову і виданням).

20 квітня. Лист від Борщака (Повідомлення, що прочитав книгу без нудоти. Очевидно, вважає, що це — найкращий комплімент. Оцінки ніякої і це вже є характеристика самого Борщака. З цього видно, за ким він руку тягне. Написати легше на письмі, що йому річ сподобалась, це дати проти себе сильну зброю. Він — досвідчений «діяч»).

21 квітня. Лист від Кошелівця (Вибачання, що статтю «Нова Заповідь»²¹ написав похапцем, — він нею не задоволений). — Але стаття цілком добра, головним чином тим, що правильно, об'єктивно й не ворожі до ідеї колектократії та автора.

22 квітня. Комедія Конгресу Світового Миру в Парижі тягнеться далі. Випущено навіть якогось бідного православного митрополита з промовою про жагучі бажання всього руського народу, а надто його вождів світового миру, а так само про те, що цьому мирові заважають англосаксонські імперіялісти та їхні льокаї соціялісти й травайсти. І дарможери щиро, видно, переконані, що такими глупотами можуть досягти миру. Навіть пропаганди зробити не зугарні.

24 квітня. Найродрада обмірковує евентуальний виступ автора «НЗ» на процес в Foubourg і вважає, що до нього треба вже тепер готуватись як найпильніше як з боку змісту, так і форми майбутньої промови і дебатів.

— Найкращі моральні й філософські системи тоді дають деякий результат, коли до їхніх тез і прописів додається деякий результат, коли до їхніх тез і приписів додається здорова, міцна нервова система. Епіктетові²² добре було посміхатися і казати своєму катові, коли той за ті переконання ламав йому ноги: «А бач, я ж казав, що зломиш». А сучасним «філософам», які попадають під руку сталінським катом з їхньою пошарпаною, погризеною, вимученою нервовою системою,

не до посмішок. Вони готові віддати всі свої переконання, заплювати й затоптати її, аби тільки сталінізм дав їм хоч хвилину передишки.

25 квітня. Вже нема охоти навіть проглядати укр. емігрантські газети, такі вони одноманітні, нудні, бідненькі. І все та сама нудна, одноманітна сварка «претендентів на владу» і все те саме безробіття міністерських «ресортів» Нац. Ради, той самий параліч, той самий розлад сил і так слабеньких. І ці люди, люди без захоплення, без сміливости, без непокою, без безумства саможертвности, мають мрію прийти на Україну й давати їй лад, вчити її боротись, будувати, виявляти ініціативу, сміливість, саможертвність, які будуть так потрібні в перших днях по визволенні? Бідна Україна, коли вона жде на цих «будівельників» і «вождів», коли не зродила там у себе своїх борців і будівничих!

26 квітня. Закінчилась стаття Кошелівця «Нова Заповідь» В. Винниченка. Не то що захоплення ідеєю колектократії, а простого об'єктивного розгляду цієї концепції немає. З примусу треба було розповісти читачам про появу на фр. мові праці «найбільшого нашого», але огида до соціалізму в автора статті, очевидно, така, що він не припускає нічого доброго від нього.

27 квітня. Ніякого відгуку ні від друзів, ні від ворогів книги. Чому? Не варта уваги й якої-будь згадки? Чи ще «друзі» не прочитали? В кожному разі виходить не те, чого Найродрада в своїй очевидній наївності ждала.

— Думається, коли б «НЗ» вийшла тижнів 2—3 тому на ринок і дійшла до читачів, чи вона викликала б у членів советського «світового» Конгресу Миру яку-небудь згадку, чи зробила б яке-небудь вражіння, чи подумали б ті «миротворці» про засіб колектократії?

— Москва явно прилюдно підгинає хвоста, хоч-не-хоч мусить пропонувати зняти блокаду з Берліна, бо вона душить їй самій лапу.

29 квітня. Найродрада констатує ознаки **краху** «Нової Заповіді». Ніякого руху книги. Ніякого відгуку навіть тих людей, які повинні реагувати на неї з прихильністю, які обіцяли це (й навіть соціалісти).

30 квітня. Лист до Кошелівця (Визнання розумности статті його, але так саме її ворожости (схованої) до ідеї колектократії і тим самим шкоди виступові укр. імени на интерн. форумі, бо без співчуття і помочі орг. українства книга успіху не матиме).

1 травня. Ні націоналісти, ні унерівці нічого досі не відповіли на мою пропозицію сходин. Минуло вже 11 днів. Радяться, вони вже могли вияснити, можуть вони (чи хочуть?) організувати їх і мене повідомити. Навертається думка: чи не хочуть вони просто замовчати це питання? Надто «делікатне» є в такому разі становище націоналістів. Вони стільки говорили мені про своє одання за укр. ідею, вони так обіцяли допомогти зробити статті про «НЗ» в деяких газетах, а крім того, так прагнули порозуміння зо мною в справі Нац. Ради, а тут одмовитись од помочи в такій явно корисній для укр. ідеї акції, якомсь вона немовби не пасує. Але з другого боку, помагатимуть, хоча ще так недавно проклинали. Чи не краще замовчати разом з петлюрівцями?

2 травня. Від українців нічого, навіть маленької ознаки ввічливості, повідомлення про одержання мого листа. А про поміч, розуміється, думати було б занадто вже великою наївністю. Найродрада постановила для очистки сумління, вислати жінполовину до Парижу для того, щоб хоч розвідатись, які причини неудачі й майже краху. На «процес» книги авторові не варто їхати — і здоров'я, і сил шкода для такої справи, як участь у тому «процесі», який книзі ніякого успіху не принесе і краху не врятує.

3 травня. Лист від Анж. Балабанової (Книгу прочитала «с інтересом і удовольством» і передала італ. соціалістові, який може зробити переклад, якщо знайдеться видавець).

4 травня. Світові політики засувають голову в пісок і хочуть себе переконати, що настає «на Землі мир і в чоловіцях благовоління». І розуміється тепер тим паче колектократія їм буде здаватися найвною утопією. А журналісти з тим більшою обережністю будуть мовчати про книгу. Хто знає, скажеш щось добре про неї, а воно виявиться смішним. Краще мовчати й чекати, що скаже час.

5 травня. Виїзд Кохи до Парижу... Самотність, втома, слабкість у всьому тілі такі, що рухатись трудно. Вихід на дорогу від «Закутка» викликав таку втому (серця й легенів), що мусів разів чотири зупинятись, щоб дати мені передихнути, а в горлі, в скронях і в усій голові — гострий, колючий біль.

8 травня. «Ночью і днем, все об одном. Ах, истомилась, устала я». Отак і я — стомився вдень і вночі все про те саме. Я вже казав не раз Косі й собі самому: неспокійний я чоловік, навіщо знову затіяв оцю акцію з якоюсь там колектократією. Майже рік витрачав свої й Кохини сили на готування цієї чудної дисертації в формі роману і тепер мусимо її просувати в світ. А справа неймовірно важка.

10 травня. Лист до Воліна (Шкода, що його статті написані по-руськи, не докір, а жаль, бо цінні статті).

— Отже, Провід УРДП дає, нарешті, мені слово. Але чи згодиться він друкувати ті святотатственні річі, які я йому пришлю? Сумніваюсь.

12 травня. Лист від Кохи («Proces» пройшов з повним успіхом. Автора книги оголошено з естради «великою людиною європ. масштабу». Публіка сприйняла доповідь серйозно, уважно. Заперечення було тільки одне й те недале. Українців було багато й весь процес та характеристика мене французами сильно вразила).

— Лист до Кохи (Отже, може є надія, що до мого «Слова до еміграції» прислухаються уважніше. Поки що укр. ім'я мною не осоромлене. А коли б та бідна еміграція допомгла, то, може, вони б і на інтернац. форумі виявили себе гідним уваги й пошани. Але чи схоче вона помагати? А коли й схоче, то чи має сили? От Штикало вже сказав: «Ідея фр.-укр. сходин добра, але ні людей, ні грошей на неї в нас немає».

15 травня. Вітер нагадав катеринославські вітри й ніжна туга задзвеніла в душі як торкнута струна гітари.

19 травня. Тел. від Кохи. — Отже, надія, що, нарешті, самота та чекання скінчиться, припишкля. Що саме затримало? Побачення з українцями, бандерівцями чи петлюрівцями, які, по суті, готові в ложці води втопити і мене, і «Нову Заповідь»? Од них помочи ми домагаємось? Є ще такі досить наївності у нас.

24 травня. Мрію (поки що про себе) про свою «еміграцію з укр. еміграції», знову в «ізолятор», в самоту, в працю для здорових, нормальних членів свого колективу, а не для цих хворих, маленьких, жалюгідних амбітників, або нещасних, задурених ними людей.

25 травня. Цікаво мені, чи знають уже в Кремлі про колектократію? І коли так, то чи хочуть поводитись так само, як я передбачаю в книзі, чи, може, задумаються і схочуть пошахраїти, поспекулювати на цій ідеї, знаючи, що Уолл-Стріт не прийме її. Запропонує, щоб провадити до себе маси. Річ ризикована для Кремля: а раптом Вашингтон візьме та й згодиться? Ну, хай зразу не згодиться, але за пропозицію вхопляться синдикати, соціялісти, прогресисти й почнуть тиснути на Білий Дім та й на Кремль? Що тоді? Відмовитись уже неможливо, а йти далі консеквентне, це ж іти на самогубство, на кінець своєї диктатури? Ні, голубчики з Кремля, поки що їх не схоплено за горло, на це не підуть.

29 травня. Розповідання Кохи про свої митарства і досягнення: наш виступ з книгою стався в дуже несприятливий момент: ситуація на книжковому ринку надзвичайно тяжка: ніколи у Франції не було такої книжкової кризи, як тепер, найкраще реклямовані книги не продаються, публіка не має засобів купувати книги. Отже нічого дивного ні несподіваного не повинно бути, коли «НЗ» не буде

продаватись, хоча зроблено з нашого боку все, що було сила. Правда, ще ні одної статті не з'явилось, але вони, треба думати, з'являться, бо обіцяні різними газетами. Найбільший сучасний філософ Франції Габріель Марсель²³, письменник і театр. критик, зазнайомившись зо змістом книги, дав Косі листа до «Сомба»²⁴, в якому категорично вимагає, щоб газети написали про цю книгу. Соціалісти немовби теж категорично запевняють, що стаття буде і буде всяка допомога для поширення книги. «France Literaire»²⁵ підтвердив своє обіцяння. Але вражіння у Кохи таке, що всі ждуть, щоб хто-небудь авторитетний сказав своє слово, щоб почав, тоді вони заговорять.

30 травня. Моє вражіння таке, що треба ще великих зусиль і сильних засобів, щоб усунути ті перешкоди, які стоять перед книгою. А їх у нас немає. Коли б була поміч колективу, коли б укр. еміграція мала інтелектуальні й матеріальні сили, можна було б притягнути увагу фр. суспільства до цього виступу укр. імени. Але в неї цих сил немає.

31 травня. Конференція 4-х міністрів, незважаючи на початковий оптимізм, який виник од незвичної вічливости Вишинського, починає сходити на звичайний тон усіх конференцій, незгоди. Нахабство, цинізм Москви, суто ленінська неймовірність брехні сов. делегації виступають усе так само, як і раніше. Зразок: боннська конституція Німеччини є диктаторська, тоталітарна, конституція Східної Советської Німеччини є щиро демократична. Бідні англосакси «сильно дивуються».

1 червня. Найродрада приходить до висновку що неуспіх книги майже безсумнівний. Проти неї повстало занадто багато несприятливих факторів. Якщо видання за рік розсмокчеться хоч на половину (2000), то це треба вважати за великий «успіх». Руху ідеї колектократії не буде, хоч і є велика прихильність до неї з боку людей, що читали книгу. Термін «колектократія» і соціалістами, і іншими людьми вживався при Косі. Так легко, як вживається щось звичне, нормальне. Але треба обговорення в пресі, на зібраннях, треба якогось «скандалу» десь у театрі, в Парляменті, на якомусь конгресі для того, щоб громадянство звернуло увагу й заговорило. А хто його зробить? Де знайти таких гарячих, запальних, самовідданих людей, щоб одважились на такий акт? Не українці ж? Розбити кіоск з неприємною для них книгою, це вони можуть.

3 червня. Лист від Созонтева (Запрошення «панові Президентові» прислати свої малярські праці для вистави, що її влаштує ІРО²⁶ для укр. митців).

4 червня. Проект дальшої пропаганди ідеї миру через колектократію: організувати свою пресову конференцію, або просто публічну конференцію на тему, приблизно так формульовану: «Хто міг би примусити Сов. Росію і Америку заключити мир без проливу крові? — Але виникає сумнів, чи прийшли б журналісти на моє запрошення, або чи зібралась би публіка на таку конференцію? Хто я такий для них? Якийсь нікому не відомий Winnitchenko.

7 червня. Мої «однотумці» з паризького «Українця»²⁷ надрукували статтю якогось Пеленського²⁸ на якусь там його тему. Очі мої випадково попали на місце, в якому цей ідеолог моїх «однотумців» називає мене членом «червоної гопкомпанії», яка, мабуть, «загубила Україну». Мимоволі виникає усміх: яка повинна бути наївність у цих бідних людей, цілком большевицька, московська: для своїх «внутрішніх» слухачів вони проголошують мене ворогом, а для «тактики» звертаються до цього самого ворога, як до однотумця, ще й називаючи його «пане голово». І виникає питання: чи можна вірити таким «діячам», чи може бути кому-небудь користь од мого порозуміння з ними, яке я хочу формулювати в «Завданнях укр. еміграції». Стецько²⁹, Штикало та інші «порозумілись», прийняли мої тези, гаряче підписались під ними, а їхні Пеленські тут же, на сторінках газети, яку редагує той самий Штикало, виставляють мене за їхнього ворога.

9 червня. Лист від Гуменної (Написала роман на 800 стор. І хоче прислати мені рукопис для прочитання і пересилки до укр. Паризької Бібліотеки).

— Москва, очевидно, всі надії свої складає на евентуальну економічну кризу в Америці й Європі. Тоді почне рости невдоволення мас, їхнє обурення приватним капіталізмом і прагнення советського соціалізму. Тоді кремлівські хитруни заговорять іншим тоном. А тепер поки що вони хочуть торгувати з капіталізмом, діставати від нього все, що їм потрібне для майбутнього збройного виступу проти нього. І капіталізм охоче йде назустріч. Мудрість чи дурість? Тонкий розрахунок чи сліпа жадність прибутків?

12 червня. Обмір. плану наміченого виступу в Парижі на тему «Колектократія як засіб світового миру».

— Кість розповідав, що на базарі якась жінка розповідала другій про одну книгу одного укр. письменника, яка називається «Нова Заповідь». Знак досить цікавий: коли починають на базарах говорити про книгу, то це є те, на що автор найбільше покладав надій. Але чи це не випадок поодинокий?

14 червня. І укр. преса мовчить про «Нову Заповідь». Та це й не дивно: що вона бідна може сказати, ніколи про такі питання не думавши, ніколи в своїй психіці такої концепції не передбачавши й не уявлявши.

15 червня. Найродрада все виразніше та виразніше поясняє мовчання фр. преси про «Нову Заповідь» тим, що вона не сміє писати ні проти, ні за. Бути проти миру на таких умовах? Рука не здійсмається написати. Висловитись за колектократію, це значить прийняти цю концепцію, це значить стати на шлях революції, та ще такої революції, про яку ніякі святі отці ніякої церкви досі не говорили. Отже хоч-не-хоч треба мовчати...

16 червня. Лист до Гуменної (Обіцяння прочитати її рукопис через кілька місяців).

20 червня. Бідна моя, бідна «Нова Заповідь», хотіла послужити мирові і ніхто не захотів її вислухати. Може, хто й схотів, прочитав, але до уваги, до обговорення ніхто не взяв, очевидно, така дурниця, про яку й балакати не варто.

— Виїзд Кохи до Канн на операцію ока.

21 червня. «Завдання укр. еміграції»³⁰.

— Операція, здається, щасливо пройшла.

23 червня. У світовій політиці затихлість. Коли нема чергової гідоти Москви, світова преса й радіо балакають спокійно, діловито.

30 червня. «Заповіт борцям за визволення!»

— Думаю, я в еміграції стану ще самотнішим. Іконоприклонники, навіть прихильні до мене, відсахнуться або навіть проймуться ворожістю до мене. Можливо, що противники постараються ще дужче зв'язати мені руки та ноги, заткнути роти й засадити в ізолятор. Іконоприклонники не будуть більше обурюватись і силкуватись «розбити мури». Але що я можу зробити: будь погоджений у слові та ділі й «будь послідовний до кінця».

6 липня. Колись я осуджував Льва Толстого за те, що він фотографувався в різних позах — на коні, за плугом, за лагодженням черевиків, за книгою, на проході, одне слово, в усьому тому, чим він жив. Тепер я на собі знаю, що не робити цих фотографій надзвичайно трудно, — близькі люди це питання приймають так близько до серця і так сумують, коли відмовляти їм ставати в пози, що чоловік з альтруїзму мусить робити це.

8 липня. Лист з Німеччини «Вперед» (Стаття Голубничого «Новий роман Вол. Вин.») — Розумно, гарно написана стаття, аж дивно: молодий студент і такий у листах не зовсім серйозний. Полегшення від неї: хоч один голос з укр. еміграційного громадянства, який показує, що помічено головну мету книги.

11 липня. В укр. «сферах» діти граються в парламент, в уряд, в опозицію. Опозиція та сама, яка при мені сміялася і обурювалася з «уряду» й міністрів, вимагає «фотелю» міністра закордонних справ для своєї «фракції».

12 липня. Пишу мій «Заповіт борцям» та й посміхаюсь: кому він тут потрібен. «Винниченко — не наш і пропозиції його не наші». І то правда. Для чого ж пишу? Для того, здається, щоб закінчити те, що вже почав, й що втратив стільки часу і сили. Правда, іноді думається: а може все ж таки кому-небудь мої поради й стануть у пригоді, може комусь якась буде користь? Так чи сяк, а треба закінчити, закінчивши, розішлю рукопис організаціям, — коли всі відкинуть, сховаю в шухляду, до «Конкордизму», до «Нової Заповіді», до тих річей, які цій малесенькій частині нації непотрібні. Чи будуть вони коли-небудь потрібні всій нації? Коли еміграція відбиває в собі всю націю, ну, значить, і там я не буду потрібен.

14 липня. Москва не знає, очевидно, як їй поводитись у Берліні: то зніме блокаду, то знову накидає, то знов зніма. З цього можна судити, яка там гризня точиться у Політбюрі, а так само скільки емведистських потилиць уже проштрикнено кулями в підвалах «Безопасности».

17 липня. Задушний, гарячий вітер (сироко) неначе розтоплює мозок і через те думки стають мляві, «розтоплені». І знову та знову виникає нехтіть і запитання: для чого пишу я цей свій «Заповіт» цим бідним, нещасним «борцям за визволення». За яке визволення? За своє із таборів, за визволення з-під опіки америк. можновладців, з-під страху, голоду? Хто мене послухає?

18 липня. Війна між Москвою і Ватиканом точиться далі³¹. Результати ще не відомі. Але з того, як напружено реагують агенти Москви в католицьких країнах на «виключення», можна судити, що удар був сильний.

19 липня. Цікава деталь із Сесії УНРади: в одному з кутків залі, біля президії, стояв фотель (чи стілець). Над ним великими літерами написаний висів плакат: «Президент». На стільці, очевидно, сидів Анд. Лівіцький. Щоб депутати Нац. Ради не помилялись, їм напис показував, хто то сидів під ним. «Се лев, а не собака». Коли був потрібний такий напис, то, значить, «вірнопіддані», справді, помилялись і лева брали за собаку. Тільки чи була це помилка?

21 липня. Лист від Голубничого (Група їхня цілком поділяє ідею колектократії. Прохання висловитись з приводу позицій УПА).

22 липня. Сесія Парламенту закінчилась. Фотель з написом «Президент» сховано і еміграція повинна бути цілком задоволена. Тільки чи задоволена вона, бідна?

23 липня. І нарешті «звук» фр. преси, який прориває мовчання. Звук надзвичайно лестний, краще й бути не може. Автор рецензії, очевидно, не сміє висловитись ні за, ні проти. Але «звук» є і такий, який показує, що є журналісти, які не вважають книгу за «наївну утопію». В рецензії чується просто захват.

24 липня. Холодна війна між Москвою і Римом точиться без громів і вибухів, але має велике значіння для гарячої війни. Виникає цікаве питання: що візьме гору — релігійний гіпноз чи матеріальний інтерес. Цей інтерес обіцяє віруючим комуністам соціальне визволення, багатство, щастя на землі, а гіпноз — щастя на тому світі? Яке щастя виберуть католики-комуністи?

26 липня. Амер. парламент робить таємне засідання. Чутки про те, що СССР має якусь нову зброю. Хто її пустив? Чи не той самий СССР?

27 липня. Найродрада «святкує» свої дні народження варениками з сиром і кислим молоком. За шампанське правив виноградний сік.

28 липня. Кремль з замиранням серця слідкує за «кризою» на Заході, і надто в Америці. Коли вона розвіяється, це ж буде розрішення всіх його гріхів, перемога... План Маршалла, мовляв, провалюється. Європейські держави починають гризтись за надані їм Америкою шматки м'яса.

31 липня. З великим напруженням роблю «малп'ячу роботу» — пишу мій нещасний «Заповіт», який ніяким «борцям за визволення» і відомий не буде, ніхто його не видасть.

1 серпня. Лист від Argusa (Вирізка з «Le Matin de Pays»). — Автор статті перераховує імена романістів, що викривають деморалізацію людства московським комунізмом, їх семеро чи шестеро, серед них українське ім'я — W. Winnitchenko).

3 серпня. Лист від Д. Гуменної (Присилає мені свій новий роман і запитує, де можна дістати «Нову Заповідь»? — Натяк?)

— Лист від А. Шаповал (Журналісти згоджуються друкувати мою статтю, якщо вона їм підійде. Але, здається, навіть і таку, яка буде проти них, але викличе дискусію).

4 серпня. Читаю «Гніздо над безоднею» Д. Гуменної. Документ про життя «там». І дивний документ: ніякісіньких даних про якісь страхиття, про утиски, про страх мешканців. Навпаки, немовби справжня тиша, ідилія. Молодь працює, рветься до науки, з захватом слухає доповіді, лекції, провадить дебати, кохається, сміється. Прочитав небагато, але вражіння — дивне.

6 серпня. Лист до Гуменної (з книгою «Нова Заповідь» і проханням, коли ідея книги сподобається, проповідувати колектократію скрізь).

— От і ще одна рецензія на книгу доктора Stehlin'a. У захоплюючих формулюваннях. Прочитавши рецензію, сказав, що він написав би те саме. А преса політична мовчить. Чи просто не читали журналісти книги?

— А мене вже починає брати нетерпіння викликати фр. політиків на вислів. Скликати їх на свою доповідь і оперіцити їх так, щоб одні загорілись, другі засоромились. Але щоб говорили, щоб закричали, щоб здійняли гвалт і вихор боротьби за мир, за справжній, не московський, мир.

8 серпня. Закінчую ще одну маленьку «вигадку» інтелекту чи старої емоції: хочу навчити еміграцію, як їй треба «визволяти» неньку Україну. Для цього треба, щоб оті її поводити самі собі надавали ляпасів, щоб визнали перед собою й перед колективом, що вони нездари й честолюбці. Тоді, мовляв, одні зворушаться, теж відмовляться від своїх честолюбних замахів і на еміграції настане «мир и тишина». А коли ці «честолюбці» відмовляться послухатись моєї ради, я буду... дивуватись. Ні, дивуватись не буду, бо я вже знаю, що вони відмовляться. А для чого ж я стільки витратив сил і часу на написання «Заповіту». Все для старої звички бігти за громадським возом?

9 серпня. Захід лякає Схід: формує Європ. Радусь³². В неї має ввійти й Німеччина, коли матиме свій уряд. Рада охоплюватиме 200 мільйонів душ. Чудесно, Але виникає питання: хіба їх досі не було? Були. Але ж Москва їх не боялась і готувалась до нападу на Європу. Чого ж вона тепер злякалася? Того, що вони об'єднуються, що прибирають назву «Європ. Федерація»³³? Так, коли б це об'єднання давало реальну, фізичну, нову силу, це мало б вагу. А коли це тільки назва, яка нікого ні до чого не зобов'язує, нічого не додає до існуючого стану річей, тоді це тільки бажання лякання противника, а не лякання.

10 серпня. Закінчив «Заповіт», навіть до висилки технічно наготував. Найрідрада ще раз розглянула питання і односторонньо зробила висновок: ніякісінької користі еміграції «сіє посланіє» не дасть, ніякісінької дії не зробить, хіба що викличе проти мене ще більшу ворожнечу. Але сумління тепер чисте, відповідальність з мене знято, а бідні «вороги» нехай собі реагують як хочуть.

11 серпня. Отже наказ сумління і бажання компатріотів виконано: відповідь зроблено і розіслано. Тепер нехай реагують «борці», як хочуть і як можуть. Сумніваюсь, щоб я вже більше реагував на їхню реакцію, а надто те, що буде на римо-вашигтонському возі³⁴.

12 серпня. Ще одна хаплива ілюзія: послати Елеонорі Рузвельт³⁵ «НЗ» з листом і прохати її поставити питання колектократії як засобу мирного замирен-

ня світу на обговорення світової політики. Але цю ілюзію зараз же розбито власною рукою і черепки на пам'ять ховано в шухляду.

— «Європ. Рада» урочисто засідає. Засідаючи, запевняє, що вона ніяких воєнних цілів не має, що вона має на увазі тільки права людини захищати. Чим і як?

15 серпня. Західні політики не розуміють, що Москва мусить знищити Тіто, бо Тіто нищить весь стратегічний план її, всю тактику її. Тіто розбиває всю філософію большевизму-комунізму, що, творилась Леніним з самого початку большевизму. Тіто є меншевик, хоча називає себе большевиком-комуністом. Тіто заперечує всю основу большевизму — централізацію всіх сил революції, абсолютну підлеглість їх одному центрові з абсолютною сліпою дисципліною. Не можна бути большевиком-комуністом і претендувати на самостійне існування, на якусь свободу думки й надто дії. А Тіто якраз на це і претендує. Він гадає, що він є комуніст, бо він визнає певні принципи соціалізму. Тіто не знає, що таке большевизм.

16 серпня. З спортивного інтересу хочу в'явити собі, як сприймуть адресати «Заповіт». «Дунаївці» УРДП³⁶, мабуть, в цілому ідеї сприймуть прихильно, але щодо конкретних пропозицій, напр. переорганізації Нац. Ради та її проводу не згодяться, адже й вони брали участь і то активну в посадженні на фотель президентства з написом А. Лівичького. І вони ж підтримували «паритетний» принцип. Ульмівські УРДП³⁷ тим більше не згодяться, що й ідеї «Заповіту» їм не до душі. «Колектократія, без наймита», це їм не пасує, це на тому возі, на який вони сіли (чи прагнуть сісти) не співається. УНР...? Здається, повинно сподобатись (надто знищення паритету), але ж і тут ота колектократія, і тут той «наймит» заважає? І очевидно, оці три головні течії мого заповіту не послухаються...

17 серпня. Прочитав в «Укр. Вістях», що Ерріо³⁸ в своїй книзі про подорож на Україну написав, що «Петлюра в 1918 році проголосив незалежність України». Газета не засміялась, не виправила наївну «помилку» фр. неука-політика, вона охоче підтримує такі помилки, які ширять по світі її приятелі.

18 серпня. Цікаво: невже амер. та європ. політики справді, вірять, що вони можуть дійти з Москвою до якого-небудь порозуміння й жити безпечно? Чи вони дурять світ, щоб оттягти час і приготуватись до наступу на СРСР. Чи просто ховають голову в пісок і вмовляють себе, що вони створять таку силу, яка спинить Кремль і ніколи не допустить його до наступу на Захід? Чи взагалі вони не дуже сягають розумом наперед і живуть собі поки живеться?

— В одній з галерей картин у Каніві виставлені разом з картинами інших малярів картинки Ванічки Пуні. Ціна — 90 000 фр. Крихітне розмальоване чортзнащо без ніякого змісту...

20 серпня. Візита Рубиса³⁹ і групи фр. капіталістів. Дискусія на тему колектократії. Капіталісти вважають, що фр. робітники настільки дурні й егоїстичні, що не зрозуміють користи колектократії, не можуть прийняти її й провадити колектократизовані підприємства. Їх треба спочатку виховувати.

23 серпня. Лист від Григорііва (Не писав од сорому, що не зміг переправити нас до Америки. Сам знайшов роботу при амер. уряді — чи не перекладчика?).

— Московсько-белградська війна нотами. Москва лякає, а Белград запевняє, що не боїться. Дійсно, боїтись йому дуже нема чого — Москва не насмілиться піти на нього гарячою війною. А до холодної він уже звикає.

24 серпня. Тіто «здрейфив», вже виконує імперативну вимогу Кремля звільняє й віддає арештованих агентів МВД.

29 серпня. Найродрада не перестає обмірковувати заходи, яких треба вжити для ширення ідеї колектократії. Але які можуть бути заходи без грошей у країні, в якій ідеї купуються і продаються.

30 серпня. Європ. опінія гадає, що Москва хоче задушити Тіто через те, що він розхитує її престиж і спокушає інших сателітів. І ніхто не ставить питання: чи

дійсно Тіто лишається комуністом? Чи може бути комунізм незалежний від Москви?

2 вересня. В «Укр. Слові» П. Зайцев⁴⁰ невдоволений тим, що «УВ» розповіли про успіх «НЗ» в Парижі, що висловлюють думку, що чи не «В.В. є дороговказом для українства». «Нам, — каже Зайцев, — таких дороговказів не треба, маємо свої». Очевидно, думав про єдиний свій дороговказ, поданий їм большевизмом, С. Петлюру. Цікаво, чи зробить мій «Заповіт» і факти його про Петлюру яке-небудь вражіння на отаких зайчиків. Чи вони, створивши собі свого бога по образу й подобию своїому, ніяким вражінням не піддатні? Зворушливі істотки.

3 серпня. Павло Зайцев примусив пошукати № «Укр. Вістей», де була та стаття про мене, яка його так схвилювала. В ній висловлюються, дійсно, страшні думки, кличеться навіть українців подумати над тим, що, може, ВВ міг би бути «дороговказом». Я особисто не думаю, що керівники «УВ» згодяться на такий дороговказ, а надто після того, як прочитають «Заповіт». Він їх так струсить, таку викличе в них огиду й ворожість, що вони поб'ють автора цієї статейки про мене і вознесуть славу П. Зайцеву.

10 вересня. Побачення з Пунями. Книгу «НЗ» прочитали «з великим інтересом». Не здійняли серйозної розмови про неї, бо для цього треба великого часу і особливого місця. Ванічка все жаліється на свою «хворобу», в яку, здається, ніхто, крім нього, не вірить.

12 вересня. Кремлю конче треба задушити Тіто й він щиросердно робить усе, що може, щоб досягти цієї маленької мети. А може він багато. Насамперед нацьковувати всіх сторожових... сателітів, які люто гарчать з усіх кордонів на Югославію і от-от кинуться на неї з усіх боків. Надто верещить і цвякає крихітна Албанія, як те й личить маленьким злим собачкам. Але Тіто, видно, не дуже лякається: ззаду в нього є теж справжні, трошки дужі за Албанію і за всіх сателітів.

13 вересня. Жорж робить пропаганду колектократії серед її природних ворогів, капіталістів та їхніх ідеологів і слуг. Завдання досить «delicate» Знайшов вищого агента капіталістичної кінематографії на всю Європу, який має за завдання сторговувати тут фільми для Америки. Зацікавлює його «НЗ» і гадає, що його агітація може дати деякі наслідки.

14 вересня. Москва дуже інтенсивно розводить пропаганду за мир. Які причини того? Миролюбність її? Виключається. Страх війни взагалі? Якщо є надія виграти війну, ніякого страху війни в Політбюра немає. Непідготовленість до війни? Мабуть це — сутня причина.

18 вересня. Читаю Сартра⁴¹ «L'etre et Ment». «Властитель дум» фр. інтелігенції. Книга в 720 стор. дрібного шрифту, повних такої схоластики, майже метафізики, що я схиляюсь перед автором цієї найменш відомої для наших часів праці, а надто перед тим автором, який у своїх романах виявля себе таким «реалістом». Показано на обкладинці в 1000 фр. і тираж: 21 000 тисяча. Вона «розійшлась». Мушу стати на коліна й перед Францією, яка породила 21 000 таких мужніх, таких одчайдушних героїв.

20 вересня. Москва устами Вишинського заявляє свою миролюбність і гаряче бажання зміцнити авторитет ООН. Англосаксонські політики вже «кльонули» на цю принаду і знову заговорили про «довгий і справедливий мир».

— Що Рубисові не вдається продати «НЗ», то це в мене ніякого сумніву немає. Мене тільки цікавить і навіть мучить питання: куди дівати все видання книги? Книгарні не приймають. Тримати десь на складі книги, платити за їхнє лежання? Спалити? Нема де. Викинути в Сену? Занадто великий сором і ганьба тому бідному укр. імени, яке й так має стільки кривди з усіх боків. Коли б була поміч од українців, ще можна було б боротись, але самому...

22 вересня. Повідомлення в радіо, що вже готуються антибактеріологічні бомби? Значить, бактеріологічна війна узглядняється цілком серйозно. Оце «дорос-

ла», реальна, поважна політика, а не якась там дитяча, утопічна, нереальна колєктократія. Видушити бактеріями і противника, і себе і створити з землі цвинтар непохованих трупів, — оце серйозна річ!

23 вересня. Засідання Найрордради з приводу фізичного, нервового, матер., психічного, громадського стану. Фізичний і нервовий — незадовільний. Констатовано і постановлено: почати радикальний ремонт голодуванням днів на 10—15 за методом фр. доктора, який дозволяє кілька фруктів і воду. — Матеріальний стан загрозливий. На заходи Жоржа в справі книги ніяких надій не покладати, на літер. праці чолповини — так само. На малярство — те саме. Єдине реальне — курівництво. Громадський стан-такий самий, як матер. — замкнення в ізоляторі після розсилки «Заповіту», очевидно, має бути вже цілковите. Від цього всього психічний стан повинен був би бути відповідний, але Найрордрада має на все свою зброю — конкордистський спокій.

24 вересня. Початок голодування з кількома китицями винограду і десятком зерен мигдалів на день.

— Легка втома від голодування. Нехіть до руху, але є почування легкості в тілі. На вечір бажання їсти (апетиту) немає — організм вступає в стан очистки.

25 вересня. Найрордрада знову розглядає зблизька фінансовий стан і матер. майбутність. Фарби не яскраворожеві. Майбутність — просто темна й непевна.

— Президент Трумен оголосив новину і амер. уряд має безперечні докази того, що совет. уряд уже знає секрет атомної енергії. В СССР-і в липні стався вибух, зареєстрований апаратами Америки.

— Планета зайнята новиною про атомний вибух в СССР⁴². Деяких обхоплює паніка: чи не почнеться війна? Більшість спокійно міркує: що саме може принести людству володіння секретом атомної енергії Кремлем: війну чи, навпаки — замирення.

26 вересня. Лист від Гуменної (Рукопис нової літер. праці «Епізод із життя Європи Кримської»).

— Вишинський підтвердив оповістку амер. уряду про існування атомної бомби в СССР і висловив бажання сов. уряду заключити мировий пакт з п'ятьма державами про мир, про контроль атомної енергії. Англосакси, як звичайно, зараз же впали в оптимізм і мрія про мир без видатків.

28 вересня. Придбання воріт у сусідки. Початок здійснення «мрії огорожі» «Закутка»... Переведення його на стан звичайного людського обійстя, куди без дозволу заходити не можна. Після воріт треба здобувати кілки й дрiт, а ще треба робити бетонові кілки, робити самим. А це справа довга і трудна.

30 вересня. Лист до Гуменної (Прохання її автобіографії й фото. Порада: тепер не чіпати «Гнізда над безоднею»).

1 жовтня. Біль у горлі й голові від найменшого фізичного зусилля збільшується. Чим його пояснити — невідомо Найрордрі. А до цього прилучається психічний момент — відсутність імпульсу у праці: кому вона потрібна, хто, коли споживатиме? Українська еміграція, яка вважає себе за єдиних носіїв патріотизму, не потребує моєї праці. Та не тільки не потребує, а ставиться, очевидно, з жорстокістю. На «Заповіт» ніякої реакції ні від кого немає. І все себе питаю: байдужість? Незнання, як реагувати? Страх перед його пропозиціями? Ворожість до його ревеляцій? Ненависть до його висновків? Чи буде порушено це мовчання? Покаже час.

2 жовтня. Невже так трудно пізнати політичну концепцію большевизму, що західні політики й досі не розуміють, чого хоче Кремль, яка його мета? Чи вони самі себе дурять своїм розумінням і заспокоюються на тому, що большевизм кінець кінцем або вживеться з усім світом, або капітулює.

3 жовтня. Ізолятор мій все щільніше та щільніше замикається. Ніяких ні від кого листів од милих земляків...

— Нічого й Рубис не пише, — очевидно, і з того боку ізолятор мій замурується. І стане Найродраді старенький «Закуток» за ізоляційний притулок на довгий-довгий час. Якщо, правда, володарка людства, всемогутня війна, не вижене її з неї, або не задушить руками улюбленого «побєдоносного» большевизму.

4 жовтня. Страх у слабих робить покору, протилежність, рабськість, а в сильних — скупчення обурення, накопичування ненависти. І що більше страх і стискування, то дужчий буде рефлекс, то з виразнішою силою вибухне скручена пружина.

— Навіть англосакси починають «всерьєз» розуміти, що Москва ніяк не нахильна до «капітуляції без ніяких умов». Навпаки, тепер, коли вона налякала світ вибухом атомної енергії на своїй території, вона може ще з більшим зухвальством прокладати собі шлях до панування над світом.

5 жовтня. Страх є всемогутня рушійна сила. Вона створила бога, вона тримає у покорі покірних рабів. Вона має ту здатність, що чим вона дужча, тим більша покора. Вона — анонімна. Мільйони слухаються не вождів, а її. І коли приходять люди, які мають більшу силу, мільйони слухаються, люблять, обоговлюють їх і ненавидять, проклинають, роздирають, топчуть вчорашніх вождів.

6 жовтня. Лист від Рубиса (Нічого певного про книгу. Проект: скласти спілку і в борг, в кредит робити в газетах рекламу на мільйон франків).

— Розуміється, проект не здійсниться. Момент для книги надзвичайно несприятливий. Для нас питання стоїть тільки так: куди дівати весь наклад книги — віддати дурно кому-неб. на макулатуру чи викинути в Сену?

— Лист до Рубиса (Хай робить усе, що його сила, ми на все згодні).

7 жовтня. Найродрада остаточно усвідомила неудачу з книгою. Головна причина цього — книжкова криза у Франції, яка не дає «Нов. Зап.» пройти на ринок.

10 жовтня. В інтернаціональній пресі усе ж таки пробивається чутка, що вибух стався не з бомбою, а в самому «атомгороді», який немовби геть чисто зруйнований, знищений разом з усіма вченими й робітниками. Коли це правда, то наслідки цього можуть бути надзвичайно великі. Західна преса мало обговорює це питання через те, що немає точних даних, що саме вибухнуло. Залізна заслона стереже секрет. Та чи встереже?

11 жовтня. Лист до ред. «Українця», «Укр. Вістей» і Т-ва В. Винниченка (Запитання: чи мають вони намір дати мені відповідь на «Заповіт», Мовчання вважатиму за «ворожість без пояснення» і так представлю громадянству).

— З цього мовчання без пояснення видно, що люди або, справді, почувають велику неприхильність до «Заповіту», або не знають, що сказати, як реагувати, чим збити мої висновки.

12 жовтня. Знову акробатика на даху, упорядкування черепиць, мурування, тягання, вигинання протягом 3 годин.

— Лист від Гуменної (Коротенька автобіографія і фото. Жалі на неудачі в літературі, на критиків, які не визнають її за письменницю талановиту, бажання, щоб її «Епізод» було перекладено на фр. мову і, очевидно, поставлено на сцені). Бідна жіночка, вона в'являє собі фр. критиків і фр. літературу іншою від укр., що фр. літератори цікавляться ідейністю, моральністю, справедливістю, що вони оцінять краще за українців її шукання, прагнення.

13 жовтня. Цілоденне готування бетонових стовпців до огорожі.

— Лист від Дунаєвських (Таке саме прагнення, як у Гуменної: стати великими артистами, служити всім еством мистецтву, заслужувати високу оцінку, виконувати наказ великого інстинкту, інстинкту оцінки. Прохання допомогти їм матеріально, випрохати позику в 30 000 фр. у моїх «амер. друзів». — Руська трупа в Парижі запросила Чайку грати в них «Закон», який вони хочуть поставити в цьому сезоні. Оцінка ними цього факту як велике досягнення укр. культури).

15 жовтня. Незрозуміла сила не дає мені спокійно жити, пхає до якоїсь роботи, діяльності. Але свідомість говорить: яка там робота, хто її коли побачить, кому вона може дати яку-небудь користь? Або ось-ось вибухне війна і змете з півземлі всякі роботи й усяких робітників. Або большевизм затвердиться на півпланеті на довгі роки, якщо не десятиріччя і знов така робота моя ні до чого, знову вона ніколи не дійде до споживача...

16 жовтня. Українська еміграція розсмоктується життям. Всі «державні» побудови розтають, як із льоду зроблені. Нац. Рада майже вся виїхала за океан. Лишився «Президент», «Міністри» та Президія розталого льоду. Газети ще тримаються, але тон, як у мух восени. Навіть лаялись, видно, нема охоти — для чого і кому це потрібне, коли нікому не потрібні самі газети.

17 жовтня. Москва лякає англосаксів, згадуючи Рузвельта: коли ООН дасть Югославії місце в Раді безпеки, відносини між Сходом і Заходом, мовляв, напружаться. Цікаво, що на це скажуть милі англосакси? Захвилюються і почнуть шукати «порозуміння» й «заспокоєння»?

18 жовтня. Лист до Дунаєвських (обіцяння здобути їм позичку в 20—30 тис. і ухвала виступити в руській трупі в «Законі»).

— Лист до Гуменної (Потішання в її жалях на ставлення критиків).

— Лист від Ситника (Виїздить з Ганною Черинь до Америки. Обіцяє здобути там великі матер. засади й допомогти мені).

19 жовтня. (Світова преса обговорює черговий виступ портпароля Кремля Вишинського, виступ все в тому самому дусі московської філософії: лякання і брехні. Вони вірять у бога Страха. То й як їм, зрештою, в нього не вірити, коли він їм протягом тридцяти років так вірно служить. Коли він із нічого, як справжній бог, творить усе і політику і науку, і літературу, і техніку, і «радість», і навіть «щастя». Як же Кремлеві не виступати з цим богом в інтернац. відносинах, коли він йому й там з нічого створив стільки. Коли навіть Черчіль голови схилив перед вірним Пророком його — «Великим Сталіним»?)

21 жовтня. Вишинський лякав: якщо буде вибрано до Ради Безпеки Югославію, то це сильно загострить відносини між Сходом і Заходом. Поки що загроза ніяк не позначилася. Вишинський мовчить. А Кремль як? Мовчки ковтнув? А престиж? А що подумують сателіти? Якимось мусить він реагувати. Та як?

22 жовтня. Так, конкордизм є велике джерело тем для писання з одною умовою: тому, хто хотітиме черпати з того джерела, треба мати здоров'я, розробляти зачерпане. А коли воно вже не здатне навіть черпати, то...

25 жовтня. Злива така, що в усіх кімнатах поверху стелі текло ручаями, а надто в «гостівській». Найродрада знову позбирала всі макітри, відра, полумиски, тази й порозставляла їх під стелями. А потім, коли буря затихла, стала знову обмірковувати питання, скільки буде коштувати ремонт даху, чи маємо ми право відривати якусь більшу суму з невеличкого запасу, який лишається?

27 жовтня. Лист до Рубиса (Згоджуємось на його план і умови, якщо вони, дійсно, будуть здійснюватись. А як акціонери розпродають наші 3400 примірників, заберуть собі гроші й ніякої ні реклами, ні нових видань роботи не будуть? Яка гарантія нам? Ми готові іти на ризик і на жертви ради пропаганди ідеї колектократії і миру без бомб і кривавих революцій, але чи будуть здійснитись умови (2 млн. на рекламу і 100 тисяч на видання?).

28 жовтня. Обд. нов. праці. І знову вагання: 1) чи встигну написати і видати? Чи не вибухне війна і зробить зайвим, непотрібним, далеким: 2) якщо «Нова Зап.» Не зробить імені у Франції авторів, то чи візьме якийсь вид-во нову працю його? І воля до писання мнякне, як зів'яла груша.

30 жовтня. Тіто наніс, дійсно, страшенний удар усій концепції леніно-сталінської революції. За цією концепцією революція є фізична боротьба проти

капіталізму, фізична, збройна. Революція економічна, моральна, політична Кремль ні трішки не цікавить. Простяцтво, доведене до лютого примітивізму. Кремлівська революція є збройна проста війна Сходу проти Заходу. Кремль є Штаб великої армії. Сателіти — дивізії. І розуміється, коли одна якась дивізія раптом хоче бути незалежною, то вона тим порушує, топче всю філософію московського, лєніно-сталінського комунізму.

2 листопада. Лист від Шували (Так зайняте все Т-во улаштуванням скитальців, які прибувають з Європи, що нема часу зібратись, щоб продискутувати «Заповіт». Доручено особливому Комітетові представити загальному зібранню на обмірковання тези.

3 листопада. В тих укр. газетах, що приходять, ні слова про Нац. Раду й її Вик. Ор. Спинились вихваляння, пропаганда. Збайдужіли? Стомились? Нема нічого нового? Чи наслідок «Заповіту»? Нац. Рада роз'їздить по планеті і то, мабуть, і самі «міністри» вже мають перепустку до Америки або до Австралії. Нікому тепер нема охоти займатись «державними» справами.

9 листопада. Біль усього черепа, починаючи з шиї і кінчаючи щелепами й горлом. Ревільський лікар гадає, що причиною його якоесь непорозуміння в моїй комуні між діафрагмою і нервами. Артерії, мовляв, у цій сварці участі не беруть. Тим часом, коли комуна робить якийсь великий рух і примушує працювати артерії, то так само з'являється біль у горлі й на черепі. Отже, ніби й артерії беруть участь у сварці?

— Світова західня преса обговорює факт призначення Кремлем свого маршала Рокосовського⁴³ за міністра воєнної оборони Польщі. Ще не навчені політики і журналісти жахаються й обурюються: це ж, мовляв, цілковите поневолення польської держави, знищення її самостійности. Коли б вони були трохи уважніші й об'єктивніші в своїому ставленні до всього, що діють більшевики, вони просто сказали б, що сталася чергова «українізація» одної з східних держав.

11 листопада. В «Народной Правде» друкують дискусійні статті на тему майбутнього соц. ладу в Росії. Майже всі називають теперішній лад соціалізмом. Ніхто не запротестував проти цього. Тільки одні пропонують після ліквідації більшевизму скасувати націоналізацію господарства і вернутись до приватного капіталізму. А інші не згоджуються і пропонують лишити націоналізацію більшости підприємств, а решту віддати приватному капіталові або кооперативам. Про соціалізацію згадується тільки як про синонім націоналізації.

13 листопада. Американці вже мають суперфортеці-авіони, які можуть летіти з Нью-Йорку до ССР з вантажем бомб без зупинки і вернутись назад після виконання завдання. Кремль не може похвалитись таким досягненням і це здимає його миролюбність до патосу.

14 листопада. Кремль явно затягає час усякими способами, — то пропагандою миру (конгреси, маніфестації, виступи в ООН), то питанням контролю атомної енергії. Пропозиції його такі наївно-цинічні (чи нахабні), що хтось інший, ніж англосакси, реготався б або плювався, а ці тільки дивуються й сперечаються.

15 листопада. В «УВ» Багрянний в статті «Дніпро впадає в Чорне море» розповідає, як усі течії в еміграції (крім його власної) обурились на нього за його статтю « $2 \times 2 = 4$ », в якій він висловлює думку, що після падіння більшевизму відбудову укр. державної самостійности будуть робити місцеві укр., а не емігранти, мовляв, «очолювати» революцію. Отже, за що мали б обурюватись на нього націоналісти, які те саме кажуть? Чи гетьманці, які тільки про це й мріють? Чи навіть «впередівці», які заявляють, що вони покликані вести за собою всю еміграцію, а тим самим і всю Україну?

17 листопада. Вишинський запевняє, що Схід і Захід можуть прекрасно співіснувати на планеті (співіснування двох голодних вовків над убитою вівцею).

Очевидно, цей «прожжений» цинік з приємністю виконує свою службу. Але «декларация» його все ж таки викликає міркування: чого цей пароксизм миролюбності? Який саме страх викликав його? Яка кара стоїть над сталінізмом і примушує його робити ці смішні наївності? Невже навіть у циніків їхніх є штамп і навіть вони не сміють внести якусь нову художню рису в свої виступи? І тут страх? Єдина рушійна сила творців «щастя» на землі?

18 листопада. Лист від Рубиса (Новий проект: їхати мені до Америки з лекціями на тему колектократії. Треба буде представити амер. урядові тези лекції).

19 листопада. Тверезо й спокійно обміркувавши проект Рубиса щодо моєї подорожі до Америки, Найродрада приходить до висновку, що ця «утопія» не здійсниться.

21 листопада. Лист від Голубничого і Майстренка (Голубничий коротенько повторює сказане Майстренком, а Майстренко довго і премудро повторює сказане І. Мазепою і в пресі, і, мабуть, в інтимній розмові. Майстренко в листі до мене називає А. Лівницького «буржуазним демократом» і тим закидає йому брехню про себе, що він — соціаліст, революціонер і т. і. Але цей «буржуазний демократ» є «блискучий і навіть винятковий», бо він протягом 25 років мав геніяльність «тримати в руках банду емігрантщини» — «Услужливий дурак опаснее врага» — може сказати про його захисника А. Лівницький.

— Лист від Воскобійника⁴⁴, головного редактора «УВ» (Пропозиція друкувати в «УВ» «Нову Заповідь», а потім, може, й «Заповіт», потім, коли вони зберуть сили на відповідь на кожну тезу його. Пропозиція побачитись у Парижі, куди він має приїхати в початку грудня по дорозі до Лондону).

22 листопада. Найродрада обмірковує листа Майстренка й приходить до висновку, що це — людина не серйозна, не щира і не розумна. Він і не помічає, що всі помічають його конформізм, його підлягування під пана, протирічність його вчинків з його словами. Неможливість співпрацювати з чоловіком, у якого нема ніяких твердих переконань, а є тільки нахаланий з політграмоти сталінізму асортимент квазі-наукових фраз, які він комбінує відповідно до вимоги дужчого хазяїна. Необхідність розірвати остаточно з цією групою, яка тільки віднімає час на безпотрібну дискусію з нею. Постанова одноголосна.

23 листопада. Читаю «La Revue Spirite», заснований в 1858 р. Аллян Карреком. Біля ста років людина займається питанням потойбічного існування, зносить з духами померлих. Сто років шукання не привели їх до констатації, що мрія про потойбічне існування не може здійснитись. Навпаки, вони ще твердіше стоять на ґрунті своїх первісних гіпотез. Але Сталін може цю мрію розбити самим фактом свого існування. На його особі скупчено стільки ненависти замучених ним сотень тисяч людей, що не може бути, щоб духи їхні, які здатні відчувати там усякі емоції і виявляти їх тут на землі, щоб вони не виявили досі головну свою емоцію на тому, хто її викликав. А коли цього вияву нема, то чи є духи?

24 листопада. Лист до Голубничого (Аналіз листів його і Майстренка, констатація цілковитого розходження їх зо мною, непотрібність мого співробітництва для них. Для уникнення непорозумінь запитання: за що стоять вони: за «Україну без наймита», чи за «Україну з наймитом»?)

— Лист до Воскобійника (Вислів радості, що надається надія на вільну трибуну для мене в «УВ» і що має друкуватись у них «Нова Заповідь». Неможливість мені приїхати до Парижу на побачення з ним, прохання заїхати до мене на Рів'єру).

25 листопада. Судячи з деяких виразів листа ред. «УВ», ставлення до «Заповіту» в УРДП не таке вороже, як я гадав. Чи знову помиляюсь?

26 листопада. Дивно: люди, які десятки років займаються питанням соціалізму, які часом платили своєю свободою і здоров'ям за це заняття, і досі не

мають точної уяви, що таке соціалістичний лад, соціалістична економіка. Часто вони називають соціалізмом тільки через те якийсь лад, що його заводять люди, що звуть себе соціалістами, а не через його соціалістичні сутні риси. Інші гадають, що все, що не є приватно-капіталістичне, є соціалізм. Через те, що все, що досі творилося під назвою соціалізму, мало великі дефекти, а часом давало людству великі страждання, то соціалізм, іще ніде навіть не початий, уже викликає неприхильність, а в багатьох людей огиду і ненависть.

27 листопада. Здається, почав нову роботу. Якщо якісь події не виб'ють із настрою, можна буде провадити її далі. Через 2—3 тижні.

28 листопада. Лист від Довженка (Він передав у якое культурне фр. т-во «НЗ» (здається, на конкурс) і вирішення має бути в квітні чи травні 1950 р. Інший його знайомий, фр. адвокат, просить продати йому примірник «НЗ» з дедікасс'ом автора. Він дає читати книгу приятелям, але хоче мати свою).

30 листопада. Лист від Смотрича (з оповіданням, присвяченим Волод. Винниченкові. В Канаді, в Торонто, працює в якійсь клініці — мис підлоги. На поліпшення долі надії має мало).

— В «Le Monde» Servar-Sanreiber закінчує свою статтю «Європа перед сталінізмом» висновком, що і Америка повинна дати Зах. Європі двох гауляйтерів, які командували б нею й стояли на сторожі перед наступом СССР.

1 грудня. Кремль посилено провадить пропаганду за мир і за мирне співіснування двох систем на землі: його «соціалістичної» й капіталістичної. Всі радіо й газети капіталістичного світу пресерйозно, без лапок, без ніякого заперечення повторюють тезу сталінської пропаганди й дуже прислужуються Москві. Безплатні агенти.

5 грудня. Лист від Григорієва (З конструктивною частиною «Заповіту» згоджується, з критичною — ні. Держави на Україні й у нього немає. Петлюра славний тим, що не дезертував (що зрадив й потоптав революцію — це нічого).

9 грудня. Покірність долі: їхати так їхати до Парижу. Чи дасть він що-небудь корисне, чи ні, а коритись імперативові логіки та закону інерції треба. Розпочавши акцію колектократії, треба провадити її далі, хоч би й бачив усе виразніше, що один в полі не воїн. Загинь, а воюй далі.

12 грудня. Побачення вранці з Пружаном. Розмова на соц.-пол. і головне, на нац. теми. Логіка дискусії про самостійність України, надто про неможливість її існування без Росії. Моя теза: щирим демократам і соціалістам старатись усунути чуття ворожості і ненависти між двома народами. Руські повинні визнати «безоговорочно» самостійність України, а потім між двома самостійними державами можуть бути переговори про форми співіснування.

13 грудня. Цікавий тип сучасного світу — Туру. Недавній голова різних розвідочних, шпійонських та інших таких установ Америки, автор книг на теми розвідки, що розходяться в сотнях тисяч примірників. Очевидно, сотні тисяч франків прибутку в день.

14 грудня. Великий успіх: Messagie Huchette прийняла «НЗ». Усе видання на поширення, чого вона не робить тепер ні для кого. В цьому виявилась, з одного боку, оцінка книги, а з другого, і то головного, протекція комерційних друзів Рубиса, які натиснули на дирекцію фірми. Честь і слава нашому Жоржеві.

— Психологічна драма: «complex d'inferitrite» бідних скитальців: Дніпрові Чайки прийшли до нас «запросто» посидіти, повечеряти, принесли з собою вареників. Було просто, весело, інтимно. Але потелефонував Рубис, що приїде до нас і просить погодувати його та Патрицію. І все змішалось, бо Чайки побачили, що ми ніби збирались пригостити тих гостей інакше («пишніше»), ніж їх і стали висловлюватись відповідно. Ми зрозуміли, що краще прийняття (могло б бути тільки подання з ресторану страв) їх гостро образило б. Зрозумівши це, ми попали в

трагічне становище: або скривдити Рубисів, не дати їм їсти, бо в хаті нічого не було, або дати їм з ресторану і тим гірко образити Чайок. Ми вибрали перше, але Рубис, мабуть, ображений здорово.

18 грудня. Готування рукопису «Нов. Зап.» для висилки до «У. Вістей».

19 грудня. Лист до Антоніни (в справі некрологу Федорчука).

— Готування проекту програми лекцій в Америці, до якої амер. уряд мене не пустить.

20 грудня. Лист (рек.) («Рукопис «НЗ» до ред. «Укр. Вісті».

— Весь світ готується святкувати 70-річчя «великого, єдиного, неповторного»⁴⁵... убійника мільйонів, морального незрівняного тупого індивіда.

22 грудня. Голова «Нової Демократії» Китаю Мао Тзе Тунг⁴⁶ прибув до Москви вітати мозок планети з його 70-річчям. З дозволу, мабуть, цього мозку Китай не хоче повторювати ленінської жовтневої революції і повторює добровільно лютневу. Скільки вона буде тягтися і хто кого дурить? Мао Тзе Тунг Сталіна? Сталін Мао Тзе Тунга? Обидва вони китайський народ? Чи китайський народ їх обох? Розуміється, відповідь буде, але коли?

23 грудня. Лист від Довженка («Старий лис» перелякався, почитавши «Заповіт», і поспішив написати «критичного» листа...)

— Соромлю сам себе за наївність, за нерозуміння того, що бідні «революціонери» а la Довженко чи навіть Голубничий не мають змоги бути мужніми, послідовними. Хіба ж може якийсь Довженко мати якусь критичну думку про свій «уряд»? Адже він зразу буде позбавлений амер. посилок і через місяць помре з голоду. Яка там може бути «критика»?

24 грудня. Лист від Кошелівця. (Повідомлення, що Воскобийник заїде до нас десь у перших числах січня і прохання прислати рукопис «Нов. Зап.», яку він хоче почати друкувати з нового року. Мається на увазі видання відбиткою книги, а так само відзначення мого ювілею 70 років).

25 грудня. Вже починаю думати про назву праці. З усіх зупиняюсь на двох:

1) «Отже, що?»; 2) «Сталін і «терміти».

А, може, ще й третя сформується в процесі писання?

— Кремль поки що займається дрібними шахрайствами, шантажом, кишеньковими крадіжками. Готується до справи серйозної. Для дурнів Сталін промовляє про співжиття капіталізму й його сталінського соціалізму. Стомлені дурні раді вірити і вірять.

26 грудня. Лист від Антоніни («Ляхоманія»⁴⁷ Микити Шаповала — на прочитанні).

27 грудня. Лист від Гуменної (Книжечка «Куркульська вілія» і лист з психологічними виявами — п'ять листів почина писати й не докінчивши кинула, все боялась не так написати, надокучити, викликати неприхильну оцінку, інше слово, звичайна перечуленість людини, яка занадто заглиблюється в свої психічні стани).

29 грудня. В «Українці» прочитав нотатку про хворобу Ісаака Мазепи (простатит) з досить мізерним висловом співчуття і йому, і д-ру Вітвицькому⁴⁸ (віце-президенту УН Ради), що теж захворів. Бідні «міністри», не довезуть вони, мабуть, до України своїх фотелів. Швидше, ляжуть у спокійнішу меблю й поїдуть «на Кубанські Степи», куди всі ми поїдемо, «ідеже несть ні печалі, ні воздыханія». Ні фотелів.

30 грудня. Лист від Діми (посилка з Австралії. Інтернаціональний чай Ліптон, чийсь сир, шкарпетки, хустки, одно слово, вияви зворушливої уваги).

— Лист від Антоніни (повідомлення про одержання книг «НЗ» (10+3) і про лист Майстренка, про «Заповіт», який вона називає «інтересним». Але вважає, що автор «наївний». Не знає «нашої революції» й тому стоїть на «неприйнятному шляху»).

31 грудня. Лист від Лисенків (Признання в любові і перебільшена оцінка мене як письменника й політика: «геній, величний геній», який створив відродження України).

¹ Стаття і книга «Слово до еміграції» — мається на увазі опублікована після смерті стаття «Заповіт борцям за свободу» (1952) і нереалізована книжка.

² Самостійницький вибрик Югославії — в 1948—1949 рр. стосунки між КПЮ і КПРС перервалися, КПЮ була виключена зі складу Інформбюро комуністичних і робітничих партій, пленум ЦК КПЮ прийняв рішення про прискорення темпів розвитку економіки. Характерними рисами «титоїзму» було: робітниче самоуправління, ринкові тенденції й вільніша політика в галузі культури. Все це дуже цікавило Винниченка, оскільки співвідносилось з ідеями колектократії.

³ Повідомлення про смерть Бориса — йдеться про Бориса Яковенка (1884—1949), чоловіка сестри Р.Я. Винниченко — Віри. Філософ, професор Карлового університету в Празі, автор багатьох праць із соціології й філософії різними мовами.

⁴ Кравченко — мається на увазі генерал-дисидент О. Кравченко, автор книжки «Я обираю свободу», яка побачила світ на Заході в 1949 р. і де вперше було засвідчено існування ГУЛАГу. Під час процесу над Кравченком його підтримали такі відомі французькі інтелектуали, як А. Бретон, Р. Пласт, М. Надо і В. Серж.

⁵ «Lettres Mouscoutaires» чи то пак Francaises — мається на увазі іронічна переробка назви відомої французької газети «Lettres Francaises».

⁶ Москва дістала два ляпаси: від Норвегії й від Америки — йдеться про вступ Норвегії до НАТО (04.04.1949) і відхилення пропозиції СРСР про підписання пакту про ненапад.

⁷ Кардинал Манценті — один із організаторів антисоціалістичного заклоту в Угорщині.

⁸ Атлантичний Пакт — Атлантична Хартія, декларація, підписана 12.08.41 президентом США Ф.Д. Рузвельтом і прем'єром Великобританії В. Черчиллем з окресленням воєнних цілей обох держав і засад повоєнного міжнародного ладу. 24.09.41 підписали решта членів антигітлерівської коаліції.

⁹ Платон (бл. 427—347 до н. е.) — грецький філософ, учень Сократа, засновник філософської школи Академії, проголошував, що дійсний світ являє собою недосконалий відбиток реально існуючого світу досконалих ідей, пізнання є пригадування душою (анамнезіс) вродженого знання про ідеї; запропонував концепцію ідеальної держави.

¹⁰ Сократ (469—399 до н. е.) — грецький філософ, учитель Платона і герой його діалогів, ініціював дослідження антропологічної проблематики; проголошував етичний раціоналізм (ототожнював добро, щастя й добродієність з істиною), за свої погляди був засуджений до страти.

¹¹ Торез Моріс (1900—1964) — французький комуністичний діяч, прибічник Сталіна. 1930—1964 генеральний секретар ФКП, під час II Світової війни на еміграції в СРСР. Посідав пости в комуністичних урядах.

¹² Тольятті Пальміро (1893—1964) — італійський комуністичний діяч, співзасновник ІКП, з 1927 — її генеральний секретар.

¹³ Мікоян Анастас (1895—1978) — радянський і партійний діяч, найближчий соратник Сталіна, один із організаторів голоду в Україні.

¹⁴ Club de Foubourg — літературно-мистецьке товариство, де відбувся «суд» над Винниченковою «Новою заповіддю». Доповідач назвав автора «великою людиною європейського масштабу».

¹⁵ Штикало Дмитро (1900—1963) — журналіст, політичний діяч фракції ОУН С. Бандери. Після війни співзасновник газети «Українець. Час» (Париж, 1951).

¹⁶ Колектократична партія «Україна без наймита» — партія, яку Винниченко мріяв створити завдяки об'єднанню лівоцентристських угруповань еміграції.

¹⁷ «Закон» — йдеться про постановку драми Винниченка «Закон» Українським мистецьким товариством у Парижі.

¹⁸ Мистецьке Товариство — об'єднання українських діячів культури в Парижі.

¹⁹ Попович Іван — редактор тижневика «Українець у Франції».

²⁰ Чайковський Данило (1909—1972) — журналіст і політичний діяч ОУН С. Бандери. На еміграції в Німеччині редактор «Української Трибуни у Франції», газети «Українець. Час».

²¹ Ст. Кошелівця «Нова Заповідь» В. Винниченка — мається на увазі стаття І. Кошелівця «Нова Заповідь» (V. Vinnitchenko. Nouveau commandement, пер. з укр. Сюзанни Давой, Париж, 1949) // Українські вісті 1949. — 21 квітня. — № 31. — С. 3; № 32. — С. 3 (Новий Ульм).

²² Епікет (бл. 50 — бл.138) — античний філософ-стоїк. Найвище благо вбачав у добродієності й духовній свободі, яка, на його думку, досягається не шляхом зміни дійсності, а шляхом зміни свого ставлення до неї.

²³ Марсель Габріель (1889—1974) — французький філософ і письменник, один із головних представників християнського екзистенціалізму, драматург.

²⁴ «Comba» — французька ліва газета, де друкувалися Ж.-П. Сартр, А. Камю та ін.

²⁵ «France Litteraire» — французький літературний тижневик.

²⁶ ІРО (International Refugee Organization) — Міжнародна організація для біженців, заснована 1947 при ООН з метою допомоги після І Світової війни втікачам, політ. емігрантам і т. зв. переміщенню особам по переселенню до інших країн

²⁷ «Українець» — тижневик націоналістичного спрямування, виходив у Парижі (1845—1860). Орган об'єднання українських робітників у Франції. З 1949 після злиття з тижневиком «Час» виходив п. н. «Українець. Час». (Редактори Д. Штикало, Б. Чайковський, Б. Вітошинський, І. Попович).

²⁸ Пеленський Зенон (1902—?) — журналіст і громадсько-політичний діяч. Один із засновників ОУН, співробітник ж. «Розбудова Нації» (Прага, 1928—1935), головний редактор тижневика «Український Голос», «Свобода» (1936—1938). На еміграції у Мюнхені головний редактор тижневиків «Українська Трибуна» (1945—1947), «Український Самостійник» (1950).

²⁹ Стецько Ярослав (1912—1986) — діяч ОУН з 1932, з 1940 — член революційного проводу ОУН (бандерівці), організатор Акту відновлення Української держави 30.06.41. З 1946 — голова Антибільшовицького блоку народів.

³⁰ «Завдання української еміграції» — йдеться про задум «Заповіту борцям за визволення», опублікованого вже після смерті Винниченка (Східняк (Укр. додаток до «Нового русского слова», 19.07.1952. — № 11, С. 3—4. — Нью-Йорк).

³¹ Війна між Москвою і Ватиканом точиться далі — йдеться про те, що в роки II Світової війни Ватикан був одним із центрів проведення таємних переговорів між представниками Німеччини та Італії й представників США, Англії про сепаратний мир і створення єдиного антирадянського фронту. Після війни Ватикан виступав проти суду над військовими злочинцями і закликав до милосердя, багатьох із них, у тому числі воякам УПА. ОУН допомагав переховуватися й емігрувати до Америки.

³² «Європейська Рада» урочисто засідає — міжнародна політична організація консультативного характеру Європейської Ради, створена в травні 1949 у Лондоні.

³³ «Європейська Федерація» — консультативна асамблея, збори парламентських делегацій держав-учасниць.

³⁴ Римо-вашингтонський віз — мають на увазі акції Ватикану, за підтримки США, по еміграції вояків УПА і ОУН до країн Північної та Південної Америки.

³⁵ Рузвельт Елеонора — дружина Ф.Д. Рузвельта.

³⁶ Дунаївці УРДП — права гілка УРДП, утворена 1948 М. Степаненком (В. Гришко, М. Воскобійник, В. Голубничий, Ю. Дивнич та ін.)

³⁷ Ульмівська УРДП — УРДП утворена 1946 р. в Німеччині з емігрантів із радянської України, вихованих на ідеях українського відродження 20-х рр., частково з колишніх членів ОУН. В основі програмних засад створення самостійної держави з демократичним устроєм, боротьба проти радянського режиму. Засновники: І. Багрянний, Г. Костюк, І. Майстренко, Б. Левицький. Спершу її очолював Г. Костюк, який 1948 відійшов з цілою групою, об'єднаною навколо місячника «Вперед».

³⁸ Ерріо Едуард (1872—1957) — французький політичний і державний діяч, лідер партії радикалів і радикал-соціалістів. 1924—1932 прем'єр-міністр. 1932 підписав договір про ненапад із СРСР, виступив проти Мюнхенської угоди 1938, за створення системи колективної безпеки за участю СРСР. Під час війни був вивезений вищестесою владою до Німеччини, після війни повернувся. 1947—1954 голова Національних Зборів.

³⁹ Рубис, Жорж — знайомий Винниченків, підприємець, який допомагав здійснювати акції по публікації романів і «Конкордизму».

⁴⁰ Зайцев Павло (пс. Гарбузов) (1886—1965) — український літературознавець, член НТШ; член Центральної Ради, емігрував 1921. Професор УВУ (Мюнхен).

⁴¹ Сартр Жан Поль (1905—1980) — французький філософ, письменник, публіцист, один із засновників літературного екзистенціалізму, який виводився з феноменології, сутністю екзистенціальної екзистенції вважав свободу, спробував вступити в діалог з марксизмом, пізніше підтримав ліві сили, в останні роки життя змінив своє ставлення до Бога й релігії. Відмовився від Нобелівської премії (1964).

⁴² Атомний вибух у СРСР — мається на увазі вибух водневої бомби (зробленої за участі А. Сахарова), який відбувся 29 серпня 1949.

⁴³ Рокосовський Костянтин (1896—1968) — радянський військовий діяч польського походження, маршал Радянського Союзу. 1949 за проханням президента ПНР направлений до Польщі, де працював заступником голови Ради міністрів і міністром оборони.

⁴⁴ Воскобійник Михайло (1918—19?) — журналіст, громадсько-політичний діяч на еміграції, заступник генерального секретаря УРДП, член Виконавчого Органу УНРади (1951—1953) та її президії.

⁴⁵ Весь світ готується святкувати 70-річчя «великого, сталого, неповторного» — йдеться про ювілей Й. Сталіна (нар. 21.XII.1879)

⁴⁶ Мао Тзе Тунг (Мао Цзедун) (1893—1976) — китайський комуністичний лідер.

⁴⁷ «Ляхоманія» Микити Шаповала — спогади М. Шаповала, опубліковані 1931.

⁴⁸ Вітвицький Степан (1884—?) — визначний політичний діяч, член НДП, обраний секретарем УНР від ЗУНР, брав активну участь у їхньому з'єднанні. На еміграції з 1945 брав участь у організації центрального представництва української Еміграції в Німеччині й у створенні УНР. З 1949 — заступник голови виконавчого органу УНР, з 1951 — представник виконавчого органу в США. 1954 року обраний президентом УНР на еміграції.

ОФІЦІЙНІ ТА НЕОФІЦІЙНІ МИТНІ ТАРИФИ ГЕТЬМАНЩИНИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVIII ст.

Олена ЛІЦОЄВА

Митна справа є одною з найважливіших функцій кожної держави. На сучасному етапі вітчизняна митна система знов набуває значення складової частини внутрішньої та зовнішньої політики країни. Не дивно, що із розвитком в Україні ринкової економіки, зовнішньої торгівлі та розбудовою держави зростає зацікавленість до витоків національної торгівлі, митної справи, вплив яких на економічний стан країни важко переоцінити.

Митна справа України має багатовікову історію. З часу утворення вона виступала як важливий елемент фіскальної системи, регулятор зовнішньоекономічної діяльності, торгівельно-правових та міжнародних відносин. Митна система в Гетьманщині виникла разом зі створенням козацької держави в середині XVII ст. Збір мита став важливим засобом поповнення бюджету країни. Протягом подальших 350 років значно розвинулась митна служба, змінюючи під впливом різних чинників свою структуру, функції, засіб організації праці, захищаючи інтереси національного ринку, що активно формувався в цей час.

На жаль, історія розвитку й реформування митної справи в повному обсязі в межах існування Гетьманщини досі не була предметом спеціального дослідження. Окремих питань з цієї тематики торкалися такі українські історики, як В. Барвинський, С. Шамрай, М. Тищенко, К. Харлампович¹. Недостатньо вивченими залишаються архівні матеріали, що містять напівофіційні митні тарифи, які запроваджувалися відкупниками митного збору в Гетьманщині в першій половині XVIII ст.

Зараз настав слушний час, коли історики мають отримати вільний доступ до такого важливого джерела, як митні тарифи щодо ввозу та вивозу товарів на Лівобережжя у першій половині XVIII ст. Ці документи містять важливу інформацію не тільки для дослідників розвитку вітчизняної митної справи, але й внутрішньої та зовнішньої торгівлі. Тому в цій роботі ми публікуємо тарифи, що використовувалися збирачами індукти та евекти* протягом першої половини XVIII ст.

На початку цього століття мито збиралося за універсалом І. Самойловича від 8 березня 1679 р. Згідно з ним усі, як ввізні, так і вивізні товари обкладалися досить помірним митом у розмірі 2% від продажної ціни товару².

Невдовзі після свого обрання у 1708 р. гетьманом І. Скоропадський видав новий митний тариф. У 1709 р. був опублікований універсал, яким були встановлені нові тарифні ставки індукти та евекти: «везде по городам и на приличных местах надлежащую по силе давных квитов платили от рубля по шагу, да и те б индукту платили, которые никаких в Малой России не отправляют гандлиев, а только меняют деньги»³. Тобто митна ставка зазнала незначного підвищення й тепер індукта становила 3% від вартості товару. Треба додати, що індуктовим збором обкладалася виключно оптова торгівля.

Митний збір в Гетьманщині зазвичай віддавався у відкуп. Відомо, що з 1709 до 1722 рр. його відкупником був граф С.В. Рагузинський (див. *табл. 1*)⁴. Із документів

* Індукта — мито з імпорتنих товарів у Гетьманщині; евекта — мито з експортних товарів у Гетьманщині.

дізнаємося, що відкупна сума, яку платив Рагузинський, становила від 8 до 9 тис. крб. на рік (див. *табл. 1*)⁵. Використовувалися ці кошти на витрати гетьмана⁶. Індуктором, тобто відповідальним за збір індукти та еевкти при ньому був Петро Лукін⁷. Останній самостійно склав тариф товарів, що підлягали особливому митному збору. В ньому містилося лише шість пунктів: «От воза тютюну — 50 коп., от воза ганишу — 60 коп. от вола, что до Шленска ходят — 10 коп., о куфы горелки — 20 коп., от вола, что до Москвы ходят — 4 коп., от воза пенки — 20 коп.»⁸

З 1722 г. Генеральна військова канцелярія разом із підписанням контракту видавала відкупникам інструкцію, в якій наказувалося стягувати мито суворо у відповідності з наданим тарифом та ні в якому разі не вводити нових зборів⁹. Цей документ містив тариф, складений П. Лукіним, а також розпорядження стягати мито в сумі 2% від вартості тих товарів, що не увійшли до реєстру¹⁰. Те, що реєстр не входив до самого універсалу, а видавався прямо на руки навіть не відкупнику, а його індуктору, стало прецедентом, який призвів до зловживань. Тариф не мав реальної юридичної сили й це стало причиною того, що час від часу піддавалася сумніву його законність¹¹.

Починаючи з 1722 р., Малоросійська Колегія віддавала митний збір в Гетьманщині у відкуп з торгів. В 20-ті роки XVIII ст. індуктовий збір належав по черзі братам П. та М. Шереметцовим, П. Тернавіоту¹² і Г. Рагузинському (див. *табл. 1*)¹³. Відкупна сума до кінця десятиріччя виросла вдвічі, досягнувши 18 697 крб. 62 коп., та склала значну частину річного доходу Малоросійської Колегії — 16,33%¹⁴. У середині XVIII ст., напередодні кардинального реформування митної справи країни, розмір митного відкупу досяг 50 тис. крб. (див. *табл. 1*).

У 1725 р. митний тариф товарів особливого, підвищеного обкладання, що додавався до контракту, був значно підвищений¹⁵. До шести товарів місцевого виробництва, з яких стягували еевкту, були додані десять російських, шість турецьких та сім польських, з яких мали стягувати індукту (див. *табл. 2*). З усіх інших товарів стягувалося 2% від їх продажної вартості. Однак представники заможного купецтва, яким пощастило викупити митний збір у Гетьманщині, дедалі частіше зловживали своїм становищем.

Особливо великих розмірів перевищення повноважень досягло за часів відкупника П. Тернавіота, ніжинського віята. Він неодноразово звинувачувався у цьому, а в 1735 р. навіть знаходився під слідством¹⁶. Та, незважаючи на це, П. Тернавіот ще довго залишався крупним відкупником індуктового збору в Гетьманщині (див. *табл. 1*). Здебільшого це виявлялося у вигляді розширення за власним розсудом тарифу, що додавався до контракту (див. *табл. 2*, 1736—1746 рр.). У 1743 р. до Генеральної військової канцелярії надійшли протести полковників та осавула Володковського зі скаргами на «излишние им Стреевым внутренние индуктовые сборы»¹⁷. У 1746 р. справу було передано до Сенату.

Представників Генеральної канцелярії підтримували в їх скаргах різні впливові при дворі особи, зокрема П.І. Шувалов, майбутній реформатор митної справи. Він вважав, що в П. Тернавіота треба забрати відкуп, оскільки він «не в силе указов и прав малороссийских собирал, и контракт нарушил...»¹⁸ Виявилось, що він не тільки стягував митні збори у збільшеному обсязі, але й збори з дрібного продажу та внутрішніх перекупників. Представники генеральної старшини просили, щоб індукту збирали, дотримуючись наданих тарифів під контролем Генеральної Військової канцелярії та генеральної старшини, «а о вымышленных сборах исследовать и по следствию яко с разорителями народа учинить по указам»¹⁹.

На вимогу звітувати, за якими принципами він збирає індукту, П. Тернавіот зізнався, що в складеному ним самим тарифі зазначено 105 товарів. Згідно з ним мито мало збиратися не за інструкцією, а залежно від змін його ринкової вартості. Цей та попередній тариф, складений П. Тернавіотом ще у 1724 р., ми наводимо в

цій праці (див. *табл. 2*). До них ми додаємо також офіційний тариф, запроваджений гетьманським урядом у 1725 р.²⁰

Відмінність між відомістю, за якою йому було наказано збирати індукту, та своєю П. Тернавіот пояснює тим, що тарифні ставки 1722 р. застаріли й вимагають коректувань: «...ныне многие написанные в той ведомости товары ценою повысились, а другие унизились и ежели де по той ведомости собирать от товаров по 2 коп. с рубля, не придёт, а от других придёт свыше, а он де Лукин и сам той присылке в Малороссийскую коллегию в 1722 г. такой краткой и необстоятельной той тарифы, которой из давних лет не бывало как видеть можно из гетманских универсалов в письме своём написал, что посылает де он такую тарифу, только недостаточно, понеже те товары от цены уменьшаются, а иногда повышаются, и потребно де знать всегда цену, почему товары продаются...»²¹. Тим самим Тернавіот визнавав, що встановлював тарифи самовільно. Однак з його пояснень ми бачимо, що безініціативність владних структур Гетьманщини в управлінні митною справою була головною причиною збільшення тарифів відкупником.

Представники Сенату дійшли висновків, що необхідно зробити ще одну перевірку ведення справи П. Тернавіотом, і якщо малоросійські депутати виявляться праві, то треба відсторонити його від стягування індуктового збору, не чекаючи кінця контракту²².

Недовіра до відкупників зростає настільки, що 8 грудня 1748 р. був виданий сенатський указ, за яким Генеральна Військова Канцелярія повинна була призначити «для екзакции индуктовой из знатных природных и оседлых, искусных к тому малороссиян.» Вони повинні були збирати індукту та віддавати її до Військового скарбу та «тех сборных денег без указа из Сената ни в какие расходы не держать»²³.

Внаслідок великого неврожаю доходи від митного збору іменним указом від 1 лютого 1748 р. були віддані «на пропитание бедным и неимущим» терміном на 3 роки, починаючи з 1749 р.²⁴

Невдовзі після відновлення інституту гетьманства в 1750 р. доходи від індуктового збору почали надходити безпосередньо у розпорядження гетьмана, оминаючи Військовий скарб. 10 вересня 1751 р. глиньський сотник А. Крижанівський звернувся до К. Розумовського з проханням передати митний збір йому на відкуп за 50 000 крб. на рік — нечувано велику суму для індуктового збору (див. *табл. 2*)²⁵. А. Крижанівський зазначив, що бажав «по верности» зробити послугу, обіцявши збирати «бездоимочно, с полегчением малороссийскому народу». До того ж він запропонував на кілька десятків тисяч крб. більше від тієї суми, яку тоді давав цей збір²⁶.

Гетьману ця пропозиція сподобалася, і вже 12 вересня з А. Крижанівським був укладений контракт²⁷. За ним індукта та евекта становили по 2% від вартості будь-якого, навіть дрібного товару. Пам'ятаючи помилки минулих відкупників, категорично заборонялося збирати індукту з внутрішньої торгівлі. А. Крижанівський отримував посаду «військового екзактора» й очолив головну Ніжинську карвасарію. До його відання перейшли також і місцеві карвасарії (митні контори).

Однак незабаром в Генеральну Військову канцелярію на А. Крижанівського почали надходити скарги з усієї Гетьманщини. Є відомості, що він неодноразово допускав зловживання та порушував умови контракту. Наприклад, у листі кошового отамана містилася скарга, що збирачі Крижанівського «неслиханіе в Малой России новости делают, неоднократно із единого товару взимают индукту... не тол з товаров, з лавок и от купцов покупающих, но і с того, что на торгах з рук носящее куплят, не обминая равномерно взимают», у зв'язку з чим він просив оборонити їх від його зловживань, щоб військо «не зазнало в своих промыслах нестерпимой обиды»²⁸.

Таблиця 2

**Тарифні ставки митного обкладання в Гетьманщині
в першій половині XVIII ст.³¹**

№	Назва товару	Кількість	Індукта	Евекта	Індукта	Евекта	Індукта	Евекта
			Роки					
			1724	1725		1736—1746		
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1	Войлок вовняний	10 шт.						2
2	Китайка	1 тюк	16		16			
3	Крашенина	100 ар.			80			
4	Кумач червоний				2			
5	Лен або кудель	віз		30			30	
6	Ложник валяний	10 шт.						2
7	Паперова тканина (червона)	кіпа				1,60		
8	Полотно вітрильне	кінець					12	
9	Полотно московське	кінець			20			
10	Пояси верблужі	10 шт.			10			
11	Постіль велика	1 шт.						
12	Сукно тонке	чверть			80			
13	Сукно локтеве	1 шт.			12			
14	Стамед	1 шт.			30			
15	Карун	1 шт.			30			
16	Киндяк	1 шт.			1			
17	Лудан	косяк			16			
18	Хряц (товстий)	100 ар.	20					
19	Хряц стародубський	віз					5	
20	Вовна	від 100 рук		12				12
		1-кін. віз						50
		2-кін. вози						60
21	Прядиво (конопляне)	1 віз						20
22	Рогожа (проста)	100 шт.		4				4
23	Сап'ян	бунт			10			
24	Упряж	віз		10			10	
25	Свита	1 шт.	1				1	
26	Шуба бараняча	1 шт.		2				
27	Шкіра волова чи кінська (вироблена)	1 шт.		2				
28	Шкіра волова чи кінська (сира)	1 шт.		1				1
29	Шкіри цапові чи баранячі (великі)	100 шт.						30
30	Шкіри заячі	1000 шт.						60
31	Смұшки ягнячі (білі)	100 шт.						30
32	Смұшки польові (чорні)	100 шт.		4				5
33	Кожух смұшевий	1 шт.					3	
34	Кожух літрований	1 шт.					2	

1	2	3	4	5	6	7	8	9
35	Горностай	40 шт.			10			
36	Норки	40 шт.			16			
37	Корсаки	бунт			14			
38	Лисиці	бунт			15			
39	Білки	1000 шт.			60			
40	Вушки лисячі	пара			2			
41	Коць пострепаний	шт.						4
42	Коцики чорнуські	віз		2				
		10 шт.						4
43	Потники	10 шт.					2	
44	Лямці	10 шт.					1	
45	Пудуски	віз						2
46	Пудуски волові	віз						4
47	Шини залізні, кручені	віз						3
48	Шини гнutoго заліза	віз						6
49	Сошники кругові залізні	копи						16
50	Залізо полосне («великої руки»)			5				
51	Залізо полосне («малої руки»)	віз		3				
52	Мідь	камінь			14 міді			
53	Точило	1 шт.					2	
54	Млинове точило	2 шт.	16					
55	Камінь млиновий	2 шт.					12	
56	Жернова ручні	2 шт.	2					
57	Бруси	віз					14	
58	Скрині	10 шт.		10				
		віз						10
59	Скло	віз		10				12
60	Дьоготь	куфа		10				10
61	Віск	пуд		10				
		камінь						10
62	Мед	пуд		2				
		цебро						3
63	Пенька	віз		20		20		20
64	Ганус (аніс)	1-кін. віз		50		60		80
		2-кін. вози		60		60		80
65	Поташ	камінь						10
66	Селітра лютрована	камінь						4
67	Селітра нелютрована	камінь						3
68	Вапно	байдак (вел.)					2 крб.	
		байдак (мал.)					1 крб.	
69	Ганиш	камінь						2
70	Мило просте	короб					10	
71	Мило просте московське	пуд	2					
72	Мило тверде	короб						
73	Мило стародубське та київське	короб		10				
74	Жито	віз			5			
		мажа					12	12

1	2	3	4	5	6	7	8	9
75	Пшоно	віз		10				
		мажа						20
76	Насіння конопляне	віз						10
77	Сіль	шафа			20			
78	Сіль бахмутка	віз					5	
		2 бочки	10					
79	Сіль (кримська)	віз					20	
80	Сіль (прогонойка)	віз					15	
		бочка					5	
81	Сіль (ступочна)	1-кін. віз	10				10	
		2-кін. вози					12	
		мажа						
		мажа на 2-вол. вози	20				15	
		мажа на 4-вол. вози					20	
82	Риба солена	2 бочки	16					
83	Риба дрібна, просольна	2 бочки						10
84	Риба свіжа	бочка					5	
85	Коропи та чечюги	100 шт.					4	
86	Оселедці	1 вел. бочка	30				30	
87	Риба біла	1-кін. віз					14	
88	Риба донська біла	віз					20	
89	Осетрина	бочка						20
90	Осетрина та белужина	куфа					30	
		бочка	20					
91	Осетер великий	1 шт.					2	
92	Осетер малий	1 шт.					1	
93	Сом великий	100 шт.					20	
94	Сом малий	100 шт.					12	
95	Свиня	100 шт.						50
96	Вівця стара	1 шт.						1
97	Вівця мала	100 шт.						60
98	Кінь	1 шт.						10
99	Тварина рогата	1 шт.						2
100	Сало яловиче	пуд		1				
101	Сало свиняче	1 шт.	1					2
102	Сало ведмеже	пуд	4					
		камінь					4	
103	Сало байбакове	пуд	4					
		камінь					4	
104	Шинка	полтя						1
105	Лой топлений	камінь						2
106	Лой нетоплений	камінь						1
107	Олія конопляна	1 вел. бочка		30				
		1 мал. бочка	20					
		сотца кварт						5
		куфа						30
108	Олія коров'яча та овеча	пуд		1,5				
109	Масло коров'яче	камінь						2
		куфа						40

1	2	3	4	5	6	7	8	9
110	Горілка	куфа		20		20		20
		кадка						3
111	Горілка (оковита)	куфа						40
112	Тютюн	1-кін. віз		50		50		
		2-кін. вози		60		50		
113	Овочеві та гагові суши	віз					20	
114	Сливи сушені	камінь					1	
115	Гриби	1000 шт.		2			2	
116	Лісові горіхи	віз						10
117	Ізом	пуд	4					
118	Мигдаль (без шкаралупи)	пуд	10					
119	Мигдаль (у шкаралупі)	пуд	5					
120	Ягоди (смоква)	пуд	4					
121	Яблука та груші (сушені)	віз	5					
122	Рубок	1 шт.			2			

¹ Барвинський В. До питання про індукту та евекту в Гетьманщині // Наукові записки науково-дослідчої кафедри історії Української культури. — 1927. — № 6. — С. 441—447; Шамрай С. Місто Васильків. (IX—XVIII ст.) — К.: ВУАН, 1929. — 129 с.; Тищенко М. Форпости, митниці та карантини на західному пограниччю, в зв'язку з зовнішньою торгівлею України в 18 в. // Історико-географ. збірник. — Т. 4. — К.: ВУАН, 1931. — С. 37—107; Харламович К. До історії національних меншостей на Україні. Грецька колонія в Ніжені (17—18 ст.) Нарис 5. Ніженські греки й торгівля // Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького. — Вип. № 3. — К.: Прайм компанія, 1999 р. — С. 87—159.

² Центральний державний історичний архів (далі: ЦДІА) України в м. Києві. — Ф. 51. — Оп. 1. — Спр. 2 а.

³ Російський державний архів давніх актів (далі: РДАДА). — Ф. 13 (Дела о Малороссии). — Оп. 1. — Спр. 41. — Арк. 11.

⁴ Савва Владиславович Рагузинський користувався прихильністю високих посадових осіб при дворі, таких як О. Меншиков, неодноразово надавав російському урядові послуги при європейських та навіть китайському дворах, вів торгівлю між Росією та Венецією через південний кордон, а трохи згодом і через Балтійські порти, був крупним негоціантом. Пізніше С. Рагузинський обіймав при імператорському дворі державні посади й у 20-ті роки мав чин надвірного, а трохи згодом і таємного радника: Шаркова И. С. Россия и Италия: торговые отношения XV — первой четверти XVIII вв. — Л.: Наука, 1981. — С. 93.

⁵ РДАДА. — Ф. 248 (Малороссийская экспедиция Сената). — Оп. 29. — Спр. 1760. — Арк. 389—390; Арк. 1116 зв.

⁶ Лазаревский А. Люди старой Малороссии // Киевская старина. — 1885. — Т. 12. — С. 8.

⁷ РДАДА. — Ф. 248. — Оп. 29. — Спр. 1760. — Арк. 1116.; Ф. 13. — Оп. 1. — Спр. 41. — Арк. 37.

⁸ Там же. — Ф. 13. — Оп. 1. — Спр. 41. — Арк. 24—25.

⁹ Там же. — Арк. 30—30 зв.

¹⁰ Там же. — Арк. 11 зв.

¹¹ Там же. — Арк. 23.

¹² Петро Стресьвич Тернавіот — ніжинський війт, син Стерія Тернавіота, який також свого часу був ніжинським війтом. П. С. Тернавіот був одним із найзаможніших купців грецької колонії в м. Ніжині, користувався прихильністю високих посадових осіб як у Гетьманщині, так і в Санкт-Петербурзі.: Онищенко Н. Греки в Ніжині: Тернавіоти. Грецьке православ'я в Україні. 36. наук. статей та матеріалів. — К.: Прайм, 2001. — С. 117; Харламович К. До історії національних меншостей на Україні. Грецька колонія в Ніжені (17—18 ст.) Нарис 5. Ніженські греки й торгівля // Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького. — Вип. № 3. — К.: Прайм компанія, 1999 р. — С. 87—159.

¹³ РДАДА. — Ф. 248. — Оп. 29. — Спр. 1760. — Арк. 1116; Спр. 1766. — Арк. 389—390. Докладніше про конкурентну боротьбу відкупників індуктового збору на Гетьманщині в першій половині XVIII ст. див.: Ліцовева О. В. Митна політика Гетьманщини в першій половині XVIII ст. // Історична наука: проблеми розвитку. Мат. Міжнар. конфер. Давня та нова історія України. — Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Дала, 2002. — С. 66—72.

¹⁴ РДАДА. — Ф. 13. — Оп. 1. — Спр. 77. — Арк. 5 зв.

¹⁵ Плохинский М. М. Иноземцы в старой Малороссии // Труды XII Археологического съезда в Харькове. — 1902. — М.: Тип. Г. Лиснера и Д. Собко. 1905. — Т. 2. — С. 274.

- ¹⁶ Полное собрание законов Российской империи. — Изд. 1-е. — СПб. — 1830. (Далі: ПСЗ) . — Т. 9. — № 6428.
- ¹⁷ РДАДА. — Ф. 13. — Оп. 1. — Спр. 41. — Арк. 31.
- ¹⁸ Там же. — Арк. 12—13 зв.
- ¹⁹ Там же. — Арк. 5—6 зв.
- ²⁰ Це єдиний тариф, що був досі опублікований, див.: *Тазаревський А.* Люди старої Малоросії // Київська старина. — 1885. — Т. 12. — № 6. — С. 1—21; *Плохинський М.М.* Иноземцы в старой Малоросии. — С. 274.
- ²¹ РДАДА. — Ф. 13. — Оп. 1. — Спр. 41. — Арк. 52—52 зв.
- ²² Там же. — Арк. 117—124 зв.
- ²³ ПСЗ. — Т. 11. — № 9957.
- ²⁴ РДАДА. — Ф. 13. — Оп. 1. — Спр. 77. — Арк. 2 зв.
- ²⁵ Антон Степанович Крижанівський мав неабиякий досвід у збиранні податків взагалі та мита зокрема. А. Крижанівський — бригадир, гадяцький полковник, який неодноразово отримував відкupi на різноманітні збори в Гетьманщині, починаючи з 1737 р.: *Тазаревський А.* Люди старої Малоросії // Київська старина. — 1885. — Т. 12. — С. 7—13.
- ²⁶ Барвинський В.О. До питання про індукту... — С. 443.
- ²⁷ Там же. — С. 444
- ²⁸ Там же. — С. 445—447; ЦДІА України в м. Києві. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 1941. — Арк. 1—19.
- ²⁹ *Тищенко М.* Нариси зовнішньої торгівлі Стародубщини в 18 ст. // Записки історико-філологічного відділу УАН. — Кн. 26, 1931. Нариси історії зовнішньої торгівлі Стародубщини в XVIII ст. — С. 342—343.
- ³⁰ Складено автором на підставі: РДАДА. — Ф. 13. — Оп. 1. — Спр. 41. — Арк. 2—96 зв.; *Барвинський В.О.* До питання про індукту... — С. 441—445.
- ³¹ Складено автором на підставі: РДАДА. — Ф. 13. — Оп. 1. — Спр. 41. — Арк. 2—96 зв.; *Плохинський М.М.* Иноземцы в старой Малоросии — С. 274.

ГОНЧАРСТВО ПОЛТАВЩИНИ НА ВИСТАВКАХ 1846—1913 років

Віталій ХАНКО

Величезне значення виставок усвідомлено порівняно недавно. Ні у давні, ні в середні віки їх зовсім не було; виставки замінювали великі базари та ярмарки, котрі і до теперішнього часу не втратили ще свого виставкового значення. Такі у нас — Іллінський ярмарок у Полтаві, «контракти» в Києві, Макарівська в Нижньому Новгороді.

І лише із середини XVIII ст. люди почали розуміти, що виставки можуть бути й школою, де багато-чому можна навчитись, й сильним знаряддям до розвитку та удосконаленню тієї чи іншої галузі праці і рекламою для промисловості — так писав публіцист С. Ярошевич у полтавському журналі «Хуторянин»¹.

Першу виставку на європейському континенті організували художники в Парижі 1648 року. Подібну в східноєвропейському регіоні 1765 року здійснила петербурзька імператорська Академія мистецтв. На них експонувались зразки тогочасного пластичного мистецтва.

У XVIII — середині XIX ст. ремісницька й художня продукція українського народу широко представлялася і продавалася на ярмарках і базарах, про що свідчать наші старі історики й письменники. Для заохочування, удосконалення й підтримки сільського господарства, корисного винахідництва й народних ремесел в умовах кріпацтва в Україні царський уряд в особі Міністерства державних маєностей прийняв рішення (1842 р.) про організацію виставок-ярмарок. За опублікованими даними мистецтвознавця Б. Бутника-Сіверського, на Полтавщині були влаштовані виставки сільських творів у Ромнах — 1846, 1847 і 1848 рр. та Полтаві — 1853 р.²

На знаменитому Іллінському ярмарку в Ромнах у липневі дні названих років виставлялися вироби сільських ремісників п'яти губерній: Полтавської, Чернігівської, Київської та Курської. З 518 експонентів Роменської виставки-ярмарку 1846 р. представили свої вироби й гончарі полтавського краю. П'ять з них були нагороджені медалями і відзначені грошовими преміями. «Кращими, досить красиво й виразно зробленими, визнано було виставлені кахлі, капітелі, водозливні труби, різноманітний полив'яний посуд та інші вироби з глини козака Полтавської губернії, Роменського повіту, Павла Чумаченка, котрий власними трудами й з особливою старанністю досягнувши виняткової чистоти в обробці кахлів, виконує роботи у досить широких розмірах, за що Чумаченка пошановано на виставці срібною медаллю малого розміру»³. Таку ж медаль одержав роменець Карпо Чумаченко⁴. Прекрасний посуд і різні вироби з глини належали козакам Зіньківського повіту Євстафію Задорожному, Герасимові Крокві та Григорію Рябоконию.

На другій і третій виставках сільських творів 1847 і 1848 років у Ромнах на Іллінському ярмарку також демонструвалися полив'яний вжитковий посуд (гличики, соусники, горщики, вазони для квітів) Андрія Бабенка, Івана Гладиревського, Данила Сірецького і Костянтина Шевченка.

Іллінський ярмарок 1853 року вже відбувався у Полтаві. На виставці у семи відділах 1140 виробів належали 936 авторам. У звіті про виставку відзначено про перевагу експонатів, виготовлених козаками і селянами Полтавщини і що вони «виявляють також і змагання, котре відроджується поміж ними, за подачу своїх творів на вибір»⁵. Нагороди одержали гончарі: Павло Сірецький з Опішного, Григорій Рябокiнь з Великих Будищ і Петро Латиш із Біликів.

У середині XIX ст. вироби полтавських народних митців і ремісників, крім перелічених виставок-ярмарок і виставок сільських творів, експонувалися у Харкові (1849, 1854, 1882), Кролевці (1850), Києві (1857). Здавалося б, при такій кількості виставок вони повинні були мати коефіцієнт ефективності впливу на піднесення землеробських і ремісницьких занять сільського населення Лівобережної України. Між тим цього не спостерігалось, бо тодішніх дідичів і землевласників цілком задовольняла підневільна праця кріпаків, ведення натурального господарства, а виставками вони не цікавилися. Картина реально змінюється у пореформені роки, коли ініціатива щодо виставок йшла не від уряду, а від місцевих установ насамперед земства, товариств (сільського господарства), громадських організацій.

1860—1870-ті роки — період, коли виставок майже не було. Нагальну потребу в їх влаштуванні громадськість відчула, коли самим життям була поставлена гостра проблема забезпечення роботою мільйонів безземельного населення. Оскільки кустарна й художня продукція народу на той час знаходила широкий збут на ярмарках, то цим питанням зацікавилися вчені. Так, класик нашої етнографічної науки Хведір Вовк на прикладі Бориспільського ярмарку 1873 р. наслідки своїх обстежень виклав у дослідженні⁶. Згодом земські установи в Україні (Полтавське, Харківське й Чернігівське) наприкінці 1870-х — першій половині 1880-х рр. почали активно проводити ґрунтовне вивчення економічного становища сільських прошарків, визначили значення дрібної промисловості передусім ремісничої. Для популяризації й поширення технічних знань, покращання життєвого рівня визначну роль відігравали виставки.

Багато їх влаштовували у 1880—1890-х рр. Сільськогосподарські, ярмаркові, кустарні й художньо-промислові виставки організовували у столицях (Петербург, Москва, Київ), у губернських і повітових містах та містечках. Почин в Україні задавали Полтава (з 1879) і Харків (з 1880).

За участь на всеросійських виставках: художньо-промисловій у Москві 1882 року і Харківській сільськогосподарській 1887 року нагородили бронзовими медалями гончарів: Павла Калашника з містечка Хомутця (двома медалями)⁷ і Федора

Чирвенка з містечка Опішне (однією медаллю), похвальними відгуками — цегельника Герасима Гладиревського з Опішного та Романа Кушця з Міських Млинів (за вогнетривку цеглу, посуд і зооморфну скульптуру). П. Калашнику, наприклад, крім нагороди в Харкові, дали можливість запастися кобальтом. Він разом з Ф. Чирвенком і Федором Падалкою з Межиріччя на Харківщині першими на Лівобережній Україні могли свої твори, зокрема, «левів», «баранів» і декоративні вази обливати синьою поливою. Завдяки цьому розширювалася палітра виражальних мистецьких засобів славетного хомуцького гончаря.

У 1880—1890-х роках виставкова діяльність на Полтавщині набуває небаченої до того висоти⁸. Під егідою Полтавського земства і Полтавського сільськогосподарського товариства їх влаштовували у багатьох населених пунктах. На них поряд із зразками тваринництва, рільництва, садівництва, огородництва, бджільництва, хліборобських машин і знарядь, технічних виробництв (куди інколи відносили гончарську цеглу) були відділи жіночого рукоділля, кустарних промислів чи кустарної промисловості. Остання, як правило, включала вироби гончарські й теракотові, шкіряні й кушнірські, з вовни і волокнистих речовин, дерева й металу, рогу й кістки, лози й соломи, щетини й волосини. Експонувалися також твори малярства (ікони, народна картина, портрет), кругла дерев'яна пластика.

Ось як сучасник охарактеризував експонати I-ї Зіньківської ярмаркової виставки 1885 р.: «... виставлено багато чудових зразків цегли, кахлів та чимало різноманітного господарчого посуду, як-от: мисок, макітер, банок, глечиків, квітників, горщиків й інших посудин, що їх вживають заможні селяни для горілки чи наливки. Усі ці вироби полив'яні, останні із різнокольоровими відтінками, згідно барвам зображених тварин. Також привертало до себе увагу вишукане вироблення мисок, так званих мармурових; звідалля важко відрізнити черепняну миску від мармурової, до такого ступеня натурально її виготовлено. Серед гончарського посуду були й так звані «витієваті» вироби — (наприклад, на черепняній мисочці, фігурно обробленій, прикріплено три чарки, щойно наливо в одну з них рідину, як одночасно наповнюється й решта два), — та чимало інших різноманітних череп'яних фокусів»⁹.

Від мажорного тону звітів Антона Прокоповича, котрий охарактеризував дві Зіньківські ярмаркові виставки 1885 і 1886 років, етнограф Віктор Василенко, оцінюючи Опішненську виставку 1890 р., дійшов сумного висновку. Полтавський дослідник кустарних промислів констатував, що виставка у знаному осередку гончарства мала незначний успіх, бо була найневдалішою порівняно з попередніми. У ній брали участь кілька майстрів, з-поміж них нагороджені Федір Чирвенко, його учень Юхим Різник і цегельник Герасим Гладиревський. Гончарі відмовлялися виставляти свої виробы, не бажаючи виявити своє заняття гончарським ремеслом, а відтак, — накладенням на них нових податків. Трапилось це тому, що Зіньківське повітове земство, всупереч існуючому на той час законоположенню, оподаткувало господарів гончарських горен. Вчений В. Василенко, виступаючи на засіданні Полтавського сільськогосподарського товариства, категорично настоював на відміні незаконного податку. Водночас він виклав свою програму щодо підняття місцевого промислу, перш усього заснуванням зразкової гончарської майстерні й запрошення кваліфікованого кераміста тощо¹⁰.

Восени 1890 р. на кошти Зіньківського земства двох експонентів названих вище виставок: Ф. Чирвенка і Ю. Різника послали на завод Фока у Новгородській губернії. Даючи огляд Полтавської сільськогосподарської виставки 1893 р., В. Василенко писав про наслідки півторамісячного навчання опішнян. «Чирвенко навчився там формувати і виговлення алабастрових лекал і зайнявся обточуванням виробів на гончарському токарному верстаті. Після повернення із Новгородської губернії, Чирвенко почав формувати деякі свої виробы, а також вживати просіяну глину

для витонченіших виробів, але токарного верстата досі не має»¹¹. Директор заводу Фока рекомендував вісімнадцятирічного Ю. Різника послати вчитися до петербурзького училища ім. барона Штигліца, але, з огляду на об'єктивні умови життя, В. Василенко писав, що «участь цього безперечно талановитого юнака досі вкрай гірка, і здібності його приречені на боротьбу із принизлою нуждою і бідністю»¹².

На виставках кінця XIX — початку XX ст. поряд із гончарями експонувалися речі тих майстрів, які пройшли виучку під керівництвом фахівців у заснованих земством гончарських навчальних майстернях: Опішненській (діяла у роках 1894—1900), Поставмуцькій (1898—1906), Глинській (з 1899, від 1908 — інструкторська гончарська школа), а також учні, вихованці й викладачі Миргородської художньо-промислової школи ім. М.В. Гоголя (відкрита 1896 р.)¹³.

Близько 8 років проіснувала Поставмуцька школа. Керівництво Лохвицького кустарного комітету, якому була підпорядкована майстерня, для покращення технологічного процесу замовляло матеріали для поливи у заводчиків Вахрамєєва з Ярославля, Штоля і Шміта. Значно розширився асортимент виробів, майстри і підмайстри вправно виробляли посуд, розрахований на міського споживача: попільнички, тарілки для візитних карточок, вазони для квітів, столові сервізи та декоративні вази в українському стилі, статуетки із зображенням Великого Кобзаря, гончарів за роботою, фігурки тварин. За названі експонати комітет міжнародної керамічної виставки 1901 р. у Петербурзі нагородив гончарів із Поставмук похвальним відгуком¹⁴. Роком раніше комітет кустарного відділу всесвітньої виставки в Парижі по керамічному виробництву нагородив срібними медалями Йосипа Карпенка та Андрія Ступку¹⁵. Крім них, медалі також одержали ще два талановитих народних митця Полтавщини: Іван Бакута з Сенчі й Кирило Брага з Городища. Їхні першокласні зразки вжиткового й декоративного посуду увійшли до колекції разом із глинами, фарбами та інструментами, які надіслали до столиці Франції Історико-природничий музей полтавського земства.

Роботи майстрів гончарських осередків Зінківщини, Лохвиччини, Миргородщини та Роменщини експонувалися на всеросійських кустарних виставках 1902 і 1913 рр., всеросійській кустарній виставці з іноземним художньо-промисловим відділом 1907 р. (всі — у Петербурзі), всеросійській виставці 1913 р. у Києві, київських кустарних виставках 1906 і 1909 рр., на XII Археологічному з'їзді в Харкові 1902 р., південно-руській обласній сільськогосподарській, промисловій і кустарній у Катеринославі 1910 р., на місцевих виставках.

Ось свідчення полтавця, статистика Михайла Рклицького про бачене й документально зафіксоване в Петербурзі 1902 року. Полтавське земство виставило «у спеціальній вітрині більш ніж 50 зразків орнаменту мисок і тарілок. Ця вітрина — єдиний багатий закуток, де художники, котрі шукають зразків народного орнаменту, можуть бачити його у такому розмаїтті й повноті. Тут ви часто почуєте розмови на тему про художню старовину в промисловості, побоювання за ці відхилення, до того ж на доказ художники й знавці підводять слухачів до вітрини миргородської художньої школи, що знаходиться поруч. Художник із Фінляндії, який щось довго записував у власну велику книгу, не зміг не висловити свого захоплення перед цим багатством орнаменту й звернувся до мене ламаючою російською мовою, вигукнувши: «Ух, большой у вас дух в народі! А это — все дурно», — сказав він про зразки миргородської школи»¹⁶.

Ці слова немов перегукуються з відгуком тонкого, проникливого й ерудованого історика мистецтва Олександра Бенуа, француза за походженням, який саме полтавські миски й посудини на виставці 1902 р. у Петербурзі назвав «прекрасними і зовсім античними за формами»¹⁷.

Українське народне мистецтво козаків, селян і міщан позначено декоративною основою, мальовничою чарівністю, конструктивною тверезістю і невичерпною до-

тепністю орнаменталії. Створені колективним генієм народу, ці вічні риси мистецтва та ремесел у своїх експонованих високохудожніх і високотехнічних зразках чарували досвідчене око справжнього шанувальника прекрасного чи дослідника мистецтва, які належно їх оцінювали. Водночас в експозиціях у значній кількості виставлялися і підробки під народне мистецтво і сурогати ремісників, позначених безмаком, самодіяльщиною і відсутністю культури. Наприклад, чого варті глиняні самовари, двопудові гири чи згадані «гончарські фокуси» із Зінківської ярмаркової виставки 1885 року.

На жаль, ця злива фальшивих утворів все більш заповнювала експозиції виставок 1900—1910-х рр. Цьому спричинилася неправильна годішня з Європи орієнтація, коли професійні художники і частина керівництва художньо-промислових шкіл і майстерень, поверхово ознайомлені з шедеврами народної культури, витворювали слабкі й художньо-фальшиві роботи. «Миргородська школа грішить тим, що в орнаменталії глиняних річей в народному стилі нехтує старий народний український орнамент і накидає учням орнамент взятий з українських вишиваних рушників, сорочок, а найчастіше підризників»¹⁸.

Наслідки рабського і пунктуального репродукування зіпсованих мотивів, запропонованих художниками зі «вченою освітою» чи впливами міської субкультури чітко прослідковується на прикладі відомих і, безперечно, талановитих опішненських гончарів. Ось як оцінює журналіст Мефодій Павловський їхні твори на всеросійській виставці 1913 р. у Києві: «Є на виставці декілька й селян-гончарів, що самостійно виступають з своїми роботами. Найслабший з них — д. Ю. Різник з Опішні. Людина, як видно, мало свідомо в своїй праці. Він простісінько копіює на глині твори з альбомів, вишивок на підризниках, або прикрашає свої вироби без всякої поливи розмальованим листям лілей, ліпними кетягами якихось овочів, квітками з «волових очей» тощо. Техніка в цього гончаря зовсім таки слабенька.

Поруч з гончарними своїми виробами д. Різник виставив декілька вилитих з гіпсу фігурок, постатей парубків, дівчат, сліпців з поводаторами, статуетки Хмельницького, Т. Шевченка та ін. Робота та дуже слабенька, примітивна, але все ж таки симпатична своїм поривом до незалежної, самостійної творчості.

У другого полтавського гончаря, д. Поросного менше тих, вражаючих ефектів, що здибаємо трохи не на кожному творі д. Різника. Але й д. Поросний стоїть у гончарстві не високо. Він є одним із тих нечисленних гончарів на Полтавщині, що підлягали в своїй праці впливові миргородської школи, од якої перейшли тільки зверхні, псевдо-народні ознаки українського керамічного мистецтва»¹⁹.

Мистецька інтелігенція й керівництво кустарними промислами у земствах не лише в Україні, а й інших слов'янських народів не дійшли того духовного рівня, щоб правильно вести реформаторські спроби відновлення й подальший розвій народної мистецької культури. Але треба вітати їх щирість і ту запальність, з котрою вони вели справу відродження, передусім І. Зарецького, В. Василенка, О. Сластьона, Олену Пчілку, В. Кричевського, С. Васильківського, М. Біляшівського²⁰. У дореволюційну добу на Полтавщині діячі земства, нащадки козацької старшини, представники національно настроєної інтелігенції сприяли в організації силу-силенних виставок, на яких експонувалися твори талантів нашого народу.

Впродовж ХХ ст. український народ внаслідок заідеологізації, задуреності примарами псевдо-соціалістичної утопії, мільйонами винищений репресіями, голодоморами, «ГУЛАГами» й війнами не міг вже якісно репрезентувати свою народну духовну культуру.

¹ Ярошевич С. История выставочного дела // Хуторянин. — Полтава, 1903. — № 38. — С. 993.

² Бутник-Сіверський Б.С. Українське народне мистецтво на виставках-ярмарках 1840—1850-х років // Народна творчість та етнографія. — К., 1981. — № 2(168). — Берез.—квіт. — С. 65—66; Ханко В. Гончарі полтавського краю // Образотворче мистецтво. — К., 1995. — № 1. — С. 30—31.

³ Описание Роменской выставки сельских произведений губерний: Полтавской, Черниговской, Харьковской, Курской и Киевской, бывшей в июле месяце 1846 года // Полтав. губ. ведомости, 1846. — № 36. — 7 сент. — (Приложение). — С. 3—4.

⁴ Там же. — С. 4, 13; Выставка сельских произведений в России, в 1846 году. I Роменская выставка // Журнал Министерства государственных имуществ. — СПб., 1846. — Ч. XXI. — С. 45; Ханко В. Кахлярство // Полтавщина: Энциклопедичний довідник / За ред. А.В. Кудрицького. — К.: Українська Енциклопедія ім. М.П. Бажана, 1992. — С. 334.

⁵ Выставка сельских произведений в Полтаве 1853 г. // Полтав. губ. ведомости. — 1853. — № 40. — 7 окт. — С. 11.

⁶ Волков Ф.К. О сельских ярмарках и о значении их для изучения ремесленной и кустарной промышленности // Записки Юго-западного отдела императорского Русского Географического общества. — К., 1874. — Том за 1873 г. — С. 265—289.

⁷ Отчет о всероссийской художественно-промышленной выставке 1882 г. в г. Москве. — СПб., 1883. — С. 414; Описание всероссийской сельскохозяйственной выставки в г. Харькове 1887 года, состоящей под августейшим покровительством ее императорского высочества государыни, великой княгини Екатерины Михайловны. С планом и 45 рис. в тексте. — Харьков, 1890. — С. 56; Ханко В. Калашника П.І. могила // Полтавщина: Энциклопедичний довідник / За ред. А.В. Кудрицького. — К.: Українська Енциклопедія ім. М.П. Бажана, 1992. — С. 320.

⁸ Ханко В. Гончарі полтавського краю. — С. 31.

⁹ Прокопович А. Зеньковская ярмарочная сельскохозяйственная выставка 13, 14 и 15-го августа 1885 года // Журналы Полтавского сельскохозяйственного общества: 1885 год. — Полтава, 1885. — Вып. 5. — С. 5. — Різна пагінація.

¹⁰ Журналы Полтавского сельскохозяйственного общества: 1890 год. — Полтава, 1890. — Вып. IV. — С. 12—13, 30—31.

¹¹ Василенко В. Кустарный отдел на Полтавской выставке // Полтав. губ. ведомости. — 1893. — № 95. — 11 дек. — С. 2.

¹² Там же.

¹³ Ханко В. Які були ремісницькі навчальні заклади у нашому краї в минулому? // В.Н. Жук, Т.П. Пустовіт, М.А. Фісун, В.М. Ханко. Наш рідний край: 3 історії освіти на Полтавщині в дореволюційний період. — Полтава, 1991. — Вип. 12. — С. 54—56.

¹⁴ Указатель всероссийской кустарно-промышленной выставки, состоящей под августейшим покровительством ее императорского величества государыни императрицы Александры Феодоровны, 1902. — СПб., 1902. — С. 275.

¹⁵ Местная жизнь: Хр. // Полтавский вестник, 1903. — 2 ноября. — № 262. — С. 3.

¹⁶ Рклицкий М. На всероссийской кустарно-промышленной выставке в Петербурге // Хуторянин. — Полтава, 1902. — № 14. — С. 262.

¹⁷ Венца А. Кустарная выставка // Мир искусства. — СПб., 1902. — № 3. — С. 48.

¹⁸ Павловський М. Всеросійська виставка у Києві // Літературно-науковий вісник. — К., 1913. — Т. 64. — Кн. X. — С. 348.

¹⁹ М. П-кий. Український елемент на всеросійській виставці у Києві // Рада. — К., 1913. — 8 сент. — № 206. — С. 2.

²⁰ Ханко В. Кустарні художні промисли та Полтавське земство // Нар. творчість та етнографія. — К., 1990. — № 1(221). — Січень—лютий. — С. 66.

Додаток: Реєстр нагород гончаря Федора Чирвенка (1868—1919)

Сведения о наградах, полученных мною за гончарные изделия на выставках

1. На сельскохозяйственной выставке, бывшей в г. Зенькове в 1886 году, получил бронзовую медаль Императорского московского общества.

2. На сельскохозяйственной выставке, бывшей в г. Полтаве в 1886 году, получил бронзовую медаль Петербургского Собрания Сельских Хозяев.

3. На Всероссийской сельскохозяйственной выставке, бывшей в г. Харькове в 1887 году, получил бронзовую медаль.

4. На губернской сельскохозяйственной и кустарной выставке, бывшей в г. Кременчуге в 1896 году, получил большую серебряную медаль.

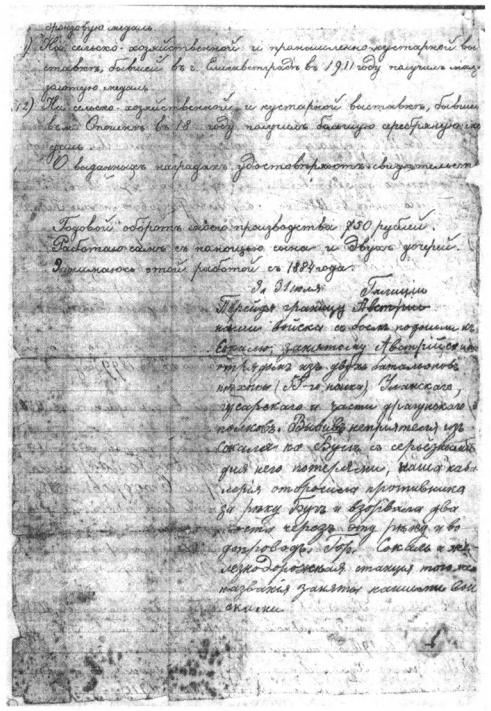
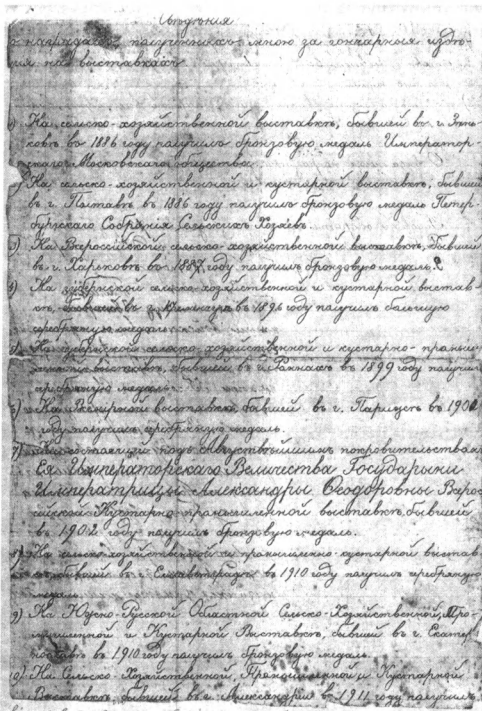
5. На губернской сельскохозяйственной и кустарно-промышленной выставке, бывшей в г. Ромнах в 1899 году, получил серебряную медаль.

6. На Всемирной выставке, бывшей в г. Париже в 1900 году, получил серебряную медаль.

7. На состоящей под Августейшим покровительством Ее Императорского Величества Государыни императрицы Александры Феодоровны Всероссийской Кустарно-промышленной выставке, бывшей в 1902 году, получил бронзовую медаль.

8. На сельскохозяйственной и промышленно-кустарной выставке, бывшей в г. Елисаветграде в 1910 году, получил серебряную медаль.

9. На Южно-Русской Областной Сельскохозяйственной, Промышленной и Кустарной Выставке, бывшей в г. Екатеринославе в 1910 году, получил бронзовую медаль.

10. На Сельскохозяйственной, Промышленной и Кустарной Выставке, бывшей в г. Александрии в 1911 году, получил бронзовую медаль.

11. На Сельскохозяйственной и Промышленно-кустарной выставке, бывшей в г. Елисаветграде в 1911 году, получил малую золотую медаль.

12. На сельскохозяйственной и кустарной выставке, бывшей в г. Опішні в 18... году, получил большую серебряную медаль.

О выданных наградах удостоверяют свидетельства.

Годовой оборот моего производства 750 рублей.

Работаю сам с помощью сына и двух дочерей. Занимаюсь этой работой с 1884 года.

Наведений реєстр нагород — класика опішненського гончарювання Федора Чирвенка складено у міжчасі 1911—1913 рр. Як учасник Всеросійської виставки 1913 року в Києві його нагороджено похвальним відгуком. Перлік нагород Ф. Чирвенка підтверджується і монографією І.А. Зарецького «Гончарний промысел в Полтавской губернии» (Полтава, 1894. — С. 117), в якій зазначено, що знаний гончар одержав дві срібні та дві бронзові медалі. Правда, дослідник народних промислів, археолог і на той час завідувач Опішненської земської гончарської майстерні І. Зарецький серед нагород Ф. Чирвенка називає срібну медаль Полтавської губернської сільськогосподарської виставки 1893 року, що не значиться у «Сведениях...». У журналі розпорядчого комітету цієї виставки названо такі нагороди майстра — срібна медаль і дерев'яний гончарський круг (див.: «Полтавские губернские ведомости», 1893, 13 октября. — № 78. — С. 2).

У пункті 12 «Сведения...» не названо якого року відбулася виставка у містечку Опішні. У другій половині XIX ст. була влаштована єдина виставка — 1890 року. У звіті Опішненської виставки кустарних виробів, садівництва, огородництва і насіння читаємо, що козака Ф. Чирвенка нагороджено срібною медаллю за гончарські вироби «тому-то, що він, експонуючи на кількох виставках, довів, що твори свої помітно поліпшує і збільшує саме виробництво» (Журналы Полтавского сельскохозяйственного общества: 1890. — Вып. 4. — С. 51).

Влітку 1963 року дочка Ф. Чирвенка Онисія Діденко передала до фондосховищ Державного музею українського народного мистецтва у Києві дві срібні медалі. Але, на жаль, на них відсутні дані про виставки та їх роки. Там же у музеї зберігаються 12 творів митця, серед них — зразки полив'яного посуду, погруддя Тараса Шевченка.

У грудні 1981 року онук Ф. Чирвенка — В. Діденко подарував автору цих рядків документ, що ми тут автентично подали.

ІСТОРИЧНІ ПОСТАТІ

ЖИТТЯ І ДОЛЯ ДМИТРА СКРИНЧЕНКА

Володимир СКРИНЧЕНКО

В добу випробувань людині властиве шукати історичних паралелей, звертатися за досвідом у минуле, до видатних історичних особистостей, іноді забутих. Про одну таку людину, ім'я якого нерозривно пов'язано з нашою історією, про Дмитра Скринченка наш нарис...

Його життя було багате на події та зустрічі з видатними людьми свого часу... Сільський хлопчисько з-під Воронежа завдяки неабияким талантам та надзвичайній цілеспрямованості здобуває вищу духовну освіту, стає кандидатом богослов'я та поринає у вирій суспільно-політичного життя Росії, Білорусі та України першої чверті ХХ сторіччя. Свій земний шлях він скінчив на чужині, у Сербії. Через це ім'я його досить довго було під заборонаю, а наукові праці тримали у спеціальних сховищах, куди не мав доступу пересічний читач. Там, на чужині Дмитро Скринченко прожив майже 30 років і став помітною фігурою російсько-української еміграції. Він — видатний громадський діяч, голова Руської Матиці, культурно-просвітницької організації емігрантської громади м. Нові-Сад, викладав у сербській гімназії. До останнього подиху його думки були про Батьківщину... У творчому спадку цієї людини більше ніж 300 праць з питань богослов'я, історії, етнології та педагогіки.

Скринченко Д.В. — викладач Мінської духовної семінарії

Багатогранна наукова і громадська діяльність Дмитра Скринченка особливо набула розголосу у Білорусі, де він сформувався як видатний філософ та історик, суспільно-політичний діяч і яскравий публіцист. Корисні відомості про релігійну та суспільно-політичну діяльність Дмитра Скринченка можна знайти на сторінках таких церковних періодичних видань початку ХХ століття, як «Минские епархиальные ведомости» (див. *Чистяков П.А.* «Минские епархиальные ведомости конца XIX — начала XX столетий как источник по церковному краеведению Беларуси» // «Минские епархиальные ведомости». — 2003. — № 1(64). — С. 51—54).

Дослідники вивчають і творчий доробок Дмитра Васильовича у галузі православної етики. Зокрема його видатний твір «Ценность жизни по современно-философскому и христианскому учению» (див. *Короткая Т.П.* Религиозная философия в Белоруссии начала XX века: критический анализ. Мн.: Наука и техника, 1983. — С. 58—60; *Козел А.А.* «История философской мысли в Беларуси (XII—XX вв.)». — Мн.: Академия МВД РБ, 1998. — С. 119—121).

Про історико-археологічну та музейну діяльність Дмитра Скринченка нагадують ще деякі публікації (див. *Шибeko З.В., Шибeko С.Ф.* «Минск. Страницы жизни дореволюционного города». — Мн.: Полымя, 1990; *Гужаловский А.А.* «Музеи Белоруссии в дооктябрьский период» // Музей и власть. — М., 1991. — Ч. 2. — С. 58). Про це свідчить ще й виставка «У пошуках втраченого», що експонується останнім часом у Національному музеї історії та культури Білорусі (автор — *Мартинова Н.В.*).

Життя і доля Дмитра Скринченка є темою низки публікацій не тільки Білорусі, але й Росії (див. *Скринченко В.А., Колмаков В.Б.* «Верный сын православного отечества» // «Минские епархиальные ведомости». — 2003. — № 1 (64). — С. 47—50; *Колмаков В.Б., Скринченко В.А.* «С родиной в сердце» // Русский провинциальный журнал «Воронеж». Специальный выпуск. — Воронеж, 2003. — С. 14—15; *Колмаков В.* «Верный сын православного отечества» // «Воронежский епархиальный вестник». — 2003. — № 2 (69). — С. 39—41 і др.), а також доповіді (12 червня цього року) на Десятих Мінських епархіальних читаннях, присвячених 210-річчю Мінської епархії (*Колмаков В.Б., Скринченко В.А.* «Верный сын православного отечества»).

Подальший життєвий та творчий шлях Дмитра Скринченка після Білорусі можна відстежити ще за деякими публікаціями. Зокрема, про його участь у Всеукраїнському церковному Соборі 1918 року (див. *Ульяновський В.* «Церква в Українській Державі 1917—1920 рр. (доба гетьманату Павла Скоропадського)». — К.: Либідь, 1997). У Сербії Дмитра Васильовича пам'ятають як постійного (протягом 14 років поспіль!) голову Руської Матиці у м. Нові-Сад (див. *Арсеньев А.Б.* «У излуцины Дуная: Очерки жизни и деятельности русских в Новом Саду» — М.: Русский путь, 1999).

ЕКСКУРС У МИНУЛЕ, ПОЧАТОК ЖИТТЄВОГО ШЛЯХУ...

Батько Дмитра Скринченка, Василь Андрійович, служив псаломником у Покровському храмі села Песковатки Бобровського повіту Воронежської губернії. 4 жовтня 1874 року у родині Василя Андрійовича народився його другий син, герой цього нарису — Дмитро Васильович Скринченко. Зростав Дмитро у багатодітній родині: у нього були два брати — старший

Михайло, молодший Іван, та сестри — Митродора і Анна. Мати, Тетяна Пугінцева, належала до старовинного роду, що оселився на Воронежській землі ще 1698 року.

Невідомо, звідки прийшли на Воронежську землю перші з роду Скринченків, проте є можливість проаналізувати деякі подробиці з етимології цього прізвища.

Саме коріння (скрин-) цього прізвища, за твердженням В. Даля, має відношення до південно-малоросійських слів. На думку М. Фасмера, східнослав'янські слова з таким коренем походять із польської і чеської мов, де мають латинське джерело *scrinium*, тобто циліндрична шухляда для зберігання папіру. Крім того, суфікс -енко є характерним для українських прізвищ, зокрема для 60% місцевого населення Наддніпрянщини і Лівобережної України.

Що спонукало перших Скринченків залишити рідні місця та шукати щастя у Воронежському краї, прикордонному регіоні Московської держави? Мабуть те, щоб мати порятунок від соціально-економічних і релігійних утисків з боку польських панів. Там оселилося кілька тисяч українських та білоруських поселенців, серед яких були й представники духовенства, що не зрадили православної церкві (*Багалеї Д. Очерки истории колонизации степной окраины Московского государства. — М., 1887. — С. 159*). Поруч із соціально-економічним йшло улаштування церковного життя у краї: 1682 року була заснована Воронежська єпархія.

Наприкінці XVIII — на початку XIX століття усі відомі представники роду Скринченків у Воронежському краї належали до духовного стану і були на ім'я — Андрій, Василь та Петро. Про Андрія Скринченка, дідуся Дмитра Васильовича, відомо лише те, що він народився не пізніше 1812—1813 рр. і був сільським псаломником. Його син, Василь Андрійович, який народився 1830 року, теж був псаломником. На початку 60-х років XIX століття він оселився у селі Песковатки, де й пустив родинне коріння (див. «Воронежские епархиальные ведомости», 1896. — № 11. — С. 189).

У соціальній структурі російського суспільства того часу духовенство було досить своєрідним прошарком. І передусім тому, що не платило податків. Тож, у фінансовому відношенні духовенство стояло дещо вище, ніж інші соціальні верстви, що були платниками податків (див. *Карташов А.В. «Очерки по истории русской церкви».* — М., 1991. — Т. 2. — С. 517). Проте рівень життя служителів Церкви відчутно залежав від багатства чи бідності їхніх парафіян. Освітній рівень представників духовенства був значно вищий, ніж інших верств дореволюційної Росії. Так, псаломник обов'язково мав закінчити духовне училище, а священник — духовну семінарію. Моральні якості представників духовенства також вигідно вирізнялися з-поміж інших верств суспільства того часу, зокрема за кількістю злочинів (див. *Зернов Н. «Русское религиозное возрождение».* — Париж, 1991. — С. 66). Досить довго духовенство було досить замкненим станом, котрий майже відтворював сам себе.

Якось, 1885 року 10-річного хлопця повезли до містечка Боброва вчитися у прогімназії. Ще у початковій школі у маленького Дмитра виявилися неабиякі здібності до навчання. Через це, батьки вирішили надати йому духовну освіту, тим більше, що діти священнослужителів бралися на церковний кошт. Довелось починати з духовного училища у Задонську,

вивчати церковнослов'янську мову і обов'язково стати першим учнем, щоб перейти до Воронежського духовного училища, де навчався того часу і молодший брат Іван. У Задонську Дмитро постійно відчуває тугу за родиною, рідною домівкою. «Сердце мое очень страдало, когда я очутился на далекой, как мне казалось, чужбине...» — згадував він пізніше. Там підлітка вразив знаменитий монастир, куди він приходив майже щодня, численні натовпи народу, паломників, які приходили вклонитися праху святого Тихона. Так відбулася його перша зустріч зі «Святою Руссю», дивовижним явищем релігійного життя Росії того часу.

Проте видатні здібності й надзвичайна наполегливість допомогли йому подолати труднощі та успішно продовжити курс навчання у Воронежському духовному училищі, до якого був переведений 1888 року (див. «Воронежские епархиальные ведомости», 1889. — № 15. — С. 314, 315). Ще у селі він поставив собі за мету «...добиться всеми силами получить *высшее* образование; только оно, казалось мне, может открыть мне *иную* жизнь, а не ту мелочную, часто сварливую, в которой копошилось село и наш прекрасный, способный русский народ». Він справді здійснив цей намір. У Воронежі він звернув на себе увагу завдяки блискучим успіхам у навчанні.

У Росії того часу склалася досить чітка, багатоступенева система духовної освіти. Першим ступенем було духовне училище, термін навчання у якому становив 4 роки. Найкращі випускники училища, за віком молодше 15 років, продовжували навчання у духовній семінарії. Інші, старші 15-ти років, звільнялися у розпорядження епархіального відомства і ставали псаломниками. Наступним ступенем духовної освіти була духовна семінарія із терміном навчання 6 років. Найкращих випускників семінарії мали рекомендувати до духовної академії.

1891 року Дмитро Скринченко успішно закінчив 4-й клас Воронежського духовного училища і як найкращий учень був переведений у 1-й клас Воронежської духовної семінарії. (див. «Воронежские епархиальные ведомости», 1891. — № 14. — С. 318). Світська частина семінарського курсу відповідала гімназичному, а з філософії значно перевищувала його. Поважне місце належало богослов'ю, зокрема Святому письму, біблійській історії, канонічному праву, латині, церковній історії. Із кожним роком наближався Дмитро до своєї мети. Протягом 6 років навчання у духовній семінарії Дмитро Скринченко як найкращий учень постійно був на церковному коштах, а також отримував грошову допомогу від протоієрея Іоанна Путіліна (див. «Воронежские епархиальные ведомости», 1897. — № 13. — С. 252). Це була виснажлива праця, що вимагала від нього величезного напруження усіх його інтелектуальних та фізичних сил. До речі, його брати так і не подолали навіть духовного училища. Тож, мусили піти іншими шляхами, ніж Дмитро. За два роки до закінчення семінарії Дмитро залишив гуртожиток заради приватної квартири. І ніколи не шкодував з цього приводу: він дійшов висновку, що гуртожиток не сприяє розвитку особистості, а навіть навпаки, жорстко закріпає її. Гроші на життя заробляв репетиторством, багато займався самоосвітою. Він палко захоплювався оперним театром та оперетою, про що згадує у своєму щоденнику: «Моим наслаждением было посещение опер, оперет, малороссийского театра, что я делал буквально каждый вечер. Я знал наизусть целые арии, содержание всех опер, писал много нот и сам пел довольно недурно; видел

всех знаменитостей того времени, посещавших наш город, например, только начинавшего свою карьеру Шалапина, Альму Форстрем, Горленко-Долину, Мравину, Михайлову, Тартакова, Гельцер, Преображенскую, Ершова, Шувалова, Заньковецкую, Зарницкую, Саксаганского, Кропивницкого, Садовского и т.д. Малороссийский театр с его дивной песней и юмором просто зачаровывал меня».

Антоній Храповицький (фото 1926 р.)

Після закінчення семінарії Дмитро Скринченко був звільнений до єпархіального відомства із званням студента семінарії (див. «Воронежские епархиальные ведомости», 1897. — № 13. — С. 252). Вже наприкінці VI курсу семінарії він почав мріяти про вступ до Петербурзького історико-філологічного інституту. Але життя склалося інакше. Як найкращого випускника семінарії його вирядили до Казані продовжувати навчання у Духовній академії на церковний кошт (Памятная книжка Казанской духовной академии, 1900—1901 гг. Казань, 1900. — С. 90).

Своїм багатством та розмахом Академія вразила уявлення Дмитра Скринченка про вищу школу. На його погляд, це була, так би мовити, лабораторія для створення найвищих інтелектів. Передусім, Академія — це окреме містечко із величними будівлями, зокрема церквами дивовижної архітектури, бібліотекою, що мала літературне зібрання світового рівня, корпусами гуртожитків, сучасною лікарнею, затишним парком тощо. Разом із Дмитром Скринченком на тому ж курсі вчилася 13 болгар, 4 серби, студент із Японії. Були ще араби-християни: один — на ім'я Халєбі, а інший — на ім'я Баллян. Після Академії Баллян вчителював у біблійському Назареті (у Палестині), а Халєбі після закінчення ще й медичного факультету Московського університету працював лікарем у Дамаску. З ними Дмитро приятелював у роки свого навчання в Академії та згадував про них досить довго згодом. Поза Академією кожен студент мав цілковиту свободу, зокрема, вільний вихід до міста. Тож, Дмитро Скринченко, як і в семінарії, майже щовечора проводив у театрі, захоплючись грою актора Дольського, виконавця ролі князя Мишкіна з «Ідіота» Достоевського та царя Федора Іоанновича із п'єси О.К. Толстого. Дмитро співав у об'єднаному хорі студентів Академії, Університету та Ветеринарного Інституту. Милувався Дмитро просторами Волги, її величчю та красою, мальовничими Жигулівськими горами.

...У житті кожної людини бувають події, які позначаються на всьому подальшому житті. Про них говорять: випадок, доля. Для життєвого шляху молодого богослова найважливішою віхою стала зустріч із ректором Академії Антонієм (Храповицьким). Важко переоцінити його вплив на молодого Дмитра Скринченка та інших студентів. Молодий і вродливий, видатний розум у богословсько-філософських питаннях, Антоній

завдяки своєму неабиякому інтелекту зробив блискучу кар'єру: в 31 рік став ректором Казанської Духовної академії, а у 34 — єпископом Чебоксарським та вікарієм Казанської єпархії (див. *Ульяновський В.* «Церква в Українській Державі 1917—1920 рр. (доба гетьманату Павла Скоропадського)». — К.: Либідь, 1997. — С. 236). Антоній захоплювався Достоевським, читав про нього лекції. Його улюблений герой був Альоша Карамазов. Ходили чутки, начебто з Антонія-гімназиста Достоевський змальовував свого Альошу Карамазова для славетного роману. Деякі лекції з пасторського богослов'я Антоній складав згідно із Достоевським. Відтак, на еміграції він видав «Словарь к творениям Достоевского», що написав у Бучацькому василіанському монастирі, що на Галичині, куди був вивезений із архієпископом Євлогієм після арешту Петлюрівською Директорією (див. «Церква в Українській Державі 1917—1920 рр. (доба гетьманату Павла Скоропадського)». — К.: Либідь, 1997. — С. 236).

Людина дотепна, ексцентрична і гостра на розум, Антоній притягував до себе молодь. Двері його оселі завжди були відчинені для студентів; щовечора до нього приходило 50—100 чоловік. На столі з'являлися чай, печиво, варення, апельсини, а головне частування — філософські диспути та спілкування із видатним богословом. Ці зустрічі Антоній використовував, щоб застерегти молодь від захоплення модним на той час нігілізмом. Ще одною з тем його бесід було чернецтво, до прийняття якого він заохочував молодь. І в цьому мав шалений успіх: майже четверта частина студентів Академії прийняла чернецтво, серед них — представники дворянства та навіть аристократії. Антоній був палкий прихильник відновлення патріаршества. У пам'яті Дмитра Скринченка лишилася палка промова на цю тему Антонія перед студентами Академії. Через кілька років Антоній поставив питання про це саме як єпископ Волинський (див. «Церква в Українській Державі 1917—1920 рр. (доба гетьманату Павла Скоропадського)». — К.: Либідь, 1997. — С. 236). Дмитра Скринченка вражала мужність єпископа та здатність йти «проти течії». Вже на еміграції, на згадку про цю їх зустріч митрополит Антоній подарував Дмитру Васильовичу фото зі своїм зображенням та надписом на звороті: «Моєму старому другу Дмитрию Васильевичу Скринченко на память об его юности. М. Антоний. 1926 г.». Безмежний діапазон інтелектуальних захоплень Антонія також виявився у його блискучій промові в Казанському університеті з нагоди 100-річчя від дня народження геніального російського поета О.С. Пушкіна. Про цю промову (більше ніж 70 друкованих сторінок), що затьмарила промови провідних університетських професорів і стала видатною подією у культурному житті міста, багато згадували потім.

Ще однією людиною, яка суттєво вплинула на філософські погляди молодого Дмитра Скринченка, був видатний православний богослов і російський філософ В.І. Несмелов. Надзвичайна освіченість та творча натхненність, приваблива манера висловлювати думки притягували на його лекції студентів не тільки Академії, але й Казанського університету. В аудиторіях, де відбувалися лекції, були численні натовпи студентської молоді, що сиділа не тільки на вікнах, але й на підлозі. На жаль, пересічному читачу ця винятково скромна людина була майже невідома: його ім'я було відоміше науковцям та фахівцям з філософської галузі, мабуть тому, що друкувався вряди-годи. Видатна праця Несмелова «Наука о человеке», що вийшла у Казані 1898 ро-

ку і стала видатним явищем філософської думки Росії, дуже вчасно дала творчий імпульс філософським шуканням Дмитра Скринченка. На останньому курсі Академії Дмитро Васильович активно працював над кандидатською дисертацією під назвою «Ценность жизни по современно-философскому и христианскому учению», присвяченій питанням православної етики. На базі духовного досвіду людини уперше у православ'ї Несмелов розробив вчення про людину, так звану «релігійну антропологію». Акцентуючи увагу на самосвідомості людини, він дійшов висновку, що усвідомлення людиною себе як особи є одночасно і доказ існування Бога. За міркуваннями Несмелова, якщо людська особа є реальною у бутті та ідеальною за своєю природою, то самим фактом своєї ідеальної реальності вона безпосередньо стверджує об'єктивне існування Бога (див. *Несмелов В.И.* «Наука о человеке». — Казань, 1898. — Т. I. — С. 256, 257).

Ці ідеї Несмелова знайшли подальший розвиток у дисертаційній праці Дмитра Скринченка, зокрема у вислові «С одной стороны, человек видит в себе стремление к идеальному, которое является для него безусловной сущностью и которое отображается в человеке в виде этого стремления к безусловно идеальному. С другой стороны, человек видит, что это безусловное, идеальное не может быть осуществлено, потому что оно не принадлежит ему. Такое сознание с необходимостью заставляет признать объективную реальность безусловного бытия как действительно отображающегося в природе человеческой личности, а на себя смотреть как на реальный образ этого безусловного бытия. Эти данные самосознания говорят о том, что идея о Боге... фактически осуществлена в природе человеческой личности, как живого образа Бога». Згодом, твір, за який він був удостоєний звання кандидата богослов'я, вийшов у Петербурзі окремим виданням («Ценность жизни по современно-философскому и христианскому учению». — СПб.: Тип. Монтвида, [1908]. — 164 с. — (Христианство, наука и неверие на заре XX века; Вып. 7)). Одночасно Дмитро Скринченко працював над своїм семестровим твором «Немезий, епископ Емесский и его сочинение «О природе человека», що згодом також був виданий у Мінську (див. «Минские Епархиальные Ведомости» — 1909, №№ 3—7, 10).

Протягом навчання у Академії багато працював, особливо над вивченням іноземних мов — французької, німецької та англійської, які згодом йому знадобилися під час закордонної подорожі. Як і в духовній семінарії доводилося заробляти на життя репетиторством, а також працювати коректором в університетській друкарні. Академію закінчив на відмінно, із званням магістра («Памятная книжка Казанской духовной академии», 1900—1901 гг. Казань, 1900. — С. 90). Після захисту дисертації Дмитро Скринченко — кандидат богослов'я із правом викладання у духовних семінаріях.

Після закінчення Академії він жив у Воронежі та працював у Казенній Палаті як фахівець у галузі промислового податку. Але доля готувала йому інший сценарій. У серпні 1901-го згідно із наказом Обер-Прокурора Св. Синоду він був відряджений до Пермської духовної семінарії як викладач латині («Пермские Епархиальные Ведомости». — 1901. — № 20, отд. офиц. — С. 298).

До місця призначення Дмитро Скринченко добирався залізницею. Казкова краса Уралу біля Златоусту, гірських перевалів справила неабияке враження на Дмитра, який вже встиг у студентські роки побувати на Кав-

казі, побачити Казбек та Ельбрус, піднятися на Бештау. І нарешті, Перм. Місто мальовниче і провінційне, але з оперним театром. Місто, що розташоване біля ріки Ками, глибокої і стрімкої, із собором-красенем на високому березі. Поблизу міста — дивовижні ліси, табуни диких татарських коней, гарматний завод.

Привітно зустріли його у духовній семінарії. Вже на початку діяльності виявився неабиякий педагогічний хист Дмитра Скринченка: йому одразу вдалося зацікавити своїм предметом студентів, привернути до себе їх симпатії. Семінарській молоді дуже імпонувала молодість їх викладача, нещодавно такого ж семінариста, як і вони, його вміння бути одночасно демократичним і суворим.

Поряд із педагогічною діяльністю Дмитро Васильович зацікавився історичними проблемами, зокрема збереженням пам'яток церковної старовини. Результати своїх досліджень він друкував у газеті «Пермские Епархиальные Ведомости» (далі — ПЕВ) та навіть тимчасово став її головним редактором (див. «К вопросу об образовании в Пермской епархии Церковно-археологического музея времени» // ПЕВ. — 1902. — № 43, отд. неофиц. — С. 531—541 (разд. паг.)). Згодом його обирають членом наукових товариств, таких як «Пермский Научный Музей» і «Пермская Архивная Комиссия», а потім і відряджають до Харкова, щоб взяти участь у XII Археологічному з'їзді. Там він уперше в своєму житті виступав із доповіддю (див. «Церковный отдел на XII Археологическом съезде в г. Харькове» // ПЕВ. — 1902. — № 39, отд. неофиц. — С. 489—500 (разд. паг.); «О XII археологическом съезде в г. Харькове». — Труды Пермской Ученой Архивной Комиссии. — Пермь, 1903. — Вып. VI. — С. 141—152). Цей науковий форум не тільки посилив любов Дмитра Скринченка до історії і археології, але й приніс йому нові корисні знайомства. Це було також перше знайомство з Україною, куди в майбутньому приведе його доля. А потім нове відрядження — до Твері, теж на Археологічний з'їзд. Там — нові враження, знайомства із місцевими пам'ятками старовини. Великий успіх ще мали публікації, присвячені канонізації святих у православній церкві, що базувалися на дослідженнях професора Є.Є. Голубинського і друкувалися майже у всіх епархіальних виданнях Росії того часу (див. «Краткая история канонизации святых в православных церквях Греческой и Русской» // ПЕВ. — 1903. — № 27, отд. неофиц. — С. 263—267 (разд. паг.); «О канонизации святых в Русской церкви: (По поводу предстоящего торжества прославления преподобного Серафима Саровского)» // ПЕВ. — 1903. — № 23, отд. неофиц. — С. 214—219 (разд. паг.)). Ще одну свою працю Дмитро Васильович, як людина музично обдарована, присвятив історії церковної музики (див. «Церковная музыка последнего времени» // ПЕВ. — 1902. — № 41, отд. неофиц. — С. 519—524 (разд. паг.)).

Майже одразу формується і стиль його публікацій — енергійний і змістовний, з глибоким інтелектуальним наповненням, чіткою логікою та аргументацією фактів. Як журналіст Дмитро Васильович ще працює у газеті «Пермские Ведомости», полемізує із друкованим виданням партії соціал-революціонерів «Пермский Край».

Дмитро Скринченко щиро полюбив цей край, з його мальовничою природою і суворим кліматом. Дмитра Скринченка зворушувала безмежна гостинність простих людей цього краю. Іноді він бував у Єкатеринбурзі. Серед своїх численних справ знаходив час і для оперного театру: майже щодня відвідував вистави.

У семінарії, як і у інших учбових закладах Росії, напередодні революції відбувалися виступи студентської молоді, невдоволеної суворим розпорядком життя цього духовного закладу. Дмитро Скринченко активно захищав своїх вихованців, багатьох навіть від виключення врятував. Але тільки не себе. Напевно, не всім у семінарії подобалася його принциповість та особиста думка щодо виховання молоді. А головне — щасливий початок кар'єри молодого викладача та його блискучі наукові успіхи. Тож і нагода така трапилася. «Заради користі справи» Дмитро Скринченко був переведений до Старої Русі, містечка ще провінційнішого, ніж Перм, викладачем математики і географії місцевого духовного училища. Таке свавілля до молодого і популярного у семінарії викладача страшенно обурило студентів. Проводи Дмитра Васильовича перетворилися майже у політичну маніфестацію. На вокзалі творилося щось шалене: численні натовпи студентів, палкі промови, поцілунки і сльози... А на згадку від студентів подарунки — адрес і офорти художника Шишкіна.

Відтак, була перегорнута ще одна сторінка його життя. Життєві шляхи вели його у Західний край, назустріч новим випробуванням...

У ЗАХІДНОМУ КРАЇ

Події у Пермі дуже вразили Дмитра Скринченка. Вперше у житті відносно нього було вчинено таке брутальне свавілля. Але не таку він мав вдачу, щоб стерпіти це. Отже, потрібно було їхати до столиці імперії, Санкт-Петербурга та домогтися аудієнції у самого Победоносцева, обер-прокурора Синоду, найвпливовішої на той час особи Російської імперії. А ще, метою аудієнції був Західний край, куди він прагнув ще за часів Пермі. Стара Руса, провінційне містечко, не могла надати йому простору для реалізації творчих ідей. Дмитро Скринченко чітко усвідомлював, що заради цього потрібно докласти чимало зусиль. Навіть ризикувати.

Аудієнція справила на Дмитра Скринченка неприємне враження: в своїх старечих руках Победоносцев тримав не тільки його долю, але й долю могутньої держави! Серед споминів про Стару Русу залишився ще й візит до оселі А.Г. Достоевської, вдови знаменитого письменника, у розмові з якою він висловив почуття глибокого захоплення та шани до генія її славетного чоловіка. Із нею Дмитро Васильович листувався потім деякий час.

На початку грудня 1903 року Дмитро Скринченко прибув до Мінська як викладач латині у духовній семінарії. Тут одразу він відчув важкий подих національно-релігійного та соціального протистояння поміж православним білорусом, з одного боку, та польським католиком, з іншого, що накопичувалося тут протягом останніх століть. Як нову людину його здивувало багато речей. Насамперед чому «Отче наш» білоруський селянин слухав польською і чому дозволялося таке у Російській державі? Чому серед загалу вже повелося розмовляти польською та ще й хизуватися цим. Нарешті, чому католик у Білорусі — це синонім поляка. Незабаром Дмитро Скринченко переконався у тому, що костьол — це страшена сила, котра шодня полонізує білоруса та знеособлює його. Білоруса навіть запевняли у тому, що походить він із польського коріння, що власне він і не білорус, а такий собі білолях (див. «Белолях», «белорусс» или просто «русский» // «Минское слово». — 1907. — 2 авг. (№ 214). — С. 1—2). Це проголошувалося із церковних амвонів та у пропольських періодичних виданнях. Успіху католицької пропаганди сприяло без-

ладдя, що панувало у той час у стосунках поміж білоруським духовенством та місцевою владою, байдуже ставлення якої до релігійних питань допомагало католикам у їх «*sprawa polska*». Не варто було надіятися й на місцеву шляхту, окатоличену й ополячену ще з часів Берестейської унії. Не було допомоги православному духовенству й від офіційного Петербурга, котрий із зневагою ставився до церкви. Невдоволенню білоруського духовенства також сприяло й те, що на вищі посади призначалися ієрархи із центральної Росії, які поводили себе брутално і нетактовно.

Щоб відповісти на ці запитання, Дмитру Скринченку довелося поринути в історію цього краю, ознайомитися з його минулим і сучасним, вивчити його географію та етнографію. Згодом він переконався, що польське духовенство у Білорусі (як і в Галичині!) є рупор національно-пропагандистських ідей відновлення Польської держави (див. «Еще о конкордате с Римским папой» // МЕВ. — 1909. — № 6, ч. неофиц. — С. 142—145 (разд. паг.)). Тому білорусько-українські землі польський ксьондз вважає невід'ємною частиною «польського крулевства «од можа до можа». Духовне закріпачення від ксьондза ішло поруч із економічним від польського пана, якому у краї належала більша частина приватних землеволодінь. Навіть на Правобережжі України на початку ХХ століття польське панство зосередило у своїх руках понад 46% приватного землеволодіння і 54% промислового виробництва (див. *Субтельний Орест* «Україна: історія». — К.: Либідь, 1992. — С. 244). Тому польські майонтки були осередками економічного закріпачення селян; тож і самі пани та ксьондзи дуже спритно вели свою «*sprawa polska*», тобто політику окатоличення та полонізації місцевого населення (див. «Еще о польских панах и крепостных крестьянах» // «Минское слово». — 1907. — 11 окт. (№ 265). — С. 2; 12 окт. (№ 266). — С. 2).

Ретельне дослідження національно-релігійних проблем цього краю допомогло Дмитру Скринченку визначити основні аспекти своєї діяльності й як головного редактора газети «Минские епархиальные ведомости» (далі — МЕВ), на цю посаду він був призначений 1905 року (див. *Короткая Т.П.* Религиозная философия в Белоруссии начала XX века: критический анализ. Минск, 1983. — С. 58). За таких умов йому довелося докласти чималих зусиль на те, щоб збудити свідомість як православних селян, так і місцевого духовенства. Вже тоді він зрозумів, що єдиною опорою православної церкви у Білорусі є тонкий прошарок духовенства, переважно низового рівня, до якого почав він звертатися у своїх палких статтях. Дмитро Скринченко добре розумівся на потребах цього прошарку духовенства, мабуть тому, що сам походив із родини сільського псаломника.

Навколо національно-релігійних питань, зокрема боротьби проти «повзучої полонізації» на сторінках газети вибухнула шалена полеміка, котра нікого не залишила байдужим. Живий дух МЕВ почули в усіх куточках Білорусі, її містах і селах. Місцеві пропольські видання ураз почули загрозу для себе і почали справжню війну проти оновленої газети та її молодого редактора, якому на той час тількино минуло 30 років. Успішний початок діяльності Дмитра Скринченка був також зумовлений підтримкою з боку Владики, єпископа Мінського і Турівського Михайла, котрий одразу помітив неабиякий ентузіазм та завзятість молодого богослова.

На сторінках МЕВ Дмитро Скринченко публікує наукові дослідження, присвячені Білорусі та її етнографії. Згодом він розпочав видання серії

статей, присвячених Берестейській унії, історії боротьби білоруського народу проти релігійного поневолення, народу, зрадженого своєю шляхетною елітою («Белорусы, их разговорный и книжный язык при свете истории» // МЕВ. — 1909. — № 8, ч. неофиц. — С. 162—183 (разд. паг.)). Пам'яті видатного діяча православ'я князя Константина Острожського та 300-річному Ювілею «Острожської біблії», що друкувалася за його сприянням, присвячена праця «300-летний юбилей» // МЕВ. — 1908. — № 2, ч. неофиц. — С. 34—41 (разд. паг.). Просвітницька діяльність князя К. Острожського, палкого борця проти унії, мала своє втілення у заснуванні Острожської Академії та друкарні у м. Острог, де друкувалася церковнослов'янська література. Дмитро Скринченко докладно аналізував причини, за яких ополячилася місцева шляхта (див. «Почему ополячились наши дворяне?» // МЕВ. — 1907. — № 17, ч. неофиц. — С. 319—322 (разд. паг.)). У відкритому листі до Державної Думи він застерігав російське суспільство щодо загрози польсько-католицької анексії білоруського краю, порівнюючи його із Боснією, що була анексована Австро-Угорщиною (див. «У нас своя «Босния»: Открытое письмо чл. Гос. Думы // МЕВ. — 1908. — № 24, ч. неофиц. — С. 790—796 (разд. паг.)). Події наступного десятиріччя (громадянська війна, відновлення Польської держави та польська експансія щодо західних земель Білорусі та України) цілком підтвердили його прогнози.

Особиста доля Дмитра Скринченка була пов'язана з буремними політичними подіями того часу. Саме революційні виступи у Мінську 1905 року вивели на авансцену політичного життя газету «Минское слово», яку заснував і очолив видатний суспільно-політичний діяч Західного краю Густав Шмідт. Власне, він і залучив до праці Дмитра Васильовича, вже відомого у краї публіциста. Для Дмитра Скринченка розпочалася щаслива доба творчого спілкування із видатними журналістами Білорусі — І.У. Здановичем, О.Н. Беляєвим та іншими. За висловом самого Скринченка, ця газета була на той час найяскравішим та найпопулярнішим виданням не тільки Західного краю, але й усій Російській державі. Актуальність проблем, достовірність та надійність інформації, що надходила майже з усіх кутків Білорусі — усе це приваблювало читача. Гостра політична та сатирична спрямованість газетних публікацій, активне реагування на події того часу прийшла явно не до смаку як польській меншості, так і деяким політичним партіям та угрупованням, що піднялися на гребені революційної хвилі 1905—1907 рр. Діставалося і місцевій адміністрації на чолі з губернатором Я.Є. Ерделі.

Поряд із релігійною тематикою Дмитро Скринченко торкається і політичної: детально висвітлює вибори у Державну Думу та сам бере в них участь (див. «Речь Д.В. Скрынченко по поводу избрания его кандидатом в выборщики в Государственную Думу» // «Минское слово». — 1907. — 28 сент. (№ 256). — С. 2). Палкий полеміст, Дмитро Скринченко звертався до пересічного читача, намагаючись виховати у нього почуття громадянина («Русским избирателям от Минского русского предвыборного комитета: [Обращение]» // «Минское слово». — 1906. — 15 ноября (№ 10). — С. 1). Крім плідної журналістської праці, у газеті Дмитро Скринченко в 1908 року займався її редагуванням (сумісно із І.Я. Павловичем), а з 1910 до закриття (у 1912 р.) — був головним редактором.

Мінська духовна семінарія (поч. XX ст.)

Нагальна потреба протидії воївоначному католицизму змушувала всі православні парафії Білорусі єднатися у братства за прикладом тих, що існували у Білорусі та Україні ще в XVI—XVII століттях. Дмитро Скринченко був одним із засновників братського руху у Білорусі, брав участь у підготовці Статуту та інших документів. У 1907 році він став дійсним членом Братства в ім'я Животворного Хреста Господня (Список членов

Минского Православного народного братства в 1907 г. // [«Отчет о деятельности Минского Православного народного братства... в 1907 г.»] // МЕВ. 1908. № 22, [прил.] С. 20 (разд. паг.)). Наприкінці серпня 1908 року він бере участь у I-у з'їзді представників православних братств Західної Русі у Мінську як секретар з'їзду та виступає із доповіддю (МЕВ. 1908. № 17, ч. неофиц. С. 548—549 (разд. паг.); № 19, ч. неофиц. — С. 596 (разд. паг.)). На II-у Братському з'їзді, що відбувся у Вільні на початку серпня 1909-го, Дмитро Скринченко присутній як секретар організаційної комісії. Там він виступив із пропозицією щодо необхідності заснування Західно-Руського Протикатолицького товариства. Ця пропозиція увійшла до резолюції місіонерської секції у такому вигляді: «По предложению Скрынченко съезд постановил обратиться с ходатайством в Св. Синод об установлении однодневного сбора по всей России на дело миссии в нашем Западном крае» (Скринченко Д.В. «2-й Братский съезд в Вильне, его значение и недостатки» // МЕВ. 1909. № 16, ч. неофиц. С. 369—370 (разд. паг.)). У лютому 1911-го Дмитро Скринченко виступав із доповіддю на III-у з'їзді представників Мінського православного народного Братства в ім'я Животворного Хреста Господня («Труды III съезда членов Минского православного народного братства во имя животворящего креста Господня» // МЕВ. 1911. № 13—14, [прил.] С. 9 (разд. паг.)). Крім того, Дмитро Скринченко — один із співзасновників таких громадських організацій, як «Русский Украинный Союз», мета якого — захист інтересів місцевого населення від польських утисків. Він також брав участь у заснуванні Руського клубу, що об'єднував найпатріотичніших на той час представників білоруської інтелігенції.

Проблема збереження пам'яток культури, зокрема церковної старовини, непокоїла Дмитра Скринченка ще за часів роботи у Пермській духовній семінарії. Вже під час першого знайомства із білоруським краєм він переконався, що пам'ятки культури, предмети церковної старовини, музейні коштовності розкрадають та вивозять за кордон, продають у приватні колекції. Із благословення Владики, єпископа Мінського і Турівського Михайла Дмитро Скринченко розпочинає втілювати в життя ідею збереження пам'яток культури. До своєї праці йому вдалося залучити місцевих аматорів старовини, передусім видатного білоруського історика О.К. Снітка. Основну концепцію Церковного історико-археологічного Комітету і Музею він викладає у праці «Необходимость Церковно-археологического музея и Комите-

Сергій Скринченко
(1940—1988), артист Київської
філармонії (80-ті рр.)

Діти Д. Скринченка (зліва
направо: Ірина, Анатолій
та Марія)

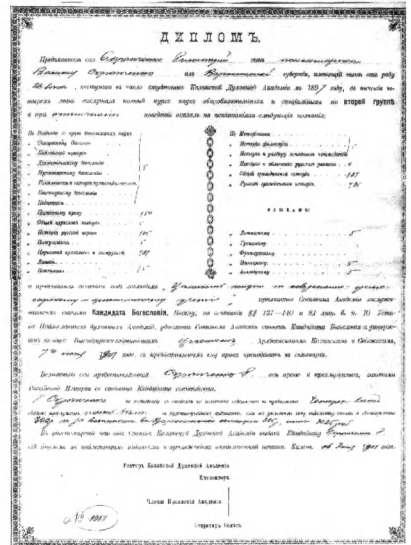

Олександра Іванівна,
дружина Д.В. Скринченка

та в Минської епархії» // МЕВ. — 1907. — № 5, ч. неофиц. — С. 125—128 (разд. паг.). Тож метою створення Комітету є «для пользы церкви и науки изучение церковно-религиозной и общественной жизни местного края в ее прошлом и настоящем, обследование, охранение и собиране памятников древности и старины». З його ініціативи у лютому 1908 року Церковний історико-археологічний комітет було засновано у Мінську («Открытие Минского Церковного историко-археологического комитета и музея при нем, состоявшееся 13 февр. с.г. ...» // МЕВ. 1908. № 6, [прил.] С. 6—9 (разд. паг.)), причому він функціонував майже до початку Першої світової війни. Дмитро Скринченко обирався членом Ради Комітету, редагував Праці Комітету (збірник «Минская старина»), виконував функції хранителя церковно-археологічного музею та бібліотеки, постійно дбав про поповнення музейних фондів («Годичный отчет Минского Церковного историко-археологического комитета» // МЕВ. 1909. № 12, [прил.] С. 152—153 (разд. паг.)). Прикрасою музейної колекції були старовинні видання — «Апостол» (XVII ст.), «Миня общая» (XVIII ст.), «Синопис» (XVIII ст.), що збереглися та експонувалися нещодавно у Мінську на виставці «У пошуках втраченого» (див. вище). За його участю був віддрукований каталог «Описание рукописного отдела и старопечатных книг Минского историко-археологического комитета». Музей, відкритий восени 1910 року, почав приваблювати відомих істориків, вчених та фахівців з етнографії, зокрема академіка О.І. Соболевського, професора Є.Ф. Карського, а також академіка О.О. Шахматова, який особисто прибув до Мінська із візитом. З метою вивчення історичного минулого краю Дмитро Скринченко разом із О.К. Снітком та іншими членами комітету у 1909—1910 рр. бере активну участь в історико-археологічних експедиціях до Бобруйська, Слуцька, Борисова, Турова, Пінська тощо. Так, у серпні 1909 року під час розкопок біля Турова було знайдено стародавнє слав'янське поховання. (див. (МЕВ. 1909. № 17, ч. неофиц. С. 418 (разд. паг.); «Дневник раскопки в местечке Туров Мозырского уезда Минской губернии» // МЕВ. 1910. № 20, [прил.] С. 263—266 (разд. паг.); № 21, [прил.] С. 267—268 (разд. паг.))). Важливим надбанням музею Комітету стала частина архіву Слуцького Свято-Троїцького монастиря (МЕВ. 1909. № 16, ч. неофиц. С. 391 (разд. паг.)), яка була привезена Дмитром Скринченком (разом із О.М. Пановим) після відвідання Мінського Свято-Духова монастиря. У місті Смолени-

На місці поховання Д. Скринченка
(фото О. Арсеньєва, 2002 р.)

Диплом кандидата богослов'я
Д. Скринченка

чі того ж року він з'ясовує історію будівництва храму **Константином Острозьким** («Из жизни и деятельности Минского Церковного историко-археологического комитета» // МЭВ. 1909. № 12, [прил.] С. 141 (разд. паг.)).

Творча спадщина Дмитра Скринченка у білоруський період його життя (тобто менше, ніж 10 років) складає близько двохсот друкованих праць і поки що зовсім не досліджена. У наукових пошуках йому було властиве ставити глобальні запитання філософських та національно-історичних проблем, про що свідчать й назви його творів. У колі інтересів Дмитра Скринченка були також і питання православної етики. Про це свідчить головний твір його життя — «Ценность жизни по современно-философскому и христiанскому учению», що присвячений питанням православної етики.

У ньому Дмитро Скринченко полемізує із Гартманом, Шопенгауером, Толстим і Ніцше та стверджує, що тільки за допомогою релігійного світогляду можна дати позитивну відповідь на питання про сенс життя. На його думку, уся нова філософія просякнута духом пантеїзму, тому, за цих обставин, не може вирішити питання стосовно сенсу життя. Дмитро Скринченко критикує сучасну йому науку за те, що вона визнає за джерело та критерій цінності життя почуття насолоди й ігнорує головні та найвищі почуття — релігійні та моральні. Він стверджує, що «чувства религиозное и нравственное, действительно существующая в природе человека и, составляющая ее внешнее проявление, дают человеческой жизни ее необходимый смысл». На жаль, моральні питання людина намагається вирішити своїми власними силами, не беручи до уваги, що є «единственно авторитетная решительница этих вопросов — христiанская религия». Про цінність життя може бути розмова, якщо воно дійсно має сенс. Аналізуючи теорії своїх опонентів, Дмитро Скринченко робить висновок: новітні філософські думки про сенс життя не принесли нічого нового, вони лише інтерпретують духовні скарби христiянства. Відповідь на запитання про цінність життя

треба шукати у Священному письмі та вченнях Святих отців. Усе життя людини має прямувати до ідеалу досконалості — до Бога.

У творчий доробок Дмитра Скринченка того часу варто ще й додати видання видатної праці візантійського богослова IV ст. Немезія Емесського «Немезий, епископ Емесский и его сочинение «О природе человека» (див. «Минские Епархиальные Ведомости» — 1909, №№ 3—7, 10), над перекладом якої та коментарями він працював ще за часів Казанської Духовної академії.

Слід згадати і педагогічний аспект діяльності Дмитра Скринченка у Мінській духовній семінарії та Маріїнській жіночій гімназії, що йшла невпинно протягом усього часу. Проблеми педагогіки та виховання молоді завжди були предметом його роздумів. Увесь свій педагогічний досвід Дмитро Васильович узагальнив у програмній праці «Национальная русская школа», що вийшла окремим друком у Києві 1914 року. Спираючись на аналіз особливостей національних рис східнослов'янського характеру (зокрема, руського) він будує свою систему виховання молоді за допомогою відповідної організації шкільної освіти у країні. На жаль, ці ідеї Дмитра Скринченка не були оцінені належним чином. Як свідчить історія, національний момент є вирішальним фактором економічного та політичного піднесення кожної країни.

Велику насагу Дмитро Скринченко отримував від І.У. Здановича, свого колеги по газеті «Минское слово». У його оточенні були також: генерал М. Кованько, отець Стефан Кульчицький, брати С.С. та К.С. Стасевичі, протоієрей Дмитро Павський... За спомином Дмитра Скринченка «очень честный и милый о. Д. Павский много потерпел из-за меня, так как, ... не перешел в стан моих недоброжелателей». У тридцять років ця порядна людина загине у жерлі сталінських репресій (див. *Кривонос Ф.* «Життя священномучеников Минской епархии (1-я половина XX века)». — Мн.: издатель В.М. Скакун, 2002. — С. 97—100).

Саме у Білорусі Дмитро Скринченко сформувався як суспільно-політичний діяч, видатний історик та яскравий публіцист, котрий швидко знаходив шлях до серця читача. Провідною рисою його характеру була надзвичайна принциповість та цілковита відданість своїм ідеалам. «Я лично всегда шел открытыми путями в своей деятельности, может быть допускал и ошибки, но это — результат убеждений...» — стверджував Дмитро Скринченко (см. «В предсоборном собрании» // «Киевлянин» — 1918. — № 3. — С. 1). Ці ідеали були ним вистраждані у жорстких випробуваннях, що не похитнули віри у життя, чесність та порядність. До кожної справи, якою займався, він додавав частку свого надзвичайного таланту та творчої насаги. Натхненна праця Дмитра Скринченка, його творчі досягнення були високо оцінені вже під час праці у Мінську. Він швидко просувається по службі. Колезький асесор у 1901 році, надвірний радник у 1907 р., колезький радник у 1909 р. У 1907 році він нагороджений орденом св. Станіслава III ступеня, у травні 1911 — орденом св. Анни III ступеня. У січні того ж року Дмитрові Скринченку оголошено подяку від Владики, єпископа Мінського і Турівського Михайла.

У Мінську склалося щасливе подружнє життя Дмитра Скринченка. Влітку 1905 року він одружився із Олександрою Іванівною Доброславською, талановитою піаністкою, випускницею Берлінської консерваторії.

Там у подружжя народилося троє дітей — дочки Марія, Ірина та син Анатолій. Згодом, онук Дмитра Васильовича, Сергій Скринченко успадкує бабусин талант і стане видатним українським піаністом, ім'я якого назавжди залишиться в історії українського мистецтва.

У 1911 році Російська держава перебувала на зламі свого історичного розвитку. Намагання П.А. Столипіна вивести країну із соціально-політичної кризи шляхом реформ закінчилася перемогою його супротивників (та загибеллю самого міністра). Це мало катастрофічні наслідки для держави. Позначилося це і на Західному краї. Увесь час свого існування газета «Минское слово» відчувала на собі шалений тиск з боку ворожої пропольської преси, інших політичних партій та угруповань. За ними стояла місцева влада, особисто губернатор Я.Є. Ерделі, котрий намагався приборкати непокірну газету та її головного редактора. Неодноразово місцева влада намагалася закрити газету, шукала різних приводів для утисків. Потім почалися штрафні санкції, конфіскація номерів газети та судові переслідування. Це мало негативні наслідки для справи православ'я у краї, об'єктивно допомагало ксьондзам у їх «sprawa polska». Прикро було Дмитру Скринченку за державу, котра не відстоювала своїх вірних синів. Але ще гірше стало після приходу нового Владика, православного латиша Іоанна Поммера, який очолив єпархію після смерті Владика Михайла влітку 1912 року. Негативно ставлячись до політики свого попередника, Іоанн Поммер швидко знайшов спільну мову із місцевою владою і почав зі свого боку утискати людей із оточення покійного Владика. Не минуло це й Дмитра Скринченка. За таких умов він був змушений спочатку полишити редагування газети «Минские єпархиальные ведомости», а згодом — закрити газету «Минское слово». Того ж року він залишив і Білорусь... Починалася інша епоха — епоха революційних зрушень...

Післямова

Потім доля занесла його до України. Спочатку був Житомир (1912 р.), а згодом — Київ (1913 р.), де він викладав у гімназіях та займався суспільно-політичною діяльністю.

Криваве колесо революції не милувало ані друзів, ані ворогів. У підвалах ЧК скінчив своє життя колишній губернатор Західного краю Я.Є. Ерделі. Вже після громадянської війни у Латвії трагічно загине колишній Владика Іоанн. Дмитро Скринченко, як людина небайдужа, не був осторонь подій. Тяжкий шлях випробувань судилося йому пройти — від Лук'янівської в'язниці й до жажливих ночей «червоного терору» у Києві. Але він спромігся уникнути смерті та піти за кордон, до Сербії. Там він протягом 14 років поспіль головує у Руській Матиці, бере участь у громадській діяльності та викладає у сербській гімназії м. Нові-Сад. Після Другої світової війни Дмитро Скринченко полишив цей світ у 1947 році.

ГЕОРГІЙ ЛАПЧИНСЬКИЙ: ВІД ПРОФЕСІЙНОГО РЕВОЛЮЦІОНЕРА ДО НАЦІОНАЛ-УХИЛЬНИКА

Микола ДОРОШКО

 більшовицькій партії, яка складалася з нечисленної «організації професійних революціонерів» і рядових членів, що надавали їй статус масової, в період до жовтневого перевороту 1917 р. працювала ціла когорта людей, які готували російську революцію не з-за кордону, а постійно перебуваючи в гущі подій і щоденно наражаючись на небезпеку бути заарештованими і потрапити на каторгу чи в заслання. Серед них був і герой нашої оповіді росіянин за походженням Георгій Лапчинський, якого професійна революційна діяльність настільки тісно пов'язала з Україною, що його постать можна сміливо ставити в один ряд з тими представниками українського національного комунізму, які боролися за незалежний статус КП(б)У, відстоювали право радянської України на самостійний державний розвиток.

Георгій (Георг, Юрій) Федорович Лапчинський народився 7 січня 1887 р. у передмісті Петербурга Царському селі у дворянській родині. Його батько, військовий лікар, помер, коли Юрієві було 4 роки, тож виховувала його мати, яка мала вищу освіту, отриману на санкт-петербурзьких педагогічних курсах. Навчаючись у петербурзькій гімназії, яку Лапчинський закінчив із золотою медаллю в 1906 р., він 1905 р. вступає до лав більшовицької партії і того ж року обирається до складу Выборзького районного комітету РСДРП. З цього часу Г. Лапчинський, за словами його дружини Анастасії Кіндратівни Єграшиної-Лапчинської, «присвятив своє життя професійного революціонера-більшовика служінню народу»¹.

У 1906—1911 рр. Георгій — студент юридичного факультету Петербурзького університету. В 1909—1911 рр. він був одним із організаторів, а потім членом правління петербурзького земляцтва учнів, яке охоплювало усіх студентів, які закінчили петербурзькі середні учбові заклади. 28 листопада 1910 р. Лапчинський був підданий обшуку і вперше заарештований під час ліквідації жандармами студентської групи соціал-демократів (більшовиків), але згодом за відсутності доказів був відпущений.

З дитинства Юрій любив книги, багато читав і вирізнявся серед своїх однолітків глибокими знаннями і високим інтелектом, за що ті нагородили його почесним прізвиськом «професор». В гімназії та університеті він оволодів латиною, грецькою, англійською, французькою і німецькою мовами, читав в оригіналі французьку і англійську літературу, а опинившись на початку 20-х рр. за кордоном вивчив польську, італійську та іспанську мови. Потрапивши через свою революційну діяльність у 1914 р. в Україну, оволодів українською мовою, якою вільно спілкувався, виступав на засіданнях і зборах. Син Г. Лапчинського Анастасій писав:

«Я пам'ятаю, як він вивчав раніше йому невідому українську мову, вважаючи, що її повинен знати будь-який працюючий член партії на Україні»².

Коли 1911 р. Г. Лапчинський закінчив із відзнакою юридичний факультет Петербурзького університету, перед ним відкривалася перспектива зробити блискучу кар'єру юриста, оскільки, знаючи його здібності, давні друзі його матері підготували Георгію «гарне» місце в сенаті, але він категорично відмовився піти на службу царизму, бо вже тоді твердо вирішив присвятити своє життя служінню революції.

З 1912 р., будучи професіональним революціонером (партійний псевдонім «Гулін»), Г. Лапчинський працював секретарем профспілки булочників, поєднуючи її з роботою юрисконсульта спілок швейної, золотосрібної, мармурової, будівельної галузей та спілки екіпажників, був одним з організаторів підпільного петербурзького центрального бюро профспілок, обіймаючи посаду його секретаря аж до свого другого арешту в листопаді 1912 р. У цей же час Г. Лапчинський входить до складу так званої «Центральної петербурзької групи більшовиків», яка після провалу і арешту петербурзького комітету РСДРП восени 1912 р. здійснювала керівництво усією підпільною більшовицькою роботою в місті.

14 листопада 1912 р. Георгій був заарештований, звинувачений в організації «Центральної соціал-демократичної групи професійних працівників» і ув'язнений до камери попереднього утримання, а весною 1913 р. через відсутність доказів і у зв'язку із загостренням туберкульозного процесу був звільнений і висланий під гласний нагляд поліції в Естляндську губернію на два роки «за належність до РСДРП». Весною 1914 р., після того як отримав дозвіл оселитися в м. Новогорьківську (нині — Світловодськ) Херсонської губернії, Лапчинський опинився в Україні. В Новогорьківську він займався, аж до переїзду в 1915 р. до Кременчука, адвокатською практикою. Там, в Кременчуці, його й застала Лютнева (1917 р.) революція в Росії. 4 березня 1917 р., коли в місті було створено Раду робітничих депутатів, Г. Лапчинського обирають головою ради.

Його авторитет серед більшовиків, що працювали в Україні був настільки великим, що коли у грудні 1917 р. у Києві проходив обласний з'їзд РСДРП(б) Південно-Західного краю, то головував на ньому саме Г. Лапчинський. Тоді ж він був обраний секретарем і членом Головного комітету соціал-демократів (більшовиків) України. Вже на тому з'їзді Лапчинський запропонував створити в Україні окрему пролетарську партію як федеративну складову РСДРП(б)³. Цю пропозицію підтримали також В. Шахрай (один із авторів знаменитої брошури «До хвилі») та І. Кулик, але більшість учасників з'їзду, відхилили її як «помилкову»⁴. Однак ідея, висунута Лапчинським, була, по суті, підтримана учасниками Таганрозької наради партійних працівників України (квітень 1918 р.). Причому її підтримали не лише вчорашні ліві українські соціал-демократи (так звана група Є. Нероновича), прийняті нарадою до лав більшовицької партії, але й більшість учасників наради на чолі з відомим українським більшовиком М. Скрипником.

На I Всеукраїнському з'їзді рад (грудень 1917 р.) у Харкові, де його більшовицький склад проголосив радянську владу в Україні, Г. Лапчинський виступав з доповіддю «Про владу на Україні», був обраний до складу ЦВК рад України і увійшов до складу українського радянського уряду — Народ-

ного секретаріату, обійнявши посаду керуючого справами. Як повноважний політичний представник першого українського радянського уряду при командувачі Українським фронтом сумнозвісному полковнику Муравйові, Г. Лапчинський разом із Ю. Коцюбинським брав участь у більшовицькому поході від Харкова до Києва і у взятті української столиці російськими більшовицькими військами у січні — лютому 1918 р.

На II Всеукраїнському з'їзді рад (березень 1918 р.), що проходив у Катеринославі Г. Лапчинський був обраний до складу президії ЦВК рад України. Після того, як за умовами Брест-Литовського мирного договору УНР з центральними державами в Україну вступили німецько-австрійські війська і витіснили більшовиків, у травні 1918 р. Г. Лапчинський був відкликаний до Москви, де працював у наркоматі закордонних справ (НКЗС) РСФРР у якості завідувача українським відділенням. Під час мирних переговорів Української держави з РСФРР Г. Лапчинський — член російської делегації, яку очолював майбутній голова Раднаркому УСРР Х. Раковський. Як написав у спогадах про цей період діяльності Г. Лапчинського його син Анастасій, батько «керував роботою мирної делегації РСФРР на переговорах з українським гетьманом Скоропадським, а потім був призначений першим секретарем постпредства РСФРР в Австрію. Але наше радянське постпредство не було пропущене до Відня і було вислане німецькими властями з Берліна»⁵.

У кінці грудня 1918 р., коли до влади в Україні в результаті антигетьманського повстання приходить уряд Директорії УНР більшовики створюють Тимчасовий робітничо-селянський уряд України. Тоді ж Г. Лапчинський повертається в Україну і отримує призначення повноважного представника уряду в Чернігівській губернії. 4 січня 1919 р. на Чернігівській губернській конференції його обирають до складу губкому, а 11 лютого — головою губревкому і губкому знову зайнятої більшовиками Чернігівської губернії.

На III Всеукраїнському з'їзді рад (березень 1919 р.) Лапчинський був втретє обраний членом Всеукраїнського ЦВК рад, що засвідчує його неабиякий авторитет серед більшовиків України. Адже у складі новообраного ВУЦВК лише В. Затонський, А. Іванов, Ю. Коцюбинський, Г. Лапчинський, М. Скрипник і М. Тарногородський були членами двох попередніх складів ВУЦВК. За Конституцією, ВУЦВК був колегіальним органом і всі найважливіші питання його діяльності мали розглядатися на сесійних засіданнях, але для організації поточної роботи вже на першому засіданні ВУЦВК була створена його президія, до складу якої увійшли тільки члени КП(б)У: Г. Петровський — голова (обраний заочно, оскільки працював у цей час на посаді наркома внутрішніх справ РСФРР), С. Косіор — секретар, К. Ворошилов, В. Затонський та О. Хмельницький — члени. 12 квітня 1919 р. після рішення пленуму ЦК КП(б)У про введення до складу президії ВУЦВК представника партії боротьбистів, один з їх лідерів — М. Полос — зайняв місце О. Хмельницького⁶. А 5 травня замість введеного до складу оргбюро ЦК КП(б)У С. Косіора секретарем ВУЦВК було призначено Г. Лапчинського⁷. 15 серпня 1919 р. політбюро ЦК КП(б)У звільнило Лапчинського від обов'язків секретаря ВУЦВК після того як він попросив направити його на роботу до Бердичева⁸. Вочевидь вже тоді самостійність Лапчинського дратувала промосковське керівництво ЦК КП(б)У, бо, незважаючи на задоволення політбюро, прохання Георгія, 22 серпня 1919 р.

оргбюро ЦК КП(б)У виносить Лапчинському «сувору догану через пресу» за «самовільну відлучку»⁹.

У кінці серпня 1919 р. Г. Лапчинський був призначений головою районного комітету оборони Чернігівщини від наступаючих військ генерала А. Денікіна. Після того, як Денікін зайняв Чернігівщину, Лапчинського направили працювати в Галревком, який базувався в Житомирі і очолювався В. Затонським. У той же час він був членом київського ревкому і губкому КП(б)У, що є зайвим підтвердженням того, що більшовицький партійний центр постійно надсилав Г. Лапчинського на найважливіші ділянки роботи. Але, раптом, у квітні 1920 р. професійного революціонера Г. Лапчинського виключають з лав партії. Що стало причиною виключення?

Сталося так, що коли 2 жовтня 1919 р. під тиском Москви Українська радянська держава самоліквідується, припиняє своє існування і ЦК КП(б)У. Тоді Г. Лапчинський у листопаді 1919 р. скликає не санкціоновану Москвою нараду керівних діячів КП(б)У в Гомелі й під час обговорення питання про національну політику партії в Україні висуває пропозицію про утворення самостійної КП(б)У, організаційно не підпорядкованої Москві, а також декларує свій намір боротися за повну незалежність радянської України власними військовими та економічними ресурсами. Але незалежна Україна, нехай навіть радянська і керована власною компартією, російським більшовикам була не потрібна. Тому до Гомеля було негайно відправлено повноважну делегацію у складі В. Затонського і С. Косіора, які заблокували прийняття платформи Лапчинського.

Нагадаємо, що у Гомелі Г. Лапчинський озвучив основні ідеї, організованої ним, Я. Ландером та П. Поповим групи «федералістів» в КП(б)У, яка вимагала воєнного і економічного обособлення України, ліквідації КП(б)У та утворення шляхом об'єднання національних елементів лівих українських партій нової самостійної Української комуністичної партії, яка входила б безпосередньо в Комінтерн. Як виявилось, це був останній організований виступ українських комуністів за незалежний статус КП(б)У і він завершився повним фіаско. З Москви надійшла телеграма з вказівкою В. Затонському і С. Косіору негайно розпустити нараду, а коли це виявилось неможливим, то будь-яку правочинність її рішень анулювали прийняттям рішення про створення у Москві Всеукраїнського ревкому у складі трьох більшовиків (Х. Раковський, В. Затонський, Д. Мануїльський), одного боротьбиста (Г. Гринько) і одного борбиста (В. Качинський). Одночасно В. Ленін ініціював рішення про створення мобільного партцентру, який мав взяти на себе керівництво партійною роботою в Україні. Таким чином, Кремль зумів заблокувати діяльність українських національних комуністів і розгорнув атаку на тих із них, які виступали за незалежність України від Росії. З того часу Г. Лапчинський та його однодумці потрапляють до розряду так званих «націонал-ухильників», з якими більшовицький центр вів запеклу боротьбу аж до остаточного утвердження тоталітарного ладу у 30-х рр. ХХ ст.

Згідно з офіційною версією, поданою в «Нарисах історії Комуністичної партії України», причиною виключення Г. Лапчинського з КП(б)У в 1920 р. послужило те, що у листопаді 1919 р. в Житомирі Георгій Федорович «створив націонал-ухильницьку групу т.з. федералістів, яка домагалася

злиття КП(б)У з партією боротьбистів і створення самостійної, по суті, націоналістичної, Української Комуністичної партії. Незважаючи на рішення засудження цієї групи на Гомельській нараді партійних працівників (листопад 1919), федералісти продовжували свою антипартійну діяльність, створили свій фракційний центр під назвою «Організаційне бюро групи федералістів», опублікували свою націоналістичну платформу. ЦК РКП(б) оголосив догану членам цієї групи. Керівника федералістів Г. Лапчинського ЦК КП(б)У згодом виключив з партії»¹⁰.

У своїх спогадах про гомельську нараду, участь в роботі якої взяли представники партійних організацій КП(б)У всіх місцевостей УСРР, не зайнятих денікінцями (Ю. Коцюбинський, Д. Мануїльський, І. Мусульбас, В. Порайко, О. Одинцов, В. Затонський, С. Косіор — усього 15 чоловік), Г. Лапчинський подає абсолютно відмінну від офіційної версію. Зокрема, він писав, що «нарада була спробою вирішити партійні питання, минаючи офіційні партійні інстанції», оскільки «вся верхівка української партії і уряду не лише офіційно відсторонилась від влади, але й фактично була позбавлена можливості працювати в Україні», бо ЦК РКП(б) одразу ж розподілив українських працівників на чолі з головою уряду Х. Раковським «по губерніях РСФРР або по центральних установах в Москві»¹¹. Г. Лапчинський, вражений «безнадійним ліквідаторським настроєм, що панував серед членів уряду і ЦК запропонував утворити УКП (більшовиків) із «здорових елементів КП(б)У, боротьбистів та укапістів — із збереженням керівництва за старим більшовицьким ядром, але без організаційної спадкоємності з КП(б)У»¹². Його пропозиція не була засуджена учасниками наради, але й не знайшла підтримки більшості лише через те, що боротьбисти висунули радикальне гасло про необхідність утворення окремої української армії¹³.

Організаційні висновки щодо Г. Лапчинського політбюро ЦК КП(б)У зробило після відновлення своєї влади в Україні. 1 березня 1920 р. вищий орган КП(б)У заслухав питання про дії Лапчинського і ухвалив рішення наступного змісту: «Зважаючи на ренегатство з боку Лапчинського, що виразилося у відкритому виступі і солідарності з боротьбистами, виключити з партії»¹⁴. 4 березня політбюро ще раз повернулося до цього питання і підтвердило попереднє рішення, незважаючи на те, що думки членів політбюро розділилися: Г. Петровський і Х. Раковський проголосували за виключення, а Д. Мануїльський (головуючий Гомельської наради) і секретар засідань політбюро Рафаїл (Р. Фарбман), який мав право дорадчого голосу — проти¹⁵. У квітні 1920 р. ЦК РКП(б) підтвердив рішення своєї української філії і виключив його з лав партії «за складання та поширення декларації різко шовіністичного характеру», в якій Г. Лапчинський зі слів Д. Лебеда заявляв, що РСФРР ставиться до УСРР як західноєвропейські імперіалістичні держави до своїх азіатських чи африканських колоній¹⁶. Окрім Г. Лапчинського, за «націоналістичний ухил» з КП(б)У у травні 1920 р. було виключено й інших «федералістів» Криворотченка, Єрського, Попова і Слинька.

Практично одразу ж після виключення з КП(б)У Г. Лапчинський реалізував свої наміри про створення незалежної компартії і став одним із фундаторів Української комуністичної партії (УКП), членом центрального комітету якої він став у серпні 1920 р. шляхом кооптації. Після розколу УКП займав ліву позицію (не сприйняв нову економічну політику), запропонував своїм

однодумцям піти у підпілля. Пересвідчившись, що УКП не є самостійною політичною партією, а діє в рамках, відведених їй державною партією, Г. Лапчинський у квітні 1922 р. вийшов зі складу УКП та її ЦК і, як написав його син, «відійшов від активної політичної діяльності»¹⁷. Однак це не зовсім відповідає дійсності, оскільки уявити професійного революціонера Г. Лапчинського, який продовжував мріяти про перемогу комуністичної революції у світовому масштабі, бездіяльним, відверто кажучи, нереально.

Перебравшись 1922 р. за кордон, куди він подався з метою оселитися в одній із країн, де ще не відбулася соціальна революція, щоб продовжити своє служіння робітничому класу, Г. Лапчинський був цілком послідовним. Для продовження справи свого життя, зазначав він у листі до секретаря ЦК КП(б)У Д. Мануїльського в червні 1922 р. «я маю і матеріальні можливості, і знання європейських мов, і здібність пристосовуватись до місцевих і національних особливостей роботи»¹⁸. Щодо України, то в ній Г. Лапчинський не міг залишатися тому, що вважав продовження політичної діяльності в республіці цілковито неможливою для себе річчю, оскільки, як писав він у листі до Мануїльського, «не існує жодної політичної партії або групи, з якою я би міг солідаризуватися»¹⁹.

29 червня 1922 р. Г. Лапчинський, незважаючи на небажання вищого політичного керівництва республіки відпустити його, все ж отримав дозвіл виїхати за кордон²⁰. Відбув він туди восени 1922 р. у якості представника Українського Червоного Хреста і Державного видавництва України (ДВУ). Спочатку перебував у Варшаві, потім в Берліні, згодом опинився в Італії, де мав намір (якщо вірити офіційному мотиву його від'їзду за кордон) отримати спадщину, яку йому нібито залишила родичка²¹. Звісно ж про отримання якоїсь міфічної спадщини не могло бути й мови, але, оскільки Лапчинського досить довго не хотіли відпускати за кордон, йому довелося вибивати дозвіл саме у такий спосіб. Комуністична влада боялася, що опинившись за кордоном, Г. Лапчинський використає свій авторитет «самостійника» для об'єднання за кордоном української політичної еміграції. Подібні закиди Г. Лапчинський вважав цілковитою нісенітницею, оскільки, він вважав, що там (на еміграції. — *М.Д.*) ні з ким працювати, оскільки навіть «останні могікани — Грушевський і Винниченко, — писав він Д. Мануїльському, — мабуть скоро повернуться сюди»²². Гарантом свого повернення на батьківщину Г. Лапчинський називав сім'ю, яка залишалася у Москві.

Вже перебуваючи за кордоном, Г. Лапчинський залишався у полі зору як Москви, так і Харкова. Зокрема, центр планував використати його знання і досвід на дипломатичній службі, тому навесні 1923 р. нарком закордонних справ СРСР Г. Чичерін звернувся до ЦК КП(б)У з проханням дати характеристику на Г. Лапчинського, якого Москва розглядала у якості кандидата в консули до однієї з європейських держав. 26 березня політбюро ЦК КП(б)У обговорило це питання і висловилося проти направлення Г. Лапчинського на дипломатичну роботу²³. Мотивував свою позицію ЦК КП(б)У тим, що оскільки «є підозра, що він (Лапчинський. — *М.Д.*) за кордоном продовжував ворожу нам діяльність.., вважаємо цілковито неприйнятною кандидатуру Лапчинського навіть на другорядну посаду в закордонних представництвах НКЗС»²⁴.

Після того, як восени 1923 р. Г. Лапчинський повернувся до Києва, протягом майже двох років він працював юрисконсультантом в Губсільбан-

ку. У липні 1925 р. його обирають генеральним секретарем Всесоюзного товариства «Руки геть від Китаю», що базувалося в Москві, а в березні 1926 р. Г. Лапчинський був призначений директором Одеської кінофабрики.

Потепління у стосунках Г. Лапчинського з владою стало можливим тільки після того, як у 1925 р. була ліквідована УКП, а частина її членів прийнята до КП(б)У. Поновив своє членство у державній партії 12 грудня 1926 р. і Г. Лапчинський, але для цього йому довелося написати і видрукувати в газеті «Комуніст» — центральному органі ЦК КП(б)У — покайну статтю з красномовною назвою «Національна політика КП(б)У та помилки її колишніх противників»²⁵.

25 лютого 1927 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло рішення «визнати за необхідне командировання тов. Лапчинського для роботи в одному з робітничих районів України» на ниві культури²⁶. А в лютому 1928 р. Г. Лапчинський як людина, яка добре володіє українською мовою і багато років працювала в Україні, був призначений генеральним консулом СРСР у Львові, що входив тоді до складу Польщі. Там він працював до червня 1930 р. У період з червня до жовтня 1930 р. знаходився у резерві НКЗС СРСР на посаду генерального консула, а з жовтня 1930 до березня 1931 р. працював помічником завідувача консульським відділом НКЗС СРСР.

У травні 1931 р. Лапчинський повертається в Україну, де з листопада 1931 до квітня 1934 р. працює в Держплані УСРР начальником сектору житлово-комунального господарства, одночасно обіймаючи посаду члена президії Держплану. Про цей період діяльності Г. Лапчинського його дружина писала так: «Будучи в 30-х рр. в Держплані України начальником сектора комунального і житлового господарства, він не отримав для себе або своєї сім'ї кращої житлової площі», що є зайвим свідченням його порядності та безкорисливості²⁷.

Про високі моральні якості героя нашої оповіді говорить, зокрема, й те, що він ніколи «не брав для себе будь-яких пайків чи якихось привілеїв», а працюючи в 1919 р. у Чернігові і розпоряджаючись ешелонами з хлібом, не зміг навіть допомогти своїй матері, яка помирала від голоду в Петрограді (вона померла у травні 1919 р. від виснаження організму)²⁸. А ще, як згадували члени його родини, Г. Лапчинський усією душею приріс до України і завжди радо сюди повертався. «Я так тісно й органічно зв'язаний з Радянською Україною з перших її кроків, — писав у 1918 р. Г. Лапчинський своїй дружині, — я не вважаю себе вправі кидати Україну... мені непристойно від'їжджати, надто широкі кола працівників мене знають і чудово до мене відносяться...»²⁹

Однак у 1935 р. Лапчинський знову був змушений відбути з України, цього разу — назавжди. Спочатку він опинився в Алма-Аті, де, згідно з рішенням ЦК ВКП(б) обійняв посаду заступника наркома охорони здоров'я — головного санітарного інспектора Казахської РСР. Там же, в Алма-Аті, восени 1935 р. Г. Лапчинський був заарештований і 21 квітня 1936 р. засуджений «трійкою» Особливої наради при НКВС СРСР на 5 років спецтаборів і у розквіті сил (у 48 років) засланий на Колиму до табору по видобутку золота.

Згідно з свідоцтвом, виданим Москворецьким бюро ЗАГСу м. Москви, Г.Ф. Лапчинський помер 13 березня 1938 р., причина і місце смерті його невідомі. 30 жовтня 1956 р. рішенням Верховного суду Казахської РСР

постанову Особливої наради при НКВС СРСР від 21 квітня 1936 р. щодо Г. Лапчинського скасовано. 25 лютого 1957 р. ЦК Компартії Казахстану поновив його в партії (посмертно).

Доля Г. Лапчинського, а особливо її трагічний кінець є зайвим свідченням того, що сталінський більшовицький режим був безпощадним щодо тих функціонерів, які відстоюючи свою позицію, ставали на шлях опонування діям влади. Безжалісний цинізм нової влади, у встановленні якої безпосередню участь брав і герой нашої оповіді, Г. Лапчинський відчув на собі ще 1922 р., коли клопотався про виїзд за кордон. Тоді він висловив припущення, що «причиною негативного ставлення до ... клопотання є неприязнь до мене моїх колишніх соратників, як до людини, яка потім різко розійшлася з ними. Але я вважаю.., що мотиви, якими я керувався, ніколи не носили ні особистісного, ні корисливого характеру. І здавалось би безсумнівним, що від влади, ідеї якої я завжди служив, я вправі вимагати, щоб вона не прирікала мене — після того, як я не можу бути нею жодним чином використаний (підкреслення моє. — М.Д.) — на прозябання, на повну бездіяльність, щоб вона дала мені... можливість влаштувати моє особисте життя так, як я вільно його собі намічаю»³⁰.

Припущення Г. Лапчинського виявилось пророчим. Сталінський режим за допомогою силових структур підпорядкував своїм потребам не лише особисте життя, але й будь-які вчинки і помисли усіх жителів радянської тоталітарної імперії. А про те наскільки безпощадним Сталін був до усіх тих, хто прагнув відстоювати свої погляди і переконання, відмінні від його особистих, зайвий раз не доводиться говорити.

¹ Центральний державний архів громадських організацій України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 39. — Оп. 4. — Спр. 114. — Арк. 21.

² Там же. — Арк. 2 зв.

³ Летопись революции. — 1926. — № 5. — С. 73, 79—81.

⁴ ЦДАГО України. — Ф. 39. — Оп. 4. — Спр. 114. — Арк. 54.

⁵ Там же. — Арк. 12—13.

⁶ Центральний державний архів вищих органів державної влади та управління України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 7.

⁷ Погребінський М.Д. Станіслав Вікентійович Косіор. — К., 1967. — С. 149.

⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 4. — Арк. 24 зв.

⁹ Там же. — Оп. 7. — Спр. 1. — Арк. 21.

¹⁰ Очерки истории Коммунистической партии Украины. — К., 1979. — С. 292

¹¹ Лапчинский Г. Гомельское совещание // Летопись революции. — 1926. — № 6. — С. 36—37.

¹² Там же. — С. 37.

¹³ Там же. — С. 47.

¹⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 57. — Арк. 20.

¹⁵ Там же. — Арк. 25.

¹⁶ Там же. — Оп. 6. — Спр. 44. — Арк. 63—63 зв.

¹⁷ Там же. — Ф. 39. — Оп. 4. — Спр. 114. — Арк. 14.

¹⁸ Там же. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 36. — Арк. 16 зв.

¹⁹ Там же. — Арк. 15 зв.

²⁰ Там же. — Спр. 29. — Арк. 101.

²¹ Там же. — Спр. 44. — Арк. 63 зв.

²² Там же. — Спр. 36. — Арк. 18.

²³ Там же. — Спр. 40. — Арк. 36.

²⁴ Там же. — Спр. 44. — Арк. 63 зв.

²⁵ Комуніст (Харків). — 1926. — 21, 22 грудня.

²⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 121. — Арк. 27.

²⁷ Там же. — Ф. 39. — Оп. 4. — Спр. 114. — Арк. 23.

²⁸ Там же.²⁹ Там же. — Арк. 24—25.³⁰ Там же. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 36. — Арк. 19—19 зв.

ОЛЕКСАНДР БЕЗБОРОДЬКО І УКРАЇНА

Леонід МЕЛЬНИК

ісля ліквідації Гетьманщини у 60—80-х роках XVIII ст. багато вихідців з родин козацької старшини подалися до Петербурга — столиці імперії — за чинами й посадами, чимало з них зайняли помітні місця в бюрократичній ієрархії, але найяскравішою постаттю з-поміж них став Олександр Безбородько — канцлер і світліший князь Російської імперії. О. Безбородько, як і подібні йому можновладці-українці, був прихильником ідеї самодержавної монархії, оскільки, як він вважав, «найменше послаблення самодержавної влади» призвело б до розпаду багатонаціональної імперії та внутрішніх потрясінь... Водночас він — людина подвійної лояльності — був патріотом свого краю, не втрачав зв'язків з Україною і зробив вельми значний внесок у розвиток її освіти і культури.

Безбородьки належали до старого козацького роду. В часи Хмельниччини їх прізвища знаходимо в козацьких реєстрах Переяславського полку. Від реєстрового козака Жаботинської сотні Івана Безбородька й походить старшинський рід Безбородьків: його син Яків Безбородько (дід Олександра Безбородька) вислужився у 1728 році до значкового товариша Переяславського полку¹. Він же заклад підвалини земельної власності Безбородьків. Купивши у 1706 р. «ставище» на Сухій Оржиці з полем і угіддями, Яків Безбородько «осадив» тут хутір, до якого затим став прикупувати сусідні землі. За заповітом матері він отримав хутір з «грунтами», два двори в Березані. У 1721 р. купив Тикалівський хутір... 1728 р. отримав від гетьмана Д. Апостола підтверджувальний універсал на всю свою маєтність². У 1730 р. Яків Безбородько помер, залишивши двох синів — Андрія і Семена.

Того ж року старший син Андрій Безбородько був зарахований до Генеральної канцелярії канцеляристом. 1733 р. гетьман, «изведавши Безбородька добропорядочно», призначив його старшим канцеляристом. За часів Правління гетьманського уряду А. Безбородько увійшов у велику довіру до голів Правління, особливо князя О. Шаховського і О. Рум'янцева. Останній після смерті генерального писаря М. Турківського у 1739 р. доручив А. Безбородьку керівництво Генеральною канцелярією. Сумлінно відбуваючи службу, Безбородько дбав і про своє матеріальне становище. За сприяння О. Рум'янцева у 1736 р. вийшов сенатський указ про надання Безбородьку містечка Стольного в Чернігівському полку. У 1739 р. згідно з універсалом О. Рум'янцева він отримав два села в Переяславському полку. У 1740 р. Безбородьку видана Жалувана грамота, якою закріплювалися «в вечные часы» всі надані йому маєтності. Взявши шлюб з дочкою генерального судді М. Забіли Євдокією, А. Безбородько увійшов до кола старшинської верхівки Гетьманщини³.

Зрештою в лютому 1741 р. указом Сенату А. Безбородька призначено генеральним писарем. Характеризуючи його діяльність на цьому «уряді», О. Лазаревський зазначає: «Практичний розум і, особливо, спритність, з якою він (Безбородько. — Л.М.) умів пристосовуватись до характеру кожного з правителів (Гетьманщини. — Л.М.), дала можливість Безбородьку забрати в руки всю місцеву адміністрацію України»⁴. Не більше року пробув Безбородько на «уряді» генерального писаря, як яготинський сотник П. Купчинський подав до Сенату донос на А. Безбородька. У ньому Купчинський писав, що, мовляв, генеральний писар за призначення на «уряди» сотників і канцеляристів брав хабарі. Почалося слідство, а самого Безбородька відсторонено від «уряду». Слідство тривало аж до прибуття в Україну К. Розумовського. У червні 1751 р. новообраний гетьман доручив раді старшин розглянути справу Безбородька й завершити її. У вересні того ж року Безбородька було виправдано й поновлено на «уряді» генерального писаря. А. Безбородько увійшов в довіру й до гетьмана, хоч мусив поступитися впливом на справи в Гетьманщині резиденту Г. Теплому і генеральному обозному С. Кочубею.

Ще понад десять років А. Безбородько правив Генеральною канцелярією і брав участь у прийнятті рішень «по всем апелляционным и на гетманскую конференцию переносимым делам»⁵. У 1762 р. Безбородько вийшов у відставку — з підвищенням до рангу генерального судді. Та хоч він був позбавлений рангових маєтностей, все ж його матеріальні статки залишалися значними. Дім його був одним із кращих у Глухові. Невдовзі він переїхав до свого містечка Стольного, що стало ніби «родовим гніздом» Безбородьків — сюди з'їжджалася вся його рідня. Оселився в палаці, збудованому відомим зодчим Дж. Кваренгі.

Помер А. Безбородько 2 березня 1780 р. Мав двох синів: старшого Олександра й Іллю та трьох дочок.

Олександр Безбородько народився 14 березня 1747 р. у Глухові. Як і всі діти старшин, пройшов домашнє навчання грамоті й, відтак, читання Святого Письма. «...Розповіді про козацькі подвиги, — писав М. Григорович, — як жива усна історія, збуджувала у юнака гарячу любов до рідного краю»⁶. Це посилювалося зв'язком побуту з непорушною стійкістю вірувань та з глибокою пошаною до предковичних звичаїв свого народу. «Простота й цілісність життя, — пише далі Григорович, — вимагали простоти виховання; простота виховання не могла спотворювати простоти життя. Завдяки цій простоті молодь набувала міцності сил, завдяки якій вона зберігала й свободу розуму і самостійність погляду, які знехить підкорялися умовним поняттям й чужому способу мислення...»⁷ Змушені вживатися в чиновну атмосферу Петербурга, вони — вихідці з старшинських родин — творили власний світ понять. Згодом у листі до батька з приводу видання в Петербурзі «Летописи Малой России» О. Безбородько із вдячністю згадував «про одержані від нього повчання у вітчизняній історії...»⁸ Природна обдарованість, розум і феноменальна пам'ять, за своєння багатств мови Біблії сприяли чіткості й ясності у вираженні думки, а відтак, переконливості, якими відзначався характер його викладу на письмі.

Ми не маємо точної дати вступу Олександра Безбородька до Київської академії, оскільки внаслідок пожежі документи її згоріли; ймовірно, він

вступив до академії близько 1755 р., а закінчив її у 1765 році⁹. На той час в академії викладалися теологія, філософія, риторика і поезія, математика, історія й мови: латинська, грецька, давньоєврейська, німецька та французька. Як і раніше, вчили писати церковні повчання, брати участь у диспутах. Згодом О. Безбородько високо цінував роль академії в його освіті, а відтак, сприяв наданню Катериною II їй різних пільг.

У 1765 р. до виконання обов'язків президента Малоросійської колегії та генерал-губернатора Лівобережної України приступив П. Рум'янцев. Як тільки він прибув до Глухова, до нього явилися вищі старшини, щоб віддати йому належну шану... З-поміж них був і абшитований суддя А. Безбородько, який раніш був (як ми знаємо) у близьких стосунках з батьком генерал-губернатора О. Рум'янцевим, керівником Правління гетьманського уряду. А. Безбородько відреккомендував П. Рум'янцеву свого сина Олександра, 18-річного юнака, який щойно закінчив курс у Київській академії. Олександр Безбородько одразу був записаний в бунчукові товариші й прикомандирований до канцелярії генерал-губернатора. Вже невдовзі П. Рум'янцев звернув увагу на здібності молодого Безбородька й наблизив до себе, надаючи йому різноманітні доручення. Водночас спілкування Безбородька з Рум'янцевим, досвідченим адміністратором, формували в нього навички державної служби, а праця в канцелярії виробляла хист до ділової переписки. Внаслідок сумлінного ставлення до служби, успішного виконання доручень Рум'янцева, О. Безбородько завоював особливу довіру генерал-губернатора. Особливо цьому посприяли події 1767 року...

Під час виборів до Комісії по складанню нового «Уложения» 1767 р. батько й син Безбородьки проявили себе ревними прихильниками монархії, що було належно оцінено генерал-губернатором Рум'янцевим. Згодом він писав до Катерини II: «Отличался он (Олександр Безбородько. — Л.М.) рвением к пользе службы В.И.В. и *благонамеренными сентиментами* (виділено нами. — Л.М.), особливо при бйвшем выборе депутатов к сочинению проекта нового Уложения, где он, по отменному у своей собратии уважении (це, як побачимо далі з листів до цариці того ж Рум'янцева, зовсім не відповідало дійсності. — Л.М.), внушениями своими прямо руководствовал их к изъятию от себя всех предубеждений (прагнень до збереження автономії Гетьманщини. — Л.М.) и к познанию в полной мере милосердного промысла В.И.В. о совершении общего и особенно благоденствия»¹⁰. На виборах і при складанні Наказу депутату від шляхетства Чернігівського і Менського повітів у березні 1767 р. був присутній сам Рум'янцев. Вибори повітового маршалка пройшли спокійно. Ним був обраний абшитований генеральний суддя А. Безбородько, особа, як вже сказано, цілком лояльна. Але депутатом до Комісії був заочно обраний генеральний осавул І. Скоропадський, який виступав за відновлення гетьманату й перебував у опозиції до режиму Рум'янцева в Україні. Результатом виборів депутата генерал-губернатор був вельми невдоволений. Він говорив про І. Скоропадського: «При всех науках, остался казакком»¹¹. Не довіряючи місцевій старшині, Рум'янцев доручив складання Наказу батьку і сину Безбородькам.

Наказ, складений Безбородьками, повністю підтримує ідею самодержавної влади та загальноімперського законодавства. Відсутні положення

про збереження «прав і привілеїв» Гетьманщини, її окремих державних інститутів. Застерігається лише підтвердження прав і привілеїв шляхетства, передусім свободи «в покупке, продаже, закладе... недвижимых имений». Міститься прохання скласти списки шляхетства та урівняти його в правах з російським дворянством: «принять в сообщество дворян российских». В дусі ідей «просвіченого абсолютизму», граючи на показній прихильності Катерини II до цих ідей, Безбородьки окремих пункт Наказу присвячують проханням про розвиток освіти в Україні. Стверджуючи, що «для просвещения нравов народных и искоренения невежества и в рассуждении того, что без доброго воспитания нельзя быть искусным и храбрым военачальником, мудрым государственным служителем, справедливым судьей, рачительным домостроителем и полезным гражданином общества», автори просять заснувати в Україні — на взірць петербурзького — Дворянський корпус, «в котором бы малолетним дворянам, как нужное для утверждения их в добронравии воспитание, так и учение всему тому, что благородному человеку в военной и штатской службах полезно быть может, дано было». Далі автори просять, з метою «учения вышним наукам», «основать в приличном месте университет или академию» (виділено нами. — Л.М.). Оскільки жіноцтво в Україні залишається «без надлежащего призрения и учения» і має потребу «в добром воспитании» — то слід завести для дівчат (звичайно шляхетного походження) «особливый дом воспитания, в котором присовокупить учение всего им надобного и полезного...» (Проте, слід зазначити, що «мудра просвітителька» Катерина II не зробила в подальшому жодного кроку назустріч цим побажанням «вірнопідданих» представників шляхетства, які прагнули до розвитку європейської освіти в Україні-Гетьманщині. Остання в намірах цариці мала й надалі залишатися нерівноправною, відсталою провінцією її імперії. — Л.М.). Далі в Наказі висловлюється прохання провести деякі реформи в козацькому війську, усунути зловживання при призначенні старшин на «уряди». При заведенні ж належного порядку в війську, вважають Безбородьки, козаки «учинят себя достойными охранителями империи и полезными гражданами общества...» Решта пунктів виражають вузькостанові прагнення шляхетства: забезпечити повне право шляхетства на земельну власність, його панівну роль у суспільстві. Містяться також прохання відновити земські суди, створити постійний інститут предводителів дворянства, провести генеральне межування земель і тим самим закріпити навечно за шляхтою маєтності; не забуто і про давній привілей: право шинкування горілкою, звільнення від усіх повинностей (зокрема від постю російських військ), створення в Україні Дворянського банку. Загалом же, автори Наказу висловлюють сподівання, що цариця «промышляя о благоденствии всех вообще и каждого особливо», не залишить і український народ, «благоприосоединенный к империи Ее» та «основывая в нем добрый порядок», виконає своє царське слово: «возводит его на такую степень счастья, в которой он вяцшую Е.И.В. милость могл бы чувствовать...»¹²

Згодом, ознайомившись з чернігівським Наказом, Катерина II в листі до Рум'янцева характеризувала його як «умеренный.., в котором множество находится пунктов, кои делают честь сочинителям оногo...»¹³ Чернігівський Наказ від шляхетства, складений Безбородьками, став

взірцем для переробки й нового редагування інших наказів, здійсненого Рум'янцевим і його довіреними особами (серед котрих був і О. Безбородько).

Оскільки багато старшин і шляхтичів відмовилися брати участь у зібраннях для схвалення Наказів і виборів депутатів, заявляючи (як писав Рум'янець цариці Катерині II): «...зачем бы нам там быть? — Наши законы (устрій Гетьманщини. — Л.М.) весьма хороши, а буде депутатом быть, конечно уже надобно, только разве б искать прав и привилегий подтверждения», то «Безбородко, — писав далі Рум'янець, который с помощью сына своего (О. Безбородька. — Л.М.), во всю мою бытность здесь... при мне находился, собранию ими представленные пункты (Наказу. — Л.М.) мне показали...», а відтак, «увещевали они собратию свою явиться непостыдно в собрание»¹⁴. Але шляхетство не погоджувалося. Чернігівці передовсім вимагали збереження всіх прав і привілеїв Гетьманщини; ліквідації «рубльового збору» (податку), встановленого Рум'янцевим в Україні; виведення з України російських військ тощо. Тоді в справу втрутився сам Рум'янець, йому довелося (як він згодом повідомляв Катерину II) застосувати «суровость» і «начальнический тон...», аби чернігівське шляхетство прийняло Наказ, складений Безбородьками, який би задовольняв генерал-губернатора. Правда, в листі до цариці Рум'янець висловлював сумнів, чи прийме Наказ у такій редакції депутат І. Скоропадський, оскільки той, на його переконання, «признанный патриот и любитель вольности и стародавних прав» Гетьманщини¹⁵. І дійсно, як писав Рум'янець в іншому листі до Катерини II, І. Скоропадський оголосив А. Безбородьку, що він його Наказ йому ж і здасть по приїзді до Москви, оскільки «он-де для него так темен, что его едва и разуметь можно...»¹⁶

У червні 1767 р. Рум'янець у листі до Катерини II ще раз згадує про О. Безбородька як «о сочинителе черниговского Наказа», який до того ж за його, Рум'янцева, вказівками відповідним чином редагував і правив окремі Накази шляхетства та вмовляв його представників погодитися із внесеними правками... Так, продовжує Рум'янець, Безбородько при складанні стародубського Наказу успішно подолав «упорливость» місцевого шляхетства з тих пунктів, що викликали заперечення й невдоволення генерал-губернатора. Отже, чернігівцям, стародубцям та представникам шляхетства інших повітів фактично нав'язали накази в редакції Безбородька. Як зазначав Рум'янець у листі до Катерини II, старшини й шляхетство «не были ему благодарны... за внесенные в Наказ пункты». Далі Рум'янець писав: «Безбородка за этот Наказ и сына его возненавидели и в бытность первого здесь (в Глухові. — Л.М.) явно его презирали и нарекали быть недоброжелателем отчизны...»¹⁷

Підсумовуючи результати виборів до Комісії 1767 р. в Україні, Рум'янець із невдоволенням констатував, що значна частина старшин і шляхетства вперто не бажають його «нововведень», виступають за збереження автономного статусу Гетьманщини і навіть за відновлення гетьманату... Але, на думку генерал-губернатора, є вихід з такого становища. Чималою є група й таких старшин, писав він у листі до цариці у лютому 1768 р., котра усвідомила безперспективність боротьби за автономію Гетьманщини й чекає від царського уряду нового для України «благоустроения». А тому слід, зазначав він, всіляко задобрувати цих старшин і, граючи на їхньому честолюбстві, висувати їх на «уряди», й тоді, коли перші «останутся без действия и дел, а напротив *благонамеренные и сею болезнию самовластва и не*

зависимости незараженные (виділено нами. — Л.М.) высочайшей В.И.В. милости отличатся и войдут в чины и дела, правительство же и служба получают прямые для себя уставы, то и те, как великое всегда желание к чинам, а особливо к жалованию имеющие, скоро переменят мысли и поступки, что я ежедневно случаи имею видеть» — й теж, твердить Рум'янцев, проявлять інтерес до служби в установах імперії¹⁸. Як умілий адміністратор, Рум'янцев мав неабиякий хист вирізнити з-поміж своїх підлеглих саме таких — найбільш здібних, честолюбних, ревних до служби... Таким вбачав генерал-губернатор О. Безбородька. Його й таких як він, писав Рум'янцев в іншому листі до Катерини II, слід висувати на кращі посади, надавати їм російські чини. У тому ж листі Рум'янцев просить згоди цариці призначити членом Генерального суду О. Безбородька з чином асесора¹⁹.

Лише більше року пробув Безбородько членом Генерального суду, як почалася російсько-турецька війна. З її початком Безбородько, супроводжуючи Рум'янцева, відбув на театр воєнних дій. Рум'янцев командував 2-ю армією, до якої були придані два козацьких полки: Чернігівський, який очолював П. Милорадович, і Ніжинський під командою О. Безбородька. Згодом Безбородько командував Лубенським, Миргородським і компанійським полками, приданими до 1-ї армії, командування якою перебрав Рум'янцев. Пізніше у «поданні» про відставку Павлу I (у 1798 р.) Безбородько писав, що він брав участь «7 (июня) в баталии при Ларге, где я, *по собственной своей охоте* (виділено нами. — Л.М.), был при передовых корпусах, 21 (июня) при славной Кагульской баталии, 1773 года за Дунаем, и 18 июля при штурме наружного Силистрийского ретраншемента...»²⁰ За хоробрість в боях Безбородько був нагороджений орденом св. Георгія. Проте більшу частину війни Безбородько перебував при Рум'янцеві: він, П. Завадовський та Є. Простоквашін завідували кожний однією із трьох «експедицій» похідної канцелярії Рум'янцева. Безбородько користувався найбільшою довірою командувача: останній використовував його зокрема як дипломата, доручаючи йому офіційну переписку і «многие секретные и публичные дела и комиссии»²¹. Тоді ж Безбородько познайомився з всесильним фаворитом Г. Потьомкіним, добрі стосунки підтримував він з ним і в подальші часи. В ході мирних переговорів, які завершилися укладенням Кючук-Кайнарджійського миру в липні 1774 р., Безбородько теж виконував спеціальні доручення Рум'янцева²².

Ще в березні 1774 р. Безбородько, завдяки клопотанням Рум'янцева, одержав бажане призначення на «уряд» київського полковника (з чином армійського полковника).

Після успішного завершення російсько-турецької війни подальша доля Безбородька склалася вельми сприятливо для нього. Катерина II потребувала для свого кабінету нових, молодих і здібних працівників. Рум'янцев порекомендував їй на посади кабінет-секретарів двох своїх найбільш довірених чиновників: П. Завадовського і О. Безбородька.

8 грудня 1775 р. вийшов указ Катерини II: «полковнику Александру Безбородку быть при нас у принятия челобитен». «Безбородько приїхав до Петербурга 30-ти років, — зазначав у своїх «Записках» А. Грибовський*, — не знаючи жодної мови, окрім латини, але протягом двох років вивчився французької, а потім німецької й італійської. Французькою він

* А. Грибовський — чиновник в канцелярії Потьомкіна, згодом — статс-секретар.

говорив і писав відмінно»²³. Сучасник-іноземець Гельбіг писав: Безбородько «використовував час, який залишався від занять (службових. — *Л.М.*), на те, щоб якомога більше примножити свої знання щодо стану внутрішніх і зовнішніх справ. Він досяг також великих успіхів у словесних науках, особливо у французькій і німецькій літературах...»²⁴ Вже невдовзі Катерина II пересвідчилася у виключності обдарувань Безбородька, зокрема в його феноменальній пам'яті, у вмінні чітко й ясно викласти на письмі суть справи та «добром рвенни к службе»²⁵. Про це ж писав сучасник: одним із примітних обдарувань Безбородька, які виділяли його з-поміж царедворців, «было искусство в русском слоге», в той час як «бывшие при государыне вельможи... не знали русского правописания»²⁶.

Починаючи з 1778 р., Катерина II стала доручати Безбородьку особливо важливі справи. В листі до батька (від 30 листопада 1778 р.) Безбородько не без задоволення зазначав, що «вся публика и двор видят (його. — *Л.М.*) яко первого ее (Катерини II. — *Л.М.*) секретаря, потому что чрез мои руки идут дела — сенатские, Синода, Иностранной коллегии, *не выключая и самых секретнейших* (виділено нами. — *Л.М.*), адмиралтейские, учреждения наместничеств по новому образцу, да и большая часть дел собственных» (приватних цариці. — *Л.М.*)²⁷. Значна частина указів, рескриптів були написані Безбородьком і лише підписані Катериною II. Він був у тісних стосунках з першими можновладцями імперії: Потьомкіним, Вяземським, Паніним, Рум'янцевим, з яким постійно листувався.

На початку 1780 р. Безбородько склав для Катерини II записки: «Мемориал по делам политическим», а невдовзі — «Сокращенные исторические известия о Молдавии». Цариця належно оцінила історичні й політичні знання Безбородька: він у листопаді 1780 р. був уведений до складу Колегії іноземних справ із званням «полномочного для всех переговоров» (переговорів. — *Л.М.*) та підвищений до чину генерал-майора. У цьому ж році за вказівкою Катерини II Безбородько разом з президентом колегії М. Паніним взяв участь у складанні Акта «для охранения свободы торговли и мореплавания нейтральных народов во время Североамериканской войны за освобождение» (відомішого як акт «О вооруженном нейтралитете» — про право вільної торгівлі нейтральних держав з країнами, що воюють). Невдовзі Безбородьку вдалося добитися приєднання до згаданого акта Пруссії, Швеції, Данії, Голландії²⁸. Роль Безбородька як дипломата ще більше зросла, коли йому в 1782 р. наказано бути присутнім в колегії «по секретной экспедиции». В ці ж роки Безбородько активно співпрацював й у фінансовій комісії «Для приумножения государственных доходов...»

Після смерті Паніна у 1783 р., хоч першим в колегії вважався віцеканцлер Остерман, фактично керівну роль у ній став відігравати Безбородько. До того ж його підтримував всемогутній Потьомкін. Останній, на противагу Паніну, був прихильником активної наступальної політики щодо Туреччини. Безбородько подав Катерині II записку (так званий «турецький проект»), у якій передбачав — у разі успішної війни з Туреччиною — створення Грецької держави, об'єднання Валахії і Молдавії в єдину державу та перехід до складу Росії Криму, Очакова й території між Бугом і Дністром. Зрештою, завдяки активній дипломатії Потьомкіна і Безбородька, Туреччина погодилася на приєднання Кримського ханства до

Росії. Про це 8 квітня 1783 р. оповідав царський маніфест, написаний Безбородьком... Один із тогочасних авторів з цього приводу слушно зазначав, що саме «українцю Безбородьку належить думка про приборкання татар, які так довго спустошували своїми набігами його батьківщину...»²⁹

У 1784 р. Безбородько був призначений «вторым присутствующим членом» Колегії іноземних справ та одержав чин таємного радника. Того ж року цісар Австрії надав йому титул графа Римської імперії. Всі секретні справи в колегії проходили через Безбородька, цьому сприяло й те, що він, як і раніше, займав посаду кабінет-секретаря Катерини II. Вплив Безбородька на державні справи в Росії відмічали іноземні послы й зважали на це. Французький посол Сегюр у своїх мемуарах писав: «політичні таємниці того часу залишалися у віданні Катерини, Потьомкіна й Безбородька...», сам Безбородько «більше за інших користувався довірою імператриці»³⁰. Англійський посол Гарріс свідчив: «Безбородько був першою особою за своїм впливом на внутрішні й зовнішні справи»³¹.

У другій половині 80-х років Безбородько активно працював у галузі дипломатії: намагався зміцнити позиції Росії в Туреччині, вирішив питання про торговельні угоди з Іспанією та Англією... Водночас він керував поштовим відомством, а згодом брав участь у «Комиссии о дорогах в государстве». З 1786 р. Безбородько став членом «Совета при Е.И.В.», куди входили найбільш довірені особи цариці. «Совет» розглядав справи війни і миру, питання бюджету, про діяльність та створення державних банків, про надзвичайні ситуації в державі, про головні законоположення. Головувала в «Совете» Катерина II. З 1787 р. Безбородько одержав право оголошувати волю цариці, ознайомлювати її зі складеними ним протоколами засідань, на його ім'я поступали «мнения», проекти, які мали розглядатися в «Совете».

У 1787 р. Безбородько, якого цариця «пожалувала» придворним званням гофмейстера, супроводжував її в подорожі по Україні й Криму та брав участь у переговорах Катерини з польським королем Станіславом Августом й австрійським цісарем Йосифом II. Переговори між цісарем та Катериною II завершилися створенням військового союзу обох держав, спрямованого проти Туреччини. Коли почалася австро-російсько-турецька війна 1787—1791 рр., Безбородько працював на дипломатичній ниві, аби відвернути втручання у війну (на боці турків) Англії й Пруссії, що йому і вдалося. За ці заслуги Безбородьку 1790 р. було надано чин дійсного таємного радника.

Найбільшим досягненням Безбородька в галузі дипломатії став Яський мир. У серпні 1791 р. розпочалися переговори між представниками Туреччини й Росії, з російського боку переговори вів Г. Потьомкін. Після його раптової смерті (5 жовтня 1791 р.) представником Росії на конгресі, що зібрався в Яссах у жовтні того ж року, був призначений Безбородько. Він швидко розгадав тактику турецьких дипломатів, які насамперед намагалися виграти час, розраховуючи втягнути в переговори держави Західної Європи (передовсім вороже настроєних проти Росії), щоб применшити результати успішних для Росії військових дій. Водночас турецькі представники висунули до російської сторони низку вимог: не будувати фортець на території між Бугом і Дністром, що мала відійти до Росії, та щоб Туреччині була залишена смуга землі на лівому березі

Дніпра. Безбородько рішуче відмовився обговорювати ці вимоги. Діючи зважено, обережно та разом з тим рішуче, Безбородько зламав опір турецьких дипломатів. Зрештою, 29 грудня 1791 р. був підписаний Ясський мирний договір. До Росії відійшла територія між Південним Бугом і Дністром (включаючи Очаків), по якому встановлювався кордон. Туреччина остаточно підтвердила своє визнання приєднання Криму до Росії, а також кордон з останньою по Кубані³². З укладенням Ясського миру Росія добилася остаточного вирішення одного з найважливіших своїх зовнішньополітичних намагань — приєднання Південної (Степової) України. Завершилася багатовікова суперечка Росії з Туреччиною за гегемонію на Чорному морі. Здобуття права вільної торгівлі морським шляхом через протоки, будівництво портів, роздача земель поміщикам (один Безбородько одержав 32,7 тис. десятин) і колоністам, масові переселення селян — все це зумовило швидкий економічний розвиток Півдня України. Плуг українського селянина дійшов до узбережжя Чорного й Азовського морів — Україна стала морською країною, а її етнічна територія зросла більш як на третину...

Поява — на початку 90-х рр. — нового фаворита цариці П. Зубова, з яким у Безбородька склалися напружені стосунки, та придворні інтриги негативно позначилися на ставленні до нього Катерини II, хоч це не завадило Безбородьку брати участь у переговорах з представниками Пруссії й Австрії, що завершилися в жовтні 1795 р. третім поділом Польщі.

Після смерті Катерини II (6 листопада 1796 р.), з початком царювання Павла I, позиції Безбородька знову зміцніли. (Він зумів, маючи доступ до секретних паперів, улаштувати — на користь Павла — справу стосовно «акта о престолонаследии», складеного Катериною II). Безбородько продовжує керувати зовнішньою політикою Росії. А. Болотов у своїх «Записках» стверджував: Павло I потребував його як досвідченого дипломата, який до того ж «був обізнаний з усіма державними справами». Коли, у зв'язку з погіршенням стану здоров'я, Безбородько подав «прошение» про відставку, цар Павло не прийняв її, сказавши: «трудись по силі своїй й по змозі... Ти мені потрібен...»³³ 15 січня 1797 р. Безбородько підписав з представниками Пруссії і Австрії Конвенцію про остаточний поділ Польщі, добився визнання Павла I протектором Мальтійського ордену, уклав новий торговельний договір з Англією... Він стає сенатором, отримує найвищий чин канцлера й титул світлішого князя. За свою державну службу Безбородько був нагороджений найвищими орденами імперії: св. Андрія Первозванного, св. Олександра Невського, св. Володимира; цар Павло вручив йому Хрест св. Іоанна Єрусалимського...

Завдяки царським «пожалуванням» Безбородько став одним із найбільших землевласників країни. У 1779 р. йому були надані маєтності в Полоцькій губернії — понад 1200 душ; у 1783 р. «пожалувані» села, що становили рангові маєтності в Київському, Лубенському і Чернігівському полках — загальним числом 2,7 тис. душ. Наступного року в Гадяцькому і Миргородському полках Безбородьку надано 4 села, в яких нараховувалося до 3 тис. душ. У 1786 р. в Лівобережній Україні він одержав містечко Чорнухи та 6 сіл — усього понад 4 тис. душ. За укладення Ясського миру Безбородьку «пожалувано» на Поділлі 5 тис. душ та 50 тис. руб. Після здійснення заходів, що дали значне збільшення державних прибутків,

Безбородько одержав «пенсіон» у 10 тис. руб. щорічно й одноразово — 50 тис. руб. Після третього поділу Польщі він одержав Хмільницьке староство на Поділлі — близько 5 тис. душ. Великі земельні володіння Безбородько мав на Півдні України та у Заволжі. У 1797 р. цар Павло I надав йому в Орловській губернії «Дмитрівську вотчину» (близько 10 тис. душ), 30 тис. десятин у Воронежській губернії і 6 тис. душ «на вибір»; того ж року Безбородьку «пожалувано» ще понад 6 тис. душ в Калузькій губернії... За різними підрахунками, Безбородьку належало загалом понад 30—40 тис. душ. Безбородько займався також торгово-промисловою діяльністю: виробляв в численних гуральнях горілку на продаж, з його маєтків гнали гурти худоби до Петербурга, на ярмарках продавалися великі партії тютюну. В останні роки щорічні прибутки Безбородька становили понад 200 тис. руб.³⁴ Безбородьку належали: два палаци в Петербурзі і один у Москві, картинна галерея, велика збірка коштовностей тощо.

Як уже зазначалося, Безбородько належав до того кола українського шляхетства в Петербурзі (Полетика, Капніст, Завадовський, Розумовський, Трощинський та ін.), які не втратили національного почуття та зв'язків з Україною. Він веде переписку з земляками в Україні — патріотично налаштованими, освіченими людьми, знавцями й збирачами матеріалів з вітчизняної історії (М. Миклашевським, О. Судієнком, Я. Бакуринським, В. Туманським, батьком А. Безбородьком та іншими)³⁵. Так, у листі до невідомого кореспондента Безбородько дає власне, своєрідне, пояснення — «...чому зник на Україні дух геройства»; він пише: «в одном письме писали Вы Осипу Степановичу (Судієнку. — Л.М.), что Вы любите козацтво и жалеете об нем. Знаете ли Вы отчего дух геройства исчез? От того, что уже от некоторого времени место козацтва заняло школярство: вместо Палея Белоцерковского, Христа Сенчанского, Лавра Остапского и других им подобных, заняты стали фирчиками и штатиками, которые сперва позакидав вылиоты, а потом в немецкое перебрались платье и сделались прямо такими, как покойный старый Степан Афендик* говаривал: в поле не жолнер и дома не господар»³⁶

Безбородько був у близьких стосунках з відомими літераторами, митцями й вченими, особливо із земляками: медиками, докторами медицини Д. Самойловичем і О. Шумлянським, художником Д. Левицьким, композитором, директором придворної капели Д. Бортнянським, письменником О. Ханенком, В. Капністом, автором «Оди на рабство» і комедії «Ябеда». Багатьом із них він протегував. У 1782 р., щоб підтримати Капніста матеріально, Безбородько прийняв його на службу до Поштового відомства, яким завідував³⁷. Тісні стосунки пов'язували Безбородька з Василем Рубаном, вихованцем Київської академії й Московського університету, письменником та істориком, видавцем кількох праць з історії й географії України. Безбородько спонукає Рубана до збирання літописів та інших історичних матеріалів з метою видання першої історії України. Фактично Безбородько стає її співавтором. 1 серпня 1776 р. він писав до батька, прохачи «с верным случаем постараться переслать книгу, в коей статьи гетманские вписаны, конституций (ухвал польського сейму. — Л.М.) две книги, старую и новейшую, истории малороссийские рукописные.., еще купить самой чистой печати Статут и, коли можно, порядок прав Магдебур-

* Степан Афендик — наказний полковник переяславський.

ских..., сии все книги здесь тем нужнее, что находятся люди, кои вознамерилися издать историю малороссийскую и напечатать перевод Статута»³⁸.

«Краткая летопись Малыя России с 1506 по 1770 год с изъяснением образа тамошнего правления» вийшла у Петербурзі в 1777 році. У Вступі В. Рубан зазначає, що належить в книзі йому, а що — Безбородьку. Він пише, що включив у видання «летописи с 1506 по 1734 год». Вони «ведены были генеральными малороссийскими писарями, бывшими при гетманах, начиная от Богдана Хмельницкого даже до смерти Даниила Апостола». Ці літописи, пише далі Рубан, отримані від його прадіда Георгія Кониського. Безбородько написав частину книги, яка охоплює події від 1734 р. (кінця гетьманування Д. Апостола) й до подій першої російсько-турецької війни, а також є автором двох «приложений» до книги: «Изъяснение образа правления Малой России» і «Список бывшим в Малой России гетманам, генеральным старшинам и полковникам» — з часу приєднання України-Гетьманщини до Російської держави. Безбородько показав себе знавцем історії України XVIII ст., виявив неабияку обізнаність із суспільним і державним ладом Гетьманщини. Про це пише й В. Рубан: висвітлення подій в Україні від 1734 р. «и изъяснение настоящего тамо образа правления, как и список гетманам, генеральным старшинам и полковникам, сочинены... А.А. Безбородком, мужем, в знании отечественной истории изведанным и способностью к деписанию одаренным достаточно» (виділено нами. — Л.М.)³⁹. Варто зазначити, що Безбородько, довівши виклад подій до російсько-турецької війни 1768—1774 рр. й укладення миру, зазначає, що ці факти «принадлежат к общей Российской империи, коея писателям то и представляется, а сей краткой Малороссийской летописи здесь и сим да будет конец»⁴⁰. Отже, Безбородько вважає, що з кінцем Гетьманщини всі події в історії України становлять вже частину загальноросійської. Лояльність автора проявляється і в тому, що утворення другої Малоросійської колегії характеризується як позитивне явище, так само оцінюється діяльність Рум'янцева як генерал-губернатора Лівобережної України...

Свої міркування з приводу опублікування «Краткой летописи» Безбородько виклав у листі до батька від 31 березня 1778 р.: «Имея честь, — писав він, — представитъ вам при сем Краткую летопись Малой России по 1777 г., с описанием географическим, изъяснением ее правления и другими нужными сведениями, изданную г. надворным советником Рубаном, приношу я дань, справедливо принадлежащую вам, яко во многих случаях прямую любовь к тому краю, любезной отчизне нашей, доказавшему и которого всегда усердные простиралися старания, чтоб дела и обстоятельства, славу и честь предков наших ознаменующие, извлечены были из забвения». Із Вступу, пише далі Безбородько, батько зможе побачити, що до видання цієї праці він (О. Безбородько. — Л.М.) спонукав Рубана «не одними советами, но и в рассуждении последних времен и самыми достоверными известиями, от меня ему сообщенными». Безбородько жалкує, що з видання окремих частин книги Рубан поспішив, оскільки в них «многие противу подлинности ошибки изъять, да и в рассуждении различных нужных умолчанных обстоятельств распространиться я не преминул бы». Це скорочене видання, зазначає далі Безбородько, «служит теперь руководством к намереваемому нами изданию полной малороссийской истории

(виділено нами. — Л.М.), в котрій, конечно, все погрешности Летописи исправлены будут, коль только успеем собрать все потребные нам известия». Безбородько ще раз висловлює вдячність батькові, котрий прищепив йому любов до України та дав глибокі знання з її історії: «Упражняясь в свободное от других дел время *сим приятным для меня трудом* (виділено нами. — Л.М.), я благословляю ваши милостивые родительские в юности попечения о приведении меня в точное и подробное познание состояния земли, где я родился и всех в оной случившихся событий. Велико и совершенно будет мое удовольствие, когда я преуспею в сем подлежащем труде, и особливо когда исполнение оного будет последуемо многими другими случаями, кои мне предстали бы на изъявление моего нелицемерного к согражданам моим усердия»⁴¹. Невідомо, чи написав Безбородько задуману повну історію України. Очевидно, що зайнятий важливими державними справами, він так і не спромігся її завершити.

Перебуваючи в Петербурзі на високих посадах, Безбородько постійно цікавився станом справ в Україні. Він, по змозі, прагнув поліпшити адміністративно-судову систему в ній: коли мав бути проведений поділ Лівобережної України на намісництва, Безбородько домагався, щоб їх очолили не випадкові люди, а сумлінні й порядні. Так, у листі до генерал-губернатора Рум'янцева від 31 січня 1780 р. він писав: «При таковом сближении (із загальноімперськими установами. — Л.М.) учреждений в Малороссии, с одной стороны, *в виде доброхотства искреннего к земле, в коей я родился* (виділено нами. — Л.М.), с другой, по нелицемерной моей к вам преданности желал бы я для совершенного блага того края, чтоб вышние чины правительства были люди Вами избранные, Вам угодные, и следовательно собратиям нашим полезные, а не те, коих иногда за непомещением *куда-нибудь* (курсив Безбородька. — Л.М.) определяют»⁴². Безбородько намагався відродити деякі державні інститути Гетьманщини. Так, у 1788 р. (в умовах російсько-турецької війни) він підтримав проект В. Капніста про створення в Україні козацького «охочого» війська: «Положение, на каком может быть набрано и содержано войско охочих казаков». На початку передбачалось сформувати 5 полків, які б утримувалися коштом козацького стану в Україні. Безбородько заручився підтримкою Г. Потьомкіна, але Катерина II відхилила цей проект...⁴³ П. Клепацький стверджує, що завдяки довірі Павла I до Безбородька, за клопотанням канцлера, «Україні було повернуто деякі уряди», скасовані за Катерини II, зокрема Генеральний суд. У своїй «Записке о потребностях империи Российской» (1799 р.), розглядаючи питання про поліпшення структури й діяльності Сенату, Безбородько пропонує два його департаменти — громадянський і кримінальних справ — заснувати також і в Києві, а в «Записке о разборе дел криминальных в Малой России» зазначає, що всі ці справи мають провадитися «по правам тамошним...»⁴⁴ Проте ці проекти Безбородька царський уряд не взяв до уваги.

Помер О. Безбородько 6 квітня 1799 р., на 52 році життя, й з великими почестями був похований в Олександрівській лаврі. У своєму заповіті він, зокрема, виділив 210 тис. руб. на створення в Україні вищого навчального закладу. Його брат Ілля Безбородько виконав заповіт: додавши свої грошові кошти, заснував 1820 року в Ніжині Гімназію вищих наук, згодом Ліцей князя Безбородька.

- ¹ *Лазаревский А.* Очерки малороссийских фамилий. Материалы для истории общества в XVII и XVIII вв.: Безбородки // Русский архив. — 1875. — Кн. 2. — С. 312; *Модзалевский В.* Малороссийский родословник. — К., 1908. — Т. 1. — С. 41.
- ² *Модзалевский В.* Малороссийский родословник. — К., 1908. — Т. 1. — С. 41.
- ³ *Лазаревский А.* Генеральный писарь Андрей Безбородко // Киевская старина. — 1890. — Т. 28. — Кн. 1. — С. 135; *Модзалевский В.* Малороссийский родословник. — С. 41.
- ⁴ *Лазаревский А.* Очерки из быта Малороссии в XVIII в. // Русский архив. — 1873. — Кн. 1. — С. 377.
- ⁵ *Григорович Н.* Канцлер князь А.А. Безбородко в связи с событиями его времени. — Спб., 1879. — Т. 1. — С. 206.
- ⁶ *Григорович Н.* Канцлер князь А.А. Безбородко (Опыт разработки материалов для его биографии) // Русский архив. — 1874. — Кн. 2. — С. 580.
- ⁷ Там же. — С. 581.
- ⁸ *Григорович Н.* Канцлер князь А.А. Безбородко в связи с событиями его времени. — Т. 1. — С. 15.
- ⁹ *Аскооченский В.И.* Киев с древнейшим его училищем Академиею. — Ч. 2. Приложение: Алфавитный указатель знаменитейших воспитанников Киевской академии. — К., 1856.
- ¹⁰ *Григорович Н.* Канцлер князь А.А. Безбородко в связи с событиями его времени. — Т. 1. — С. 9.
- ¹¹ *Соловьев С.М.* Рассказы из русской истории XVIII века // Русский вестник. — 1861. — Т. 35. — С. 32.
- ¹² Сборник имп. Русского исторического общества. — Спб., 1889. — Т. 68. — С. 244.
- ¹³ Сочинения императрицы Екатерины II. — Спб., 1850. — Т. 3. — С. 192—193.
- ¹⁴ *Соловьев С.М.* История России с древнейших времен. — М., 1965. — Кн. 14. — Т. 27. — С. 39—41.
- ¹⁵ *Максимович Г.А.* Выборы и наказания в Малороссии в Законодательную комиссию 1767 г. — Нежин, 1917. — Ч. 1. — С. 212.
- ¹⁶ *Соловьев С.М.* История России с древнейших времен. — М., 1965. — Кн. 14. — Т. 27. — С. 44.
- ¹⁷ Там же. — С. 44.
- ¹⁸ *Максимович Г.А.* Выборы и наказания в Малороссии в Законодательную комиссию 1767 г. — С. 331.
- ¹⁹ Там же.
- ²⁰ *Григорович Н.* Канцлер князь А.А. Безбородко в связи с событиями его времени. — Т. 1. — С. 25.
- ²¹ Русский архив. — 1874. — Кн. 2. — С. 593.
- ²² Архив военно-походной канцелярии графа П. Румянцева // Чтения Общества истории и древностей российских. — Кн. 1. — Ч. 3. — С. 75—76.
- ²³ *Записки А.А. Грибовского* // Москвитянин. — 1847. — № 2. — С. 74.
- ²⁴ Гельбиг. Случайные люди в России // Русский архив. — 1865. — Кн. 1. — С. 74.
- ²⁵ *Григорович Н.* Канцлер князь А.А. Безбородко // Русский архив. — 1874. — Кн. 2. — С. 611.
- ²⁶ Там же. — С. 614
- ²⁷ Там же. — С. 619—620.
- ²⁸ *Мартенс Ф.* Собрание трактатов и конвенций, заключенных Россией с иностранными державами. — Спб., 1892. — Т. 9. — С. 297—324.
- ²⁹ Русский архив. — 1874. — Кн. 2. — С. 929.
- ³⁰ Записки графа Сегюра о пребывании его в России в царствование Екатерины II. — Спб., 1865. — С. 17, 267.
- ³¹ Русский архив. — 1874. — Кн. 2. — С. 1051. Посол Сардинии де-Парелло, даючи характеристики найвпливовішим особам, наближеним до Катерини II, ставить Безбородька на друге місце після Потьомкіна: «Із всіх міністрів, — пише він, — я більш за все схильний вірити у його чесність, аніж в чесність кого іншого з них, і якщо б я мав намір вести яку-небудь важливу справу, то я вважав би за найкраще довіритися йому цілком...» // Русский архив. — 1875. — Кн. 2. — С. 119—120.
- ³² *Лопухин А.В.* Очерк Яского конгресса/Сборник Московского главного архива Министерства иностранных дел. Нові видання. — Вып. 5. — М., 1893; *Григорович Н.* Канцлер князь А.А. Безбородко в связи с событиями его времени. — Спб., 1881. — Т. 2. — С. 129—215.

³³ *Болотов А.Т.* Любопытные и достопамятные деяния... Павла Первого // Русский архив. — 1864. — Кн. 1. — С. 619—621.

³⁴ *Модзалевский В.* Малороссийский родословник. — Т. 1. — С. 44; Русский архив, 1855. — Кн. 1. — С. 843; *Клепатський П.* Листування О. Безбородька з батьком, як історичне джерело // Ювілейний збірник на пошану акад. М. Грушевського. — К., 1928. — С. 282—283.

³⁵ *Татищев Ю.В.* Письма князя А. Безбородко к Я. Бакуринскому. — М., 1907; *Григорович Н.* Канцлер князя А.А. Безбородко... — Т. 1. — С. 265—526; Т. 2. Приложения. — С. 530—547, 636—894.

³⁶ Киевская старина. — 1883. — Т. 5. — С. 893—894.

³⁷ Русский архив. — 1875. — Кн. 12. — С. 143—144. О. Ханенко в своїх записках спогадів сучасників Безбородька зазначає, що той «завжди любив свою батьківщину й протегував своїм землякам»: влаштував на службу, надавав позички тощо (*Ханенко А.И.* Рассказы о старине // Русский архив. — 1868. — Кн. 2. — С. 1078).

³⁸ Русский архив. — 1874. — Кн. 2. — С. 629.

³⁹ Там же. — С. 631

⁴⁰ Русский архив. — 1875. — Кн. 2. — С. 140.

⁴¹ Русский архив. — 1874. — Кн. 2. — С. 630—631.

⁴² Письма А.А. Безбородко к графу П.А. Румянцеву // Старина и новизна. — Спб., 1900. — Кн. 3. — С. 214. Під час подорожі в Україну (1787 р.) Катерина II гостювала в Безбородька в Ніжині у його домі й хвалила красу її природи, пише Григорович. Безбородько, який «гаряче любив свою батьківщину, скористався цим випадком й вказав на шляхи до благоустрою» України... // Русский архив. — 1875. — Кн. 1. — С. 426.

⁴³ *Григорович Н.* Канцлер князя А.А. Безбородко ... — Т. 2. Приложения. — С. 613—643, 656—658.

⁴⁴ *Клепатський П.* Листування О. Безбородька з батьком... — С. 284.

Нові видання

Постійна комісія УАН-ВУАН для складання Біографічного словника діячів України, 1918—1933: Документи. Матеріали. Дослідження / НАН України. НБУВ, Ін-т біографічних досліджень, Ін-т рукопису; Авт.-упоряд. С.М. Ляшко. — К.: НБУВ, 2003. — 688 с.

Викладено історію утворення Постійної комісії УАН-ВУАН для складання Біографічного словника діячів України (1918—1933), висвітлено методично-організаційні засади її діяльності, що є одним із перших кроків в опрацюванні матеріалів Комісії, які зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. Для науковців, істориків, які вивчають історію науки і біографістику зокрема.

У ПЕРЕКЛАДІ З ГРЕЦЬКОЇ — ЗОЛОТОЦВІТНИЙ (Хрисанф Ящуржинський: хто це?)

Марина ПАВЛЕНКО

В усі часи українська історія складалася настільки непросто, що багатьох навіть дуже яскравих особистостей поглинала абсолютно безслідно, подібно до сипких пісків пустелі. Що, скажімо, відомо нам про авторів сотень і тисяч наших пісенних шедеврів? Що знаємо про творців безлічі інших наших мистецьких надбань? Ті, чії імена до нас дійшли, радше щасливі винятки, ніж об'єктивна закономірність.

Та особливе місце в стражденній історії України посідають постаті, що їх система прирекла на цілеспрямоване забуття і, здавалось би, свого навіть домоглась. Уже ніби вони майже повністю стерлись із людської пам'яті, ще б хіба, ну, трохи, ну, лише б оскілочки!.. Аж ні, десь якоїсь миті щось десь несподівано гальмувалось, і оте майже безнадійне «майже» пускало знезацька молоді й життєдайні пагінці нової надії. Звичайно, багато чого втрачалось безповоротно, багато що перевтілилось у легенду, але й повернення у формі життя-легенди — явище симптоматичне і показове.

Ім'я Хрисанфа Петровича Ящуржинського, людини винятково світлої і винятково скромної, — ще одне наочне свідчення такого явища. Безапеляційно затаврований тоталітарною владою як націоналіст, Х.П. Ящуржинський після своєї тихої смерті претендувати хоч на якесь безсмертя не міг аж ніяк, але безсмертя на те й безсмертя, щоб бути дужчим за яку б то не було смерть і яке б то не було забуття.

Що ж до білих плям у біографії цього славного вченого, то їх-таки немало. Чи не найповніші дані про нього, як про педагога й археолога, ще 1904 (!) року помістив Енциклопедичний словник Брокгауза-Єфрона. Найповніші, а проте далеко не повні вже, бодай, тому, що Хрисанф Ящуржинський був на той час живий і в розквіті своїх творчих сил, тож його подальша доля навіть для знаменитого словника була ще цілковитою таємницею. А втім, і про народження сказано в словнику щонайлаконтнініше: «род. вь 1852г.»¹.

Для мене повернення Ящуржинського почалося, напевне, 1993 року, коли його короткий історичний нарис про Умань, датований 1913 роком, перевидали². «Составиль Х.П. Ящуржинскій», — зазначалось у підзаголовку, однак цього негучного підзаголовка було явно замало, щоб перейнятися запитанням: а хто ж він такий?

Щоправда, у вузькому колі науковців-спеціалістів із фольклористики та етнографії знали його й раніше. Наприклад, у 42 томі Франкового «Зібрання творів у п'ятдесяти томах» — «Фольклористичні праці»³ — Ящуржинський не лише двічі згаданий Іваном Франком, але й представлений, зі знаком питання замість дати смерті, в «Коментарях» — як «український

Хрисанф Петрович
Ящуржинський

етнограф, фольклорист і археолог, співробітник «Киевской старины» та «Известий Таврійської ученої археологічної комісії»⁴. Перелічено також деякі його публікації⁵, проте для ширшого загалу, він, як отой казковий лис, допоки не був приручений маленьким принцом, залишався одним із багатьох, без свого індивідуального обличчя.

4 липня 1997 року газета «Кримська світлиця» видрукувала велику статтю Григорія Зленка, письменника-краєзнавця з Одеси, заслуженого діяча мистецтв України, — «Одіссея Хрисанфа Ящуржинського». У статті вперше оприлюднено десятки дуже цікавих і дуже цінних фактів із життя ученого, по крихті зібраних автором із найрізноманітніших, здебільшого малодоступних джерел. Але й для Григорія Зленка багато що залишалось невідомим, а то-

му багато про що він писав на рівні припущень та здогадів. Зокрема, за імовірне місце народження і смерті Х.П. Ящуржинського дослідник обрав місто Умань, аргументувавши свою думку логічним ланцюжком, на перший погляд, доволі переконливих, фактів і в цілому виявився близьким до істини, хоча, зі зрозумілих причин, у чомусь і помилявся.

Шлях же до повної істини ще й дотепер до кінця не пройдений. Але після статті в «Кримській світлиці» постать Хрисанфа Ящуржинського вже набула для мене якихось окреслених обрисів. На жаль, почути в Умані, бодай, щось конкретне дуже довго не вдавалося. Найавторитетніший уманський краєзнавець, Микола Федорович Комарницький (1899—1984), ця жива енциклопедія Умані, який, безперечно, знав про Ящуржинського найбільше, пішов за вічну межу, а місцевий краєзнавчий музей, одним із засновників якого офіційно визнається і Ящуржинський, оперував лише приблизними відомостями: так, народився в Умані, в сім'ї священика Миколаївського собору. На цьому, вочевидь, довелось би й поставити крапку, якби несподіване продовження не запропонувала уманська поетеса й археолог Ольга Петрівна Діденко, 1916 року народження. «Та він же родом із Молодецького!» — заявила Ольга Петрівна й додала жартома, що навіть знає в Молодецькому бабок, які з Хрисанфом разом «дівували».

Село Молодецьке — в Маньківському районі Черкаської області (близько 30 км від Умані), в минулому це був Уманський повіт Київської губернії. Свого часу тут розміщувалися військові поселення, і село вважалося «казьонним», тобто таким, що не перебувало у власності пана. Попри свою певну віддаленість від траси, Молодецьке ще й сьогодні тримається, а колись його прозивали «Китаєм» — завдяки великій народжуваності. Небагате на ліси, але по-своєму доволі мальовниче й розложисте, воно славиться також чималою кількістю (близько сорока!) ставків і ставочків, викопаних переважно ще до революції.

Хтозна, якби пощастило побувати в Молодецькому хоча б трохи раніше, можливо, й пощастило б переконатись, що Ольга Петрівна жартувала цілком серйозно. Надто ж якщо зважити, що Хрисанф Петрович не був одруженим, а тому навіть значно молодші від нього «наречені» могли

б претендувати на його руку й серце. В кожному разі, шанс застати в селі живими тих, хто Ящуржинського мав би ще пам'ятати, зберігався.

Улітку 2002 року з групою студентів Уманського педуніверситету я побувала в Молодецькому на фольклорно-етнографічній практиці. Буквально одразу пересвідчилась, що він-таки справді земляк молодеччан і що вони його й не забували ніколи. Звичайно, точної дати його народження не знав ніхто, але *відштовхуватись* уже було від чого.

Як засвідчила метрична книга з Центрального державного історичного архіву України⁶, Ящуржинський Хрисанф Петрович народився в селі Молодецькому 19 березня 1852 року (За старим стилем. — *М.П.*) в родині місцевого священника Петра Григоровича Ящуржинського і «законної» його дружини Ольги Іустинівни. Хрисанф був п'ятим хлопчиком, народженим того року в селі (дівчаток натовді народилося 11), а всього 1852 року в Молодецькому побачило світ 26 хлопчиків і 40 дівчаток (Справді-бо — «Китай!» — *М.П.*). Охрещено Хрисанфа 30 березня, до того ж на відміну від решти дітей, навпроти яких у графі: хто «совершал» таїнство хрещення — записано: «Приходський священник Петро Ящуржинський», священникового сина хрестили інші, високопоставлені особи з військовими і духовними званнями, про що в книзі виписано дуже щедро, кучеряво і, щонайприкріше, нерозбірливо⁷.

Клірові відомості церков Уманського повіту за 1860 рік проливають щедещицю світла на родину Хрисанфа Петровича⁸. Це, зокрема, стосується його батька — Петра Григоровича, якому на той час минало 38 років. Він теж син священника, навчався в Київській духовній семінарії — священному писанню, богослов'ю, церковній історії, археології, «обрядословію», канонічному праву, логіці й психології, Біблійній історії, словесності, російській, німецькій, латинській і грецькій мовам, фізиці тощо. Людина, як бачимо, високоосвічена, Петро Григорович в село Молодецьке «рукоположен во священника» 30 жовтня 1845 (Чи 1846? — Нерозбірливо. — *М.П.*) року. До речі, сільська церква називалася Миколаївською, і збудовано її було 1799 року: дерев'яна, з кам'яною дзвіницею, «чорною листовою бляхою покрита». Зазначалося також, що поведінки Петро Григорович «похвальної», «штрафований не був», «під судом не перебував».

Мати, Ольга Іустинівна, згідно з тими-таки відомостями, 1860 року мала 32 роки. Найстаршій дитині, Василю, було 12 літ, Хрисанфові — 8, а наймолодшому, Іустинові, — 6. Як засвідчили старожили Молодецького (про братів ніхто не згадував), в Хрисанфа була ще й сестричка, яка народилася, певне, вже після 1860 року.

Те, що наймолодшого сина Ящуржинського, Іустина, названо, вочевидь, на честь діда по матері, дозволяє припустити, що й найстаршого названо Василем не випадково. Протоієреєм Уманського Миколаївського собору був Василь Григорович Ящуржинський (Звідси, можливо, — неточні відомості про народження Хрисанфа в Уманському музеї. — *М.П.*) — мабуть же, рідний брат Петра Григоровича⁹, а не Хрисанфів дід, за версією Г. Зленка. Як і брат, це була високоосвічена людина, до того ж — дослідник народних звичаїв, дописувач «Киевских губернских ведомостей», «Киевской старины» та інших тодішніх видань.

Григорій Зленко зазначає, що він помер 23 лютого 1852 року, але це могло стосуватись і когось іншого, тому що «Заметки и известия из

г. Умани» під іменем «В. Ящуржинський» з'являлися також і в 1853—1854 роках. Цілком імовірно, що, будучи за Петра старшим, Василь, у певному сенсі, міг замінити йому справжнього батька.

Як стверджує словник Брокгауза-Єфрона, Хрисанф здобував освіту «в Київському й Варшавському університетах на слов'яно-російському відділенні історико-філологічного факультету»¹⁰. Перед цим, вірогідно, навчався в рідному селі: при церкві в Молодецькому діяло сільське училище¹¹, що перебувало «під опікою приходського священика» Петра Ящуржинського. Про цю опіку свідчить також «Копія приговора сільського схода с. Молодецькое Києво-Подольського поселення о сборе денежных сумм на содержание церковно-приходской школы»¹².

Якийсь час Хрисанф міг навчатись і в Уманській гімназії: у списках її вчителів та учнів знаходимо прізвище Ящуржинських, а в архіві Уманського краєзнавчого музею¹³ зберігається напрочуд грамотний і каліграфічно написаний твір «Наступленіє весни» «учня Іустина Ящурницікаго» (Брата? — *М.П.*), дуже схожий на гімназійний твір.

Закінчивши навчання, Хрисанф Ящуржинський розпочинає свою педагогічну діяльність. Як дослідив Г. Зленко, з Варшави 1884 року він перебирається до Криму, викладає спочатку в Керченському Кушниківському дівочому інституті¹⁴, а через два роки — в сімферопольських чоловічій та жіночій гімназіях (Можливо, саме звідти в його зошиті від 1888 року збереглися якісь вельми химерні «чернеткові» записи-формули під заголовком «Альбоми гімназисток і інституток». — *М.П.*)¹⁵.

З 80-х років XIX ст. його ім'я згадується в списках членів просвітницького товариства «Громада»¹⁶. Свою освітянську роботу Хрисанф Ящуржинський поєднує з науковою, пише статті, реферати, в жовтні 1886 року організовує археологічний гурток зі старшокласників. За Г. Зленком, після 1893 року він працює уже в Одесі. Так, в Уманському краєзнавчому музеї зберігається лист-документ із канцелярії «Главного управління по деламъ печати», який сповіщає «учителя Одесского Института благородных девиц Х.П. Ящуржинского» про те, що його прохання видати статтю «Свадьба малорусская, как религіозная драма» вирішено задовольнити¹⁷. На час виходу XLI тому словника Брокгауза-Єфрона він був учителем російської мови в Одеському інституті імператора Миколи і жіночої гімназії¹⁸.

Окремого і ґрунтовного вивчення заслуговують записи та публікації Х. Ящуржинського, які з'являються в різних виданнях, передовсім у «Киевской старине». Вони є блискучим зразком органічної любові автора до народної творчості до того ж не лише української, але й білоруської, татарської, тонкого творчого підходу, позначеного педагогічним даром, і вдумливого наукового аналізу. Ящуржинський має розвинене почуття гумору, вбачає в православних обрядах давньоукраїнські язичницькі корені. Ба, навіть шкодує, що нині забороняється святкувати Купала: «ходить соцький, розганяє і б'є києм», бо «біса веселять» («Заметка о купальском празднике в Уманском уезде»¹⁹).

Автор засвідчує глибокі знання фольклору, в тому числі дитячого (статті «Колядки»²⁰, «Уніатська колядка»²¹, «Про перетворення в малоруських казках»²² тощо). Прикметно, що, навіть перебуваючи далеко від рідного села, Хрисанф Ящуржинський у своїх статтях нерідко посилається на фольк-

лорно-етнографічні записи, зроблені саме в ньому. Та й старожили це стверджують. «З Одеси він часто приїздив у село фаетоном, — пише в листі до мене Юхим Вакулович Головатий (1912 р. н.), — або його привозили сільські сусіди», наприклад, «Іван Калошин»²³.

Вийшовши на пенсію, Хрисанф Ящуржинський назавсім залишає Одесу і, за Г. Зленком, 1911 року повертається в рідні місця. Чому саме 1911? Саме тоді в Молодецьке призначено нового священика — Андроніка Вишневецького (Клірові відомості церков Уманського повіту за 1913 рік)²⁴. То чи не пов'язано це призначення зі смертю Хрисанфового батька?

У листі до М.Ф. Сумцова від 29 грудня 1911 року Хрисанф Ящуржинський подає свою нову адресу — с. Молодецьке. «Я тепер живу в селі, в одставці, — пише він, — збираю етнографічний матеріал і дещо обробляю помаленьку»²⁵.

Невдовзі потому Хрисанф Ящуржинський береться за нарис про Умань, про що в листі від 28 травня 1913 року звиряється Сумцову: «Цим літом думаю написати сяку-таку історію свого рідного (...) (Нерозбірливо. — М.П.) Умані. В такій книжечці велика надоба: приїжджають сюди туристи, а то і просто інтелігентні люди, питаються про події в Умані, а такої книжечки нема»²⁶. Від задуму до втілення минуло всього кілька місяців: до кінця року нарис уже з'явився друком.

Красномовна деталь: якщо 1895 та навіть 1899 року Х. Ящуржинський листи Сумцову писав російською²⁷, вживаючи тільки подеколи «низенькі поклони!» (№ 1447), то його листи з Молодецького писано вже добірною українською, хоча навряд чи й раніше він у національному питанні відчував якісь хитання.

Жителі Молодецького, які особисто знали Хрисанфа, чи Крисаня, як тут кажуть, теж одноставно стверджують, що в селі він розмовляв тільки українською й ніколи не приховував свого інтересу та любові до всього українського. Так, за згадкою вже покійного Михайла Григоровича Чорнописького (1913 р. н.), Крисань любив слухати колядки, щедрівки, деякі просив заспівати двічі, щедро винагороджуючи за це гривениками й цукерками. Він узагалі любив чимось пригощати дітей²⁸.

Цитований вище Ю.В. Головатий, автор, до речі, багатьох краєзнавчих матеріалів, згадує, що 1 травня, йдучи на «майовку», Ящуржинський теж пригощав хлопців цукерками. Втім, за його ж словами, «коли в селі утвердилась радянська влада, Хрисантій не став її прихильником, а тому власті його не поважали»²⁹.

Але дівтора, схоже, цінувала Хрисанфа Ящуржинського не лише за гостинці. Запамя'ятався він усім як скромний, добрий, невисокий чорнявий дідусь «з паличкою». Ще б пак: хіба ж у перекладі з грецької «Хрисанф» не звучить як «золотоцвітний»? Мотря Оверківна Баданюк (Годовська) (1910 р. н.) відгукується про «прохвесора Крисаня» однозначно: «Уважливий до всіх. Маленький, а хвокусний такий, бувало!»

«Хороший був дядько!» — вторить Ялина Протасівна Романчук (1907 р. н.).

«Кругленький, чорнявенький був. Розказував усякі хвиндиклюшки», — пригадує Хавронія Семенівна Довбуш (1915 р. н.).

Умів Хрисанф Петрович розважити малечу, легко знаходячи з нею спільну мову. Своїх же дітей, як і дружини, не мав. Коли йому закидали:

«Нащо будете новий дім? Адже дітей не маєте?» — віджартовувався: «Якби болото, а чорти — заведуться!» (М.О. Баданюк).

Що ж, у будиночку Ящуржинського не переводилися люди. Адже «Хрисантій був для селян учитель, лікар, суддя, добрий порадник» (Ю.В. Головатий)³⁰. Це саме стверджує багато молодеччан, додаючи до його «титулів» ще й «прохвесор» і навіть «генерал». Вони ж запевняють, що він спорудив у Молодецькому лікарню, хоч, можливо, мають на увазі те, що в його будинку після смерті господаря лікарню просто розмістили — як і сільраду. А раніше, за словами Ю.В. Головатого, «в селі лікарні не було, але Хрисантій Петрович хворим допомагав порадами і ліками»³¹. От вам і «якби болото!»

А ще охоче брав на себе обов'язки «бібліотекаря». Мав-бо прекрасну книгозбірню. «У кожній книжці був автограф професора чорним чорнилом» (Ю.В. Головатий)³². «Я вже тільки його зошит бачила: готакий-го довгий, а на кожній сторінці, хоч і видно, що там написано, — як ото вибиті, прозорі лебеді» (згадує Явдоха Вакулівна Головата (Малярчук), 1918 р. н.).

Істинний педагог і патріот, Хрисанф Ящуржинський умів зацікавити книжками і щедро ділився ними з селянами. До нього тягнулися з усіх усюд. Але й тут «прохвесор» чинив мудро: повертаючи книжку, читач мусив «прозвітуватися» про те, що прочитав, що запам'ятав. Якщо хто виявляв байдужість до прочитаного, на нову книжку йому вже важко було сподіватися.

«Що ж, — висловились одна бабуся, — як людина грамотна була в селі, то вже її шанували й любили». Та інші тут-таки заперечили: «Еге, он піп Вишневський теж грамотний був, а недолюблювали його. Крисань *по справжньому* добрий був!»

Будинок Хрисанфа («вілла» — ще кажуть у селі) знаходився «через дорогу до Калошинового ставка». «Як стояти на пагорбі близько бувшої церкви лицем до сходу сонця, будинок стояв справа. Зліва через вулицю був приватний продовольчий магазин (лавка), і власником його був Бохонко — росіянин, — згадує Ю.В. Головатий. — Будинок Хрисанфа Петровича був з мансардою, розташованою на горіщі, де можна було жити. Будинок облицьований дошками, пофарбованими зеленою фарбою. У дворі росли дерева з довгастим листям сріблястого кольору (маслини). Біля хвіртки була криниця, доступна для сусідів»³³.

Крім господаря, мешкали в будинку наймичка («горбатенька», «видно, не тутешня») і молодша сестра з чоловіком «Аліксеєм».

Ще й досі те місце звуть «Крисаньо'ві хати», хоч, неважко здогадатися, нічого з будівлі не залишилося. «Духовне пошанування» вченого можна вбачати хіба в тому, що нині там споруджено квартири для вчителів.

До речі, стосовно місця є й «легенда». Михайло Миколайович Гусак (1959 р. н.) — чоловік дуже майстровитий, творчо багатогранний, а головне, — зболений долею рідного краю, — вважає, що Ящуржинський побудувався якраз там, де гайдамаки начебто заховали скарб. Той скарб нібито вкрито овечими шкурами, захищено закляттями й закопано на відстані «27 патикив (Палиць. — М.П.) від старої дзвіниці». Скарб, зрозуміло, багатьох позбавляв сну, але всі пошуки виявилися марними. Хрисанф же, як людина допитлива й не без гумору, цілком міг «утнути» таку дотепну «штуку».

Охоче розповідають у селі й правдоподібнішу історію — про те, як Хрисанф Петрович був «весільним генералом». Запросили його, буцімто, до Умані. І що ж учинив наш «хвокусник»? Насамперед звелів запрягти у «драбиняк» стареньку шкапу. Сам же зарився в солому, а візникові звелів їхати так, щоб та солома ще й потроху розтрушувалася на шляху.

При в'їзді до Умані їх спинила поліція. Мовляв, у місті генерала очікують, а тут усякі хлопи їздять, дорогу засмічують.

Коли це з соломи піднімається сам «генерал» Ящуржинський: «Так он як ви до простих людей ставитесь?!» «Блюстителі» порядку знітились, «козирають» генералові, перепрошують...

Варто, однак, визнати, що документів, які б підтвердили «генеральство» Ящуржинського, не знайдено. Є тільки запевнення молодеччан. Та свідчення Ю. Головатого, тоді 11-річного хлопця, про те, що, коли ховали Хрисанфа Петровича, на ньому був «генеральський костюм, штани з червоними кантами»³⁴. Є в Головатого й інша згадка: коли в березні 1918 року «в селі були кайзерівські окупанти, запрошені Центральною Радою», то, за їхнім суворим розпорядженням, «Хрисанф Петрович здав іменну зброю — шпагу і пістолет».

Утім, навряд чи Ящуржинський переймався своїми військовими чинами, оскільки за покликанням і суттю був передовсім просвітителем, ученим і патріотом України.

Близьким його натурі стало будівництво 1913 року нової церкви. «Комісію в цій справі очолював професор, — пише Ю. Головатий, — те саме було при будівництві земської школи, яку очолював директор Бондаренко». У Церковних клірових відомостях за 1913 р. читаємо, що нова Свято-Миколаївська церква була кам'яна, з п'ятьма дерев'яними банями. Щоправда, на причетність Ящуржинського до її будівництва у відомостях не вказано (до речі, і серед священників тогочасного Уманського повіту жоден Ящуржинський уже не значився), але про саму церкву (вона згоріла вже після Другої світової війни) спогади в людей збереглися. При ній 1913 року зафіксовано надвірні прибудови, церковнопарафіяльну однокласну школу, в якій навчалося 85 хлопчиків і 22 дівчинки, та земське однокласне училище³⁵.

Тоді-то, вважає Г. Зленко, з'явилась у журналі «Сяйво»³⁶ остання прижиттєва публікація Хрисанфа Ящуржинського — «Поезія різдвяних свят». У статті наведено колядки й щедрівки, записані, звичайно ж, у Молодецькому. «У Києві дуже гарно святкують Різдво, — читаємо, — а все ж таки мене тягнуло на село, де я родився і де почував, що селяне якимось привітніше справляють цей празник»³⁷.

Проте в «Сяйві» з'явилась ще одна цікава розвідка Ящуржинського — «Проводи» (про Великодні поминальні звичаї) (1914)³⁸. Мовлячи про зв'язки «християнських поминок і учти» з культом предків і «старовинною тризною», учений зазначає: «...на Проводах де-які так уконтентуються, що тут же, на могилках остаються і ночувати, кажуть, ніби-то їм ніччу являються родителі, звичайно, з-п'яну всяке приверзеться»³⁹.

Надія Віталіївна Суровцова називає Хрисанфа Ящуржинського в своїх уманських спогадах і за 1917 рік: «Були ще історик-педагог і краєзнавець Хрисанф Петрович Ящуржинський, Володимир Цешковський і поляк — історик та краєзнавець Генріх Ясенецький. Це була творча інтелігенція, що працювала на всіх ділянках культурного та громадського життя»⁴⁰.

«В останні роки, — згадує Ю. Головатий, — він блукав, уражений склерозом»⁴¹. Але коли саме настала смерть? У спогадах М.Г. Чернописького дві різних дати — 1922 і 1924⁴². Ю.В. Головатий схиляється до другої: «Мені в той рік було 11». Проте він сам собі суперечить: 11 йому було 1923-го! Хай там як, але, за його словами, «одного осіннього дня учителька привела нас в церкву. Тут стояла домовина з прахом професора. (...) Панахиду правив священник Андронік Вишневський. Учителі та селяни плакали»⁴³.

На жаль, поки що не вдалося відшукати метричну книгу (та чи збереглася вона взагалі?), в якій записано про смерть Хрисанфа Петровича, а проте це справді могло статися восени 1923 року. Григорій Зленко свою статтю завершує так: «18 листопада 1923 року на черговому засіданні Таврійської ученої археологічної комісії відомий кримознавець А.І. Маркевич виступив із повідомленням «Пам'яті Х.П. Ящуржинського» Як і з ким дійшла звістка про кончину Хрисанфа Петровича в Сімферополь, коли він помер і де похований, годі сказати щось певне»⁴⁴.

З певністю можна сказати єдине: помер і похований Хрисанф Петрович у Молодецькому, «біля церкви, поруч з гробами його батьків» (за Ю. Головатим)⁴⁵. Він же додає: «Поступово могили Ящуржинських розтоптали, але я і Михайло Чернописький ще довго знали».

Оскільки Ю. Головатий уже давно мешкає на Львівщині, показати могилу Хрисанфа Петровича в Молодецькому інші старожили змогли тільки приблизно. Свого часу Михайло Чернописький хотів поставити на ній пам'ятний знак, та йому не дозволили: як же, пам'ятний знак — **націоналістові?**

На місці згорілої церкви — в селі будинок культури, поруч — стадіончик. Воістину: в дусі епохи!

Книгозбірня Ящуржинського частково перейшла до школи, частково — «розтранжири», як вважає Ю. Головатий, чоловік сестри «Аліксей»⁴⁶. Щось дісталось й Уманському краєзнавчому музеєві. 1927 року етнограф Петро Курінний, його ім'я ще чекає належного визнання, писав: «Музей з пошаною згадує низку осіб, що сприяли його розвитку, зміцненню та плановій праці: аматорів старовини В.А. Стефановича та К.І. Ясинецького (Не дивуймося різночитанню одного й того самого імені. — М.П.), що своїми вкладками до Музею збільшували його збірки в перші часи його існування, українського етнографа Х.П. Ящуржинського, що заповідав свою коштовну добірну бібліотеку Музеєві»⁴⁷.

Зрозуміло, що до наших днів бібліотека «не дожила». 1941 р. у флігель музею, де її розмістили, нібито влучила німецька бомба. Фактично в музеї залишилося тільки декілька зошитів і папірців, що належали колись Хрисанфу Петровичу.

А як же із його внеском в українську фольклористику й народознавство? Близько півсотні праць на добру тисячу сторінок — чи буде це неоціненне багатство зібране колись докупи?

150-річчя від дня народження Хрисанфа Ящуржинського торік минуло ніким не помічене і не пошановане. Нинішньої осені мине 80-річчя від дня його смерті. Невже мине так само непомітно?

Але ж пагінці надії вже розбрунькувалися?

- ¹Брокгаузъ Ф.А., Ефронъ И.А. Энциклопедический словарь: Т. ХLI. — С.-Петербургъ: Типографія Акц. Общ. Брокгаузъ-Ефронъ, 1904. — С. 872.
- ²Ящуржинський Х.П. Умань: Короткий історичний нарис. — Ульяновка Кіровоградської області, 1993. — 44 с.
- ³Франко Іван. Зібрання творів: У 50 т.: Т. 42: Фольклористичні праці. — К.: Наук. думка, 1984. — С. 13—14.
- ⁴Там же. — С. 506.
- ⁵Там же. — С. 506, 508.
- ⁶Центральний державний історичний архів України (далі — ЦДІАУ). — Ф. 127. — Оп. 1012. — № 2777. — Арк. 1296.
- ⁷Там же. — Ф. 127. — Оп. 1012. — № 2777; Ф. 127. — Оп. 1012. — № 2777. — Арк. 1296.
- ⁸Там же. — Ф. 127. — Оп. 1009. — № 722. — Арк. 103—106.
- ⁹Там же. — Ф. 127.
- ¹⁰Брокгаузъ Ф.А., Ефронъ И.А. Энциклопедический словарь: Т. ХLI. — С. 872.
- ¹¹ЦДІАУ. — Ф. 127. — Оп. 1009. — № 722. — Арк. 103—106.
- ¹²Там же. — Ф. 127. — Оп. 998. — № 69. — Арк. 1—2.
- ¹³Уманський краєзнавчий музей: Додаткові фонди. — № 18. — Арк. 82.
- ¹⁴Зленко Григорій. Одісея Хрисанфа Ящуржинського // Кримська світлиця. — 1997. — 4 липня; Уманський краєзнавчий музей: Додаткові фонди.
- ¹⁵Уманський краєзнавчий музей: Додаткові фонди. — № 18. — Арк. 41.
- ¹⁶Побірченко Н. Педагогічна і просвітницька діяльність українських Громад у другій половині ХІХ — на початку ХХ століття: У 2 кн. — К.: Наук. світ, 2000. — Кн.2: Громади Наддніпрянської України. — С. 135.
- ¹⁷Уманський краєзнавчий музей: Додаткові фонди. — № 18. — Арк. 31.
- ¹⁸Брокгаузъ Ф.А., Ефронъ И.А. Энциклопедический словарь: Т. ХLI. — С. 872.
- ¹⁹Ящуржинський Х. Заметка о купальском празднике в Уманском уезде // Киевская старина. — 1890. — Том XXXI (ноябрь). — С. 327.
- ²⁰Ящуржинський Х. Колядки // Киевская старина. — 1890. — Том XXXI (декабрь). — С. 517—521.
- ²¹Ящуржинський Х. Уніятская колядка // Киевская старина. — 1892. — Том XXXVI (январь). — С. 144—145.
- ²²Ящуржинський Х. О превращеніях в малорусских сказках // Киевская старина. — 1891. — Том XXXII, XXXIII (март, апрель).
- ²³Листи від Ю.В. Головатого: приватна добірка автора.
- ²⁴ЦДІАУ. — Ф. 127. — Оп. 1011. — № 3207. — Арк. 734—738.
- ²⁵Там же. — Ф. 2059. — Оп. 1. — № 1449. — Арк. 1.
- ²⁶Там же. — Ф. 2052. — Оп. 1. — № 1449. — Арк. 1.
- ²⁷Там же. — Ф. 2052. — Оп. 1. — № 1445, № 1446, № 1447.
- ²⁸Особистий архів Шевченко Ольги Олександрівни, дружини М.Г. Чорнописького: машинописні спогади.
- ²⁹Листи від Ю.В. Головатого: приватна добірка автора.
- ³⁰Там же.
- ³¹Там же.
- ³²Там же.
- ³³Там же.
- ³⁴Там же.
- ³⁵ЦДІАУ. — Ф. 127. — Оп. 1011. — № 3207. — Арк. 734—738.
- ³⁶Зленко Григорій. Одісея Хрисанфа Ящуржинського // Кримська світлиця. — 1997. — 4 липня; Уманський краєзнавчий музей: Додаткові фонди.
- ³⁷Ящуржинський Х. Поезія Різдвяних свят. Щедрий вечір // Сяйво. — 1913. — Ч. 10—12. — С. 237.
- ³⁸Ящуржинський Х. Проводи // Сяйво. — 1914. — Ч. 4. — С. 124.
- ³⁹Там же.
- ⁴⁰Суровоцова Н.В. Спогади. — К.: Видавництво ім. Олени Теліги, 1996. — С. 71.
- ⁴¹Листи від Ю.В. Головатого: приватна добірка автора.
- ⁴²Особистий архів Шевченко Ольги Олександрівни, дружини М.Г. Чорнописького: машинописні спогади.
- ⁴³Листи від Ю.В. Головатого: приватна добірка автора.

⁴⁴Зленко Григорій. Одиссея Хрисанфа Ящуржинського // Кримська світлиця. — 1997. — 4 липня; Уманський краєзнавчий музей: Додаткові фонди.

⁴⁵Листи від Ю.В. Головатого: приватна добірка автора.

⁴⁶Там же.

⁴⁷Курінний П. Соціально-історичний музей Гуманщини // Український історичний музей: Зб. 1 / Під ред. П. Курінного та ін. — К., 1927. — С. 266—267.

Нові видання

Києво-Могилянська академія в документах і рідкісних виданнях з фондів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: Каталог. Вип. 2. Документи з історії Києво-Могилянської академії за матеріалами фондів Інституту рукопису (1615–1817) / НАН України. НБУВ, Ін-т рукопису. — К., 2003. — 480 с.

До каталогу увійшли документи про діяльність першого навчально-просвітницького закладу України — Києво-Могилянської академії: універсали гетьманів про надання прав Києво-братському монастирю, грамоти і привілеї російських царів, польських королів, духовні заповіти на користь Академії, матеріали навчального процесу, фінансово-економічні документи, витяги та виписи різноманітного характеру з інших джерел, які мають відношення до історії існування та діяльності Академії. Видання розраховане на широке коло дослідників історії освіти та культури України.

Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. Вип. 10 / НАН України. НБУВ; Редкол.: О.С. Онищенко та ін. — К.: НБУВ, 2003. — 380 с.

Збірник історико-книгознавчої тематики містить статті, присвячені історії книги та друкарства, розвитку книгознавчої думки в Україні у XIX ст., огляду інкунабул, а також рідкісних видань і примірників у вітчизняних книгозбірнях, історії давніх приватних бібліотек. Вводяться в обіг нові архівні джерела та інформація про унікальні примірники книжок. Публікується невідомий варіант перекладу М. Максимовича «Слово о полку Ігоревім», а також дослідження коментарів до поеми одного з перших видань. Для книгознавців, істориків, джерелознавців, істориків книги, викладачів та студентів вищих навчальних закладів, бібліотекарів.

НОТАТКИ

НАУКОВА СПАДЩИНА В СФЕРІ УКРАЇНІСТИКИ СЛОВАЦЬКОГО ЛІТЕРАТУРОЗНАВЦЯ МИХАЙЛА МОЛЬНАРА

Василь ЛЮБЧЕНКО

С незаперечною реалією, що два слов'янські народи, українці й словаки, були не тільки сусідами, але й мали чимало спільного чи подібного у мові, культурі, звичаях, традиціях і взагалі в усій нелегкій, а інколи й трагічній історичній долі. Обом слов'янським народам довелося пройти нелегкий шлях боротьби за свою національну і соціальну свободу, за досягнення врешті-решт довго очікуваної державності. Державність свою вони здобули аж на початку 90-х років ХХ століття.

Представники інтелектуальної еліти обох народів виконували певну роботу щодо ознайомлення своїх співвітчизників з культурою і літературою народу-сусіда, намагаючись викликати своєю інформативною і пропагандійною діяльністю певну долю зацікавленості.

Після Другої світової війни словацькі україністи, які цікавились питаннями словацько-української культурної і літературної взаємності, зуміли підняти завісу над рядом фактів, що висвітлювали історію проникнення до Словаччини відомостей про українську літературу, здійснення перекладів на словацьку мову окремих прозових і поетичних творів української художньої літератури, навіть випадків прямих впливів творчості окремих українських письменників на творчість письменників словацьких.

З другої половини 50-х років ХХ століття провідні позиції у дослідженні словацько-українських взаємин на літературній ниві зайняли літературознавці Михайло Мольнар та Микола Неврлий. Їхнім доробком стали окремі монографічні дослідження, статті в наукових збірниках та журналах, сотні публікацій в періодичній пресі Словаччини, Чехії, України та інших країн.

Михайло Мольнар після завершення навчання на філософському факультеті Карлового університету в Празі на пропозицію академіка А. Мраза у квітні 1955 року став співробітником Чехословацько-радянського інституту Словацької Академії наук у Братиславі. Відтоді поряд з чесько-українськими почав вивчати також словацько-українські літературні та культурні взаємини ХІХ—ХХ століть. Від листопада 1956 до травня 1960 року він навчався в аспірантурі при Київському держуніверситеті імені Тараса Шевченка. Тут захистив кандидатську дисертацію «Тарас Шевченко у чехів та словаків»¹. Після її успішного захисту повернувся до Братислави. Працюючи в Словацькій Академії наук він протягом багатьох років вів тут плідну дослідницьку та організаційну роботу в сфері словацької літературної україністики, яка поступово викристалізувалась у рамках славістики як окрема наукова дисципліна. М. Мольнар використовував найрізноманітніші можливості й форми співпраці для поширення та поглиблення інформованості словацької і чеської громадськості щодо української літератури і взагалі культури. Співпрацював із письменниками, науковцями та окремими установами в Україні. Був одним із співавторів першого видання «Української літературної енциклопедії».

Крім проблематики чесько-українських і словацько-українських літературних і загалом культурних взаємин у минулому і сучасному, М. Мольнар систематично уважно вивчав українську художню літературу, історію літературного процесу в Закарпатті та Східній Словаччині. Займався він і бібліографічною та видавничою діяльністю, працював як організатор здійснення перекладів творів української літератури на словацьку і чеську мови, а також перекладів українською мовою художньої словацької та чеської літератури.

Наукова і культурно-просвітницька діяльність Михайла Мольнара була позитивно сприйнята в Словаччині та за її межами, зокрема в Україні. В 1992 році він був удостоєний Державної премії імені Івана Франка. Український поет-академік, видатний літературознавець Максим Рильський так оцінював у рецензії на кандидатську дисертацію хист М. Мольнара як науковця: «М. Мольнар добре відомий в сучасному українському, чеському та словацькому літературознавстві рядом праць, присвячених чехословацько-українським зв'язкам і українській літературі, яку він невтомно популяризує в Чехословаччині. Готуючись до написання своєї праці М. Мольнар не тільки вивчив літературу питання, а й віддав чимало часу і уваги копіткій архівній роботі. Визнання гідний той серйозний критицизм, з яким ставиться дисертант до досліджень і висловлювань своїх попередників... Михайло Мольнар — досвідчений і дозрілий науковий працівник... Йому властиве вміння не тільки наполегливо збирати потрібні матеріали, але й будувати на основі цих матеріалів стрункі концепції»².

У зв'язку з 50-річчям від дня народження Михайла Мольнара у 1980 році в книзі «Зустрічі культур» були опубліковані окремі віхи наукової діяльності ювіляра та бібліографія праць.

Найзначнішими з цього наукового доробку є монографії «Словаки і українці», «Тарас Шевченко у чехів та словаків». Монографія «Словаки і українці» з додатком документів присвячена словацько-українським літературним взаєминам від ХVІІІ століття до середини ХІХ століття.

У монографії М. Мольнар вірно підмітив вплив релігійного фактору на еволюцію культурних зв'язків словаків і українців протягом тривалого проміжку часу. Справді, в існуючій науковій літературі згадувалось, що представники східнославацького духовенства здобували освіту в Західній Україні, і зокрема у Київській духовній академії. Із українських земель до Східної Словаччини проникало чимало староукраїнських та церковнослов'янських рукописів і книг, а на українські землі — східнославацьких рукописів³.

М. Мольнар дослідив чимало архівних документів, низку різних рукописів та стародруків XVII—XVIII століть, і як серйозний знавець їх вважає, що надзвичайно цінною писемною пам'яткою про словацько-українські зв'язки цього періоду є мемуари словацького письменника-євангеліста і вченого Даніела Курмана, який у 1708—1709 рр. подорожував Україною, перебуваючи в штабі шведської армії Карла XII. Тут є цікаві описи побуту українців, зокрема відзначається близькість їхньої мови до мови словацької⁴.

Дослідник вірно підкреслив головну складність у дослідженні давніх словацько-українських зв'язків, яка полягала в тому, що до XIX століття у словацьких писемних пам'ятках східнослов'янські народи взагалі чітко не виокремлювались як російський, український і білоруський, існували ще і вельми туманні уявлення про східне слов'янство.

М. Мольнар обґрунтував ту роль, яку відіграли у справі словацького національного відродження українські історичні пісні та матеріали про запорозьке козацтво, які публікувались у російській, польській, чеській, німецькій і французькій пресі. Увага до козацтва тривала протягом майже цілого XIX століття. «Саме ця «козакоманія», — зауважує дослідник, — значною мірою спричинилась до ознайомлення словаків з населенням наддніпрянської України та з його історією»⁵.

Літературознавець зазначає, що міцні підвалини новітніх словацько-українських культурних зв'язків у XIX ст. поклали видатні діячі словацького національного руху Ян Коллар і особливо Павол Йозеф Шафарик, діяльність яких лежить в основі як словацького, так і чеського національного відродження, їхній вплив позначився на національному відродженні усіх слов'янських народів.

Особливо велику увагу приділяє словацький вчений великому другові українського народу видатному словацькому славістові-ученому П.Й. Шафарикові. Його роль оцінюється так: «Його славістичні наукові зацікавлення утвердили в чеському та словацькому народах свідомість того, що українці — це самостійний слов'янський народ з особливою національною мовою та самобутньою культурою»⁶. У зв'язку з цим Шафарик проголошується основоположником чеської і словацької україністики, бо цей вчений науково обґрунтував окремість українського народу, а також самобутність його мови. Вказується така важлива обставина, що і буковинці, і галичани, і закарпатці в етнічному відношенні становлять одне ціле з наддніпрянськими українцями, тобто, що усі вони є складовою частиною українського народу.

На високому фаховому рівні Михайло Мольнар проаналізував важливу славістичну працю П.Й. Шафарика «Історія слов'янської мови та літератури за всіма наріччями». В ній високо оцінено думку вченого-славіста

щодо відмінності української мови від великоруської, значну її близькість до чеської мови, більшу, ніж до російської чи білоруської мов, велику цінність чималенької скарбниці мелодійних українських пісень.

Літературознавець відмітив надзвичайну цінність цієї праці П.Й. Шафарика ще й у тому розумінні, що у 20-і роки XIX ст. фактично це був основний твір із питань порівняльного слов'янського мовознавства, на основі якого і в країнах Західної Європи, де були ще нечіткі уявлення про слов'янські народи, змогли дістати яскравішу інформацію про реалії розвитку слов'янської культури.

Автор монографії «Словаки і українці» обґрунтував ще одне значення праці ученого-славіста: «Шафарикова праця відіграла значну роль в доведенні до світової культурної громадськості факту існування й української нації, її мови та літератури»⁷.

М. Мольнар у подальшій славістичній праці П.Й. Шафарика «Слов'янський народопис» відмічає заслугу її автора в тому, що той проаналізував аж 19 фонетичних особливостей української мови і продемонстрував зразки її спорідненості з іншими слов'янськими мовами та беззастережно визнав українську мову цілком самостійною і рівноцінною з іншими східнослов'янськими мовами.

Констатуючи обставину, що словацький вчений не зумів повністю розібратись у проблемі існування та окремоті української художньої літератури, Михайло Мольнар обґрунтовано пояснює причини суперечливості поглядів П.Й. Шафарика на сучасну йому художню літературу, яку і в Російській імперії серед освічених людей вважали провінційною, придатною лише для написання етнографічних творів, «мужицьких» повістей і поезії.

Словацький україніст, оцінюючи роль і місце таких визначних славістів, як Я. Коллар і П.Й. Шафарик у словацько-українських взаєминах зробив конкретні узагальнення. Якщо роль першого обмежувалась переважно особистими контактами з багатьма відомими діячами української культури першої половини XIX ст., то П.Й. Шафарик, і це переконливо доведено ґрунтовним аналізом його фундаментальних славістичних праць, має заслуги у розвитку словацько-української взаємності незрівнянно вагомішими. Адже його праці про Україну виходять далеко за суто наукові грані. Для того часу вони мали велике суспільно-політичне значення, утверджуючи в славістичних дослідженнях фаховий науковий підхід до вивчення історії, культури, мови і літератури українського народу. Водночас П.Й. Шафарик пробудив своїми студіями інтерес славістів, зокрема чеських і словацьких, до подальшого вивчення мови, літератури і фольклору українців. За все це, як відомо, його дуже цінував Тарас Шевченко, який присвятив Шафаріку поему «Сретик».

Загалом же Михайло Мольнар так говорить про вагоме місце словацького славіста у словацько-українських взаєминах: «Шафарик, довівши існування самобутнього українського народу та його мови, примусив і своїх співвітчизників та взагалі усіх своїх читачів диференціювати східнослов'янські народи, викликав зацікавлення історією культурою народу українського, який, за його працями, є рівноцінним у сім'ї слов'янських народів»⁸.

Розглядаючи далі шляхи проникнення української народної пісні до Словаччини, М. Мольнар вважає, що вони заслуговують на увагу, адже це

була перша реальна можливість словакам хоч якоюсь мірою пізнати український народ⁹. Говорячи про вплив української пісні на оригінальну творчість словацького поета Сама Халупки, він відмічає помітну співзвучність строфіки його поезій з українськими народними піснями.

М. Мольнар ще пише у своїй монографії про великий інтерес до української народної пісні видатного словацького мислителя і письменника Людовіта Штура. Цей інтерес відображений, зокрема, у його відомій праці «Про народні повісті та пісні слов'янських племен», яка в скороченому перекладі була видана і у львівській «Сімейній бібліотеці». Л. Штур вважав, що українські пісні мають драматичний характер, подібно до сербських юнацьких співів, і відображають нелегке життя народу, його споконвічну боротьбу проти зовнішніх ворогів. Автором монографії робиться цікаве узагальнення, що в часи перебування України під гнітом царату найінтенсивніше репрезентувала українську культуру в слов'янському світі, і зокрема в Словаччині, якраз народна пісня¹⁰.

Неодноразово розкривається М. Мольнаром значимість проблеми визнання окремоті української нації, її літератури і мови для розвитку словацько-українських літературних стосунків. Процес такого визнання був тривалим, складним і загалом невтішним. Лише 1851 року в словацькому журналі з'явився перший науковий огляд історії української літератури.

Уважно вивчивши матеріали монографії «Словаки і українці», можна цілком погодитись із думкою її автора, що ХІХ століття в історії літературних взаємин обох слов'янських народів не було насичене вагомими результатами: «... протягом ХІХ ст. у Словаччині з'явилися такі переклади творів українських авторів і в такій кількості, що широка словацька громадськість не мала ніякої змоги хоча б у мінімальній мірі познайомитися з кращими здобутками української літератури. Художні твори українських авторів, перекладені словаками в ХІХ ст., не відбивали справжнього стану української літератури»¹¹.

Таке невтішне становище словацький дослідник пояснив відсутністю енергійного і знаючого пропагандиста української літератури. А от уже на початку ХХ ст. до Словаччини переселився чеський літературознавець Франтишек Вотруба, який зацікавився українською літературою ще під час навчання у гімназії південночеського міста Табор. Вивчив він самотужки українську мову, став перекладати спершу на чеську, а пізніше і на словацьку мову окремі твори І. Франка, В. Стефаніка, Л. Українки, Б. Грінченка, Б. Лепкого. Його перекладацька діяльність підкріплювалася публікацією статей про літературний процес в Україні.

М. Мольнар слушно зауважує, що українська поезія на початку ХХ ст. не викликала такого широкого зацікавлення словацьких перекладачів як проза, а проте і у цьому напрямку відбувалися деякі зрушення. Особливо щодо Т. Шевченка. На думку дослідника, незначну кількість публікацій його поезій у словацькому перекладі винагороджували літературознавчі статті, які допомагали читацькому загалу Словаччини скласти усталеніше уявлення про Кобзаря.

Першу спробу ґрунтовного наукового аналізу зацікавлення українською літературою і загалом культурою у монографії «Словаки і українці» Михайло Мольнар завершує 1918 року, коли було проголошено незалежну Чехословацьку республіку. Останніх 5 сторінок теоретичного матеріалу — це ко-

роткий порівняльний огляд словацько-українських літературних взаємин після 1918 року до початку 60-х років ХХ ст. Зазначається і період 20—30-х років, протягом якого вийшло до 80 окремих видань художніх творів українських письменників словацькою мовою¹².

Можна, звичайно, висловити і деякі зауваження до монографічного дослідження «Словаки і українці». Автор узяв за основу своїх наукових оцінок діяльності відомих представників словацької культури, не зробивши належну характеристику умов, за яких вони жили і працювали, і соціально-культурних процесів, що тоді відбувались, зокрема словацького ренесансу, який справив певний вплив і на українське національне відродження у ХІХ столітті.

Усе ж і той конкретний аналіз поданих матеріалів, багата документальна база і опубліковані джерела дають не тільки належні знання, але й можуть стати базою для подальших досліджень.

Протягом 50—80-х років ХХ ст. Михайло Мольнар неодноразово звертався до проблематики словацько-українських літературних взаємин у періодичній пресі, наукових збірниках — це статті, повідомлення, рецензії тощо. Назвемо деякі з них: «Українська література в Чехії і на Словаччині», «До питання проникнення української літератури в Чехію і на Словаччину», «Бібліографія словацьких перекладів творів Івана Франка», «Чеська та словацька література в українських перекладах», «Тарас Шевченко у словаків», «До питання поширення творів Т. Шевченка в Словаччині», «До проблематики словацько-українських літературних відносин», «Іван Котляревський серед чехів та словаків», «Проблеми і перспективи словацької літературної україністики», «Чеські і словацькі мотиви в українській поезії», «Шевченків «Заповіт» у чехів та словаків», «Здобутки словацької літературознавчої україністики», «Іван Франко про словаків», «Штефан Крчмері та українська література», «До проблематики словацько-українських літературних відносин», «Невідомі словацькі переклади поезії М. Рильського» тощо.

Вище зазначалось, що, навчаючись в аспірантурі при Київському держуніверситеті імені Т. Шевченка, Михайло Мольнар написав і захистив кандидатську дисертацію на тему: «Тарас Шевченко у чехів та словаків», після успішного захисту ця дисертаційна праця у 1961 році вийшла окремою книгою в східнославацькому місті Пряшеві.

Автору вперше в історії україністики вдалося створити справді цілісну картину проникнення поетичної творчості Кобзаря до чеських і словацьких земель. Матеріали про це зібрані ученим особисто і багато з них вперше використані на сторінках дослідження.

Інтерес до особистості Шевченка, його поетичної і малярської творчості почався в Чехії 1860 року, тобто ще за життя поета. Але цього року з'явилась лише одна інформативна стаття публіциста Йозефа Первольфа на сторінках часопису «Obrazy života» (1860. č. 7). Разом зі статтею було також опубліковано переклад поетичного твору «Іван Підкова». Уже після смерті Тараса Шевченка в іншому чеському часописі «Zvony» (1863, č. 6) було надруковано переклад вступної частини до поеми «Єретик» — послання Шевченка словацькому вченому-славісту Паволу Йозефу Шафарикові. Цей переклад здійснений чеським поетом, журналістом, радикальним політиком Йозефом Вацлавом Фрічем, який цікавився українською культурою і був

причетний до початків просвітницького руху в Україні. Опублікував також статтю «Хай живе Україна!», де рішуче виступив на захист національних інтересів українського народу. Серед діячів чеської культури, які сприяли популяризації поетичної творчості Шевченка у своїй країні Михайло Мольнар називає імена Фр. Халупки, К. Худоби, Е. Ваври та ін. Найчастіше переклади поезій українського поета в кінці XIX — на початку XX століття публікувала письменниця-перекладачка Ружена Єсенська. А в 1900 році вона видала взагалі першу книгу поезій Тараса Шевченка чеською мовою. 28 віршів українського поета ввійшли до цієї книжечки, передмову до якої написала також Р. Єсенська.

Михайло Мольнар відмічає імена тих публіцистів та літературознавців, які в журналах та газетах публікували інформаційні статті, в яких говорилося про важливі віхи з життя, поетичної та малярської діяльності Тараса Шевченка. Це допомагало читачам Чехії дістати певне уявлення про українського Кобзаря.

Словацький дослідник загалом відмітив позитивну перекладацьку роботу десяти чеських перекладачів кінця XIX століття, серед яких були і відомі діячі культури. Він також констатує, що деякі з них віддавали перевагу ліричним поезіям українського поета з елементами народності. Інших захоплювали балади і епічні твори. А у 80-і роки XIX ст. окремі перекладачі звернули увагу на поезії Шевченка з історичною тематикою. Мольнар висловлює думку, що такі індивідуальні підходи до підбору поезій для здійснення перекладів обмежували можливості глибшого комплексного пізнання його справді народної патріотичної творчої спадщини.

Звертаючись ще раз до видання першої книги поезій Тараса Шевченка перекладених чеською мовою, Михайло Мольнар з жалем констатує, що вона ще не викликала належного позитивного імпульсу, зростання зацікавлення особистістю і творчістю українського генія. Уже в цей час виникла суперечлива тенденція в розумінні суті й суспільного значення поезій поета: звертається увага на історичну роль і актуальні політичні аспекти творчості, однак не помічається якое бажання показати чеській громадськості поетичну скарбницю поета як оригінальне явище, спроможне полонити сучасного читача силою власних поетичних уявлень і розмаїттям духовних переживань¹³.

Відсутність інтересу до Шевченка як джерела життєвих цінностей особливо мала місце, зазначає в монографії М. Мольнар, у період між двома світовими війнами. В Чехословаччині цього часу проживало чимало громадян української національності, проте не було видано окремої збірки українською мовою чи перекладеною чеською, що відповідала б підвищеним читацьким вимогам. Серед чеських поетів і перекладачів не знайшлося того, хто б систематично займався творчістю українського поета. Шевченко перестав бути об'єктом жвавої критичної оцінки, інтерес до його творчої скарбниці обмежився кількома незначними публікаціями істориків літератури. Його спонтанно вважали лише народним будителем, «останнім Кобзарем», а не самовідданим борцем за найвеличніші ідеали своєї доби, людиною складною багатогранною особистістю з трагічною долею.

Словацький дослідник уважно проаналізував десятки інформаційних матеріалів про Шевченка і дійшов висновку, що позитивної загалом оцін-

ки заслужувала лише стаття, опублікована в журналі «Praha Moskva» у зв'язку з 75-ю річницею від дня смерті поета¹⁴.

1939 рік став своєрідним відліком нового етапу зацікавленості Шевченком у Чехословаччині. Відзначення 125-ї річниці від дня його народження проходило у вельми напруженій обстановці в Чехословаччині незадовго до її окупації німецькими військами. Мольнар відмічає в монографії, що в атмосфері цих трагічних доленосних днів особливої значущості набув рішучий протест Шевченка проти тиранії та насильства до цілих народів і окремих особистостей, його непримиренність до зла і несправедливості взагалі, його віра в неминуче торжество свободи і гуманізму. Березневе число журналу «Praha Moskva» було повністю присвячено життю і творчості Тараса Шевченка і поширювалось саме тоді, коли Прагу займали нацисти¹⁵.

Без найменшого політизування, вихвалання можливостей і ідеологічних установок нової політичної системи, яка на десятиліття утвердилась у Чехії і Словаччині, навіть без елементарних згадок про «провідну і спрямовуючу силу в суспільстві» Михайло Мольнар з допомогою елементарних інформаційних матеріалів переконливо показує посилення Шевченкіани на теренах Чехословаччини після Другої світової війни. Засвідчує це не тільки простим переліком численних статей, інформацій, ювілейних вечорів, конференцій, перекладів поезій, а й робить належні науково обґрунтовані характеристики.

Багато з цих вагомих здобутків у справі видань творів Шевченка чеською і словацькою мовами, літературного шевченкознавства Мольнар справедливо вважає не результатом якихось систематичних цілеспрямованих акцій культурноосвітницьких установ, організацій, товариств, а підсумком подвижницької самовідданої роботи окремих популяризаторів українського художнього поетичного та прозового слова, якими були чехи Ф. Тіхия, Я. Туречек-Ізерський, М. Марчанова, словацькі перекладачі-ентузіасти Ю. Кокавець та Р. Бртань. Особливо завдяки двом останнім поетична творчість Тараса Григоровича Шевченка була видана окремими книгами, незважаючи навіть на пасивність словацьких видавництв художньої літератури та преси, яких доводилось перекладачам наполегливо переконувати у необхідності приділяти увагу творчості українського поета, який у XIX столітті вельми шанобливо ставився до славного словацького «любомудра» П.Й. Шафарика.

Своє дослідження Михайло Мольнар завершив 1960-м роком. Доводиться лише жалкувати, що в кінці монографії «Тарас Шевченко у чехів та словаків» немає бібліографічного покажчика зібраних в архівах та періодичній пресі опрацьованих дослідником матеріалів, які б стали міцною основою для подальшої розробки проблем з чесько-українських і словацько-українських літературних стосунків, зокрема в галузі шевченкознавства.

Питання про ознайомлення з творчістю Шевченка в Словаччині М. Мольнар продовжив у статті «До проникнення творчості Шевченка в Словаччину». В ній учений уточнив час появи першого перекладу поезії Кобзаря на словацьку мову. Вірш «Садок вишневий коло хати» було вперше опубліковано 1881 року. Автор цього перекладу — словацький поет Само Бодіцький.

Наукова україністична діяльність Михайла Мольнара була багатогранною. Він брав активну участь у підготовці та редагуванні таких моногра-

фічних публікацій, як «Україна в піснях», «Зв'язки Івана Франка з чехами та словаками», «З історії чехословацько-українських зв'язків», «Зустрічі культур» тощо. Його перу належать численні ювілейні статті, передмови, рецензії. Він підготував і видав словацькою мовою в 1972 році у Братиславі повне видання «Щоденника» видатного українського кінорежисера Олександра Довженка.

Отже, з іменем словацького дослідника-літературознавця Михайла Мольнара пов'язані значні досягнення словацької україністики протягом післявоєнних десятиліть.

¹ М. Мольнар — 50. Братислава—Пряшів, 1980. — С. 3.

² Там же. — СС. 5—6.

³ Мольнар М. Словаки і українці. — Пряшів, 1965. — С. 18.

⁴ Там же. — С. 22—23.

⁵ Там же. — С. 24.

⁶ Там же. — С. 29.

⁷ Там же.

⁸ Там же. — С. 36—37.

⁹ Там же. — С. 39.

¹⁰ Там же. — С. 44.

¹¹ Там же. — С. 84.

¹² Там же. — С. 110—111.

¹³ М. Мольнар. Тарас Шевченко у чехів та словаків. — Пряшів, 1961. — С. 84.

¹⁴ Там же. — С. 96.

¹⁵ Там же. — С. 98.

ІСТОРИЧНИЙ ОГЛЯД СТВОРЕННЯ ШТУЧНИХ СПОРУД НА ЗАЛІЗНИЦЯХ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ

Роман ПОНОМАРЕНКО

 тучні споруди один із основних елементів інфраструктури залізничного транспорту, а дослідження всього того, що входить до поняття «залізниця», в тому числі й штучних споруд, дає можливість комплексно зробити дослідження історії залізничного будівництва, показати особливості цього процесу на Україні.

У статті розглядається питання історії створення штучних споруд — мостів, тунелів, труб на залізницях України в період 1865—1914 років. Територіальні межі — територія України, яка входила до складу Російської імперії. Мета дослідження — висвітлення процесу будівництва залізничних мостів, тунелів, труб на Україні, обговорення деяких технічних проблем, розповідь про маловідомі сторінки історії вітчизняної техніки.

Проблема створення на Україні залізниць та їх інфраструктури займає значне місце в історії вітчизняної техніки. Проте існують окремі трудно-

щі для дослідження. Справа в тому, що деякі питання історії залізничного транспорту України мало вивчені вітчизняними дослідниками. Так, наприклад, це стосується проблеми історії створення штучних споруд на залізницях України, оскільки таке питання ні в минулому, ні зараз, ще повністю не вивчалось, нема комплексних досліджень де б обговорювалась ця тема. З-поміж робіт, присвячених цій темі, що були написані до революції 1917 року, особливо слід звернути увагу на працю інженера Богуславського «Исторический очерк искусственных сооружений», в якій розглядається питання створення штучних споруд на залізницях Росії до 1897 року. Не зважаючи на те, що в цій роботі йдеться про залізниці всієї території Російської імперії, велику увагу автор приділив і українським. Що ж до радянського та сучасного періодів, то таких комплексних досліджень про історію штучних споруд не було і нема. Загалом же дані про штучні споруди частково можна знайти в багатьох роботах, присвячених історії залізничного будівництва, проте, на жаль, здебільшого це уривкові відомості. Це ж стосується архівних документів, більшість із яких введена автором до наукового обігу вперше. Повний список джерел та літератури, використаних автором, наведено в кінці роботи.

Однією з важливих проблем будівництва залізниць є проблема створення штучних споруд, які необхідно побудувати в містах, де залізниця переходить через ріки, яри та всякого роду дороги. В залізничній справі подібні споруди розподілялись на два види — мости та труби¹. Крім них, до штучних споруд відносяться також тунелі.

В свою чергу мости поділяються на залізничні, які підтримують один або декілька залізничних шляхів; шляхопровід або віадук — їх споруджують у випадку, коли залізниця чи проїзна дорога, або вони разом проходять над такими ж дорогами; естакади — це мости в портах, на сухих ярах; пішохідні мости тощо.

Труби — це ті ж самі мости, але вони проходять у ядрі залізничного насипу так, що шлях підтримується трубою за допомогою насипу.

Від самого початку залізничного будівництва в Росії споруджувались дерев'яні мости системи Гау, від яких, з часом, перейшли до використання надійніших залізних решітчастих ферм, схожих на системи дерев'яних ферм Тауна. В подальшому, завдяки розробкам теорії ферм російськими інженерами в 1857—1860 роках, конструкція решітчастих мостів була значно покращена, відповідно до внутрішніх умов.

Прикладом цього став київський залізничний міст, який свого часу вважався третім за довжиною в Європі. Він мав 12 прольотів по 40 сажнів (один сажень дорівнює 2,1336 метрам), загальна довжина мосту була 500,40 сажнів. Цей міст збудував інженер Струве, роботи по будівництву тривали з травня 1868 року до лютого 1870. Необхідно додати, що під час спорудження цього мосту вперше в Росії були застосовані кесонні роботи. На той час, цей міст вважався одним із найвдаліших за конструкторськими рішеннями не лише у Росії, а і в Європі².

Подальший розвиток мостобудування виявився у застосуванні жорстких поділів для стиснутих розкосів, саме в такому вигляді система решітчастих мостів спочатку отримала в Росії найбільше розповсюдження, при чому ферми робили здебільшого нерозрізаними багатопролітними. Як приклад, можна привести Кременчуцький міст через Дніпро Харківсько-Миколаївської за-

лізниці, збудований інженером Струве. Історія його спорудження така. При будівництві лінії Єлисаветград—Кременчук, було необхідно спорудити міст через Дніпро. За право будувати міст сперечались два конкуренти: інженер Струве та торговельний дім Гуана. Перший розрахував ціну проекту в 3 600 000 карбованців. В свою чергу, компанія Гуана запропонувала вартість мосту в 2 607 368 карбованців. Спеціальною технічною комісією, яка розглядала обидва проекти, було визначено, що проект Гуана є неповним, та, не дивлячись на значну нижчу вартість спорудження, менш вигідним, ніж проект, запропонований інженером Струве. Останній і отримав 3 червня 1870 року право на будівництво мосту між Кременчуком та Крюковим. Будівництво мосту та залізничного шляху було закінчено 25 березня 1872 року. Наслідком цього стало встановлення безперервного сполучення між Москвою та Одесою через Харків³.

У той же час в Росії вперше з'явилися мости розкосої системи Монье та багаторозкосої системи з паралельними поясами. Це були найпоширеніші типи мостів на залізницях Росії, переважно з рухом понизу. Подібний міст нагадував собою наскрізну трубу, але тільки двох'ярусну. В середині труби проходили поїзда, а зверху рухався безрейковий транспорт. В Україні подібний міст було споруджено через Дніпро біля Катеринослава, відомим мостобудівником Н.А. Белелюбським у 1881—1884 роках, під час будівництва Катерининської залізниці⁴. Цей міст мав 15 прольотів по 39,00 сажнів кожен, загальна довжина його була 649,78 сажнів (за іншими даними — 585 сажнів⁵). Підвищення рейок над горизонтом низьких вод було 6,49 сажнів. За деякими даними, вартість цього мосту 2 633 333 металевих карбованця⁶. Для порівняння, можна сказати, що одна верста шляху Катерининської залізниці коштувала 57 240 карбованців, тобто на кошти, витрачені на спорудження цього мосту, можна було б збудувати 46,5 верст залізничного шляху.

Інтерес також викликає міст через річку Інгулець Катерининської залізниці біля Кривого Рогу, будівництво якого тривало в 1882—1884 роках. Він мав один проліт в 45,00 сажнів та чотири прольоти по 25,00 сажнів, підвищення рейок над горизонтом низьких вод становило 23,18 сажнів⁷.

Ці мости, разом із кількома іншими, збудованими після 1880 року, відрізнялись від інших тим, що їх деталі більше відповідали теоретичним висновкам, в них було досягнуто дотримання центральних спряженої частин ферм та зв'язків. Слід також додати, що у 80-ті роки за пропозицією відомого мостобудівника М.А. Белелюбського, на Брянському заводі, вперше в Європі, почали виготовляти пролітні будівлі для мостів з литої сталі⁸.

Крім цих, уваги заслуговують ще декілька мостів, збудованих на берегах України. Наприклад, міст через ріку Сулу Ромни-Кременчуцької залізниці збудований у 1887—1888 роках відомим інженером Л.Д. Проскуряковим. Цей міст мав два прольоти, по 30,00 сажнів кожна, з консолями, що зв'язувались, довжиною 8,60 сажнів⁹. Він відрізнявся від попередніх мостів цілим рядом принципових нововведень як по загальному конструюванню, так і по конструкції ферм. У ньому берегові консолі мали похилий пояс, що проходив паралельно конусам насипів, а берегові балочки для переходу з консолей на насип спирались на встановлену на насипу металеву подушку, підбиту щебенем та сухою кладкою. Заміна устоїв такою

конструкцією, при високих насипах давала велику економію при загальній вартості будівництва мосту. Вона стала застосовуватись і в інших спорудах подібного типу. Ферми мосту були запроєктовані з трикутними гра-тами. Цим проектом Л.Д. Проскуряков, на думку інженерів та спеціалістів, поклав початок новому напрямку проектування мостових конструкцій у Росії¹⁰.

Або двох'ярусний міст через Дністер, збудований на 48 версті Новоселецької гілки Південно-Західної залізниці біля села Рибниці по системі урівноваження ферм, яку тут застосували вперше в Росії¹¹. Його довжина становила 129,50 сажнів. Будівництво його тривало в 1892—1894 роках, керував спорудженням мосту інженер Богуславський¹².

На увагу своєю красою, а також і з технічного боку, заслуговує Камишловський міст, збудований інженером Струве в Криму, через глибоку та широку Камишловську балку (його будівництво велося під час спорудження Лозово-Севастопольської залізниці). Довжина цього мосту становила 115 сажнів, а висота — близько 15 сажнів¹³. У 1913 році його було перебудовано та реконструйовано.

Умови розвитку посиленого руху на залізницях Росії та України потребували введення важких паровозів. Разом із цим збільшувалась і середня вага поїзда, яка у 1894 році в Росії становила 10 814 пудів, а 1897 зросла до 12 000 пудів¹⁴. Слід зазначити, що середня вага поїзда на українських залізницях становила приблизно на тисячу пудів вище, ніж загалом у Росії¹⁵. У цих умовах актуальним стало питання про посилення існуючих залізничних мостів, які були збудовані з розрахунку на легші паровози. 1874 року видали правила з нормами тимчасового навантаження для розрахунку залізничних мостів, що відповідали паровозам, які працювали в той час з тиском на вісь у 12 тонн. Через 10 років, в 1884, ці норми були посилені відповідно до умов роботи чотирьохосьових паровозів, з тиском на вісь у 12,5 тонн¹⁶. У 1889 році Міністерство Шляхів Сполучення поставило вимоги посилити старі залізничні мости. Розвиток рухомого складу викликав необхідність змінити ці правила, що і було зроблено 1896 року, коли були оприлюднені більш посилені норми тимчасового навантаження, до того ж тиск на вісь було встановлено в 15 тонн¹⁷. В останнє норми навантаження мостів переглядалися у 1907 році¹⁸. Слід зазначити, що досить часто при будівництві нових залізничних колій мости споруджувались із значним запасом міцності, як, наприклад, при будівництві Катерининської залізниці¹⁹. Це, в свою чергу, надалі значно скоротило експлуатаційні витрати.

Інша проблема та, що залізничні мости, збудовані на ранньому етапі розвитку залізничного транспорту в Україні, були одноколіїні, а це зменшувало пропускну здатність станцій, біля яких вони розташовувались. Так, у 1909 році одноколіїний міст через Дніпро біля Катеринослава заважав розвитку станції Катеринослав. На думку катеринославських залізничників, будівники «заткнули станцію пробкою» спорудивши одноколіїний міст²⁰. Це, в свою чергу, викликало необхідність спорудження нових мостів, які б відповідали умовам поширеного руху.

Велика кількість залізничних мостів через ріки, яри, шляхи тощо була на всіх залізницях України. Наприклад, 1914 року на 26 ділянці служби шляху Катерининської залізниці було 69 мостів, а на 27 ділянці (Волноваха—Долгінцево) — 119²¹. Під час спорудження другої Катеринин-

ської залізниці на її напрямках збудували 214 мостів, серед яких 16 великих. Загальне число мостів після здачі другої Катерининської залізниці становило: 82 великих, довжиною 3 457 сажнів і 1 774 малих, довжиною 2 905 сажнів²². Таким чином, будівництво мостів було значною статтею витрат під час будівництва залізниць.

Розуміючи це, при будівництві нових залізничних мостів намагались досягти того, щоб вони могли приносити прибутки. Так, в 1913 році, під час будівництва залізниці Мерефа—Херсон, необхідно було збудувати міст через Дніпро біля Катеринослава. Спочатку передбачалось, що цей міст буде суто залізничним, але Катеринославське земство запропонувало пристосувати його також для руху трамваїв та кінних екіпажів. Земство навіть погодилось виділити на це частину коштів при умові, що воно отримає права на пристосування мосту для міського транспорту, а після закінчення будівництва — частину прибутків від експлуатації. Таким чином, міст передбачалось збудувати двох'ярусним. Пропозицію Катеринославського земства було схвалено, на пристосування мосту для трамвайного та екіпажного руху були виділені казенні кошти, встановили таксу грошового збору на проїзд кінних екіпажів, автомобілів та прогін худоби. Будівництвом мосту керував відомий інженер В.Л. Ніколаї²³.

Під час будівництва мостів втілювалися в життя досягнення науки, яка не стояла на місці, нові технології тощо. Серед залізничних мостів, збудованих на теренах України, великий інтерес своєю конструкцією та зовнішньою красою представляв Кічкаський міст, збудований через ріку Дніпро. Історія його будівництва доволі цікава.

Так, один із перших проектів будівництва цього мосту склав відомий мостобудівник Л.Д. Проскураков. За проектом це мав бути арочний міст із вільним прольотом у 94 сажні та загальною вагою 203 125 пудів. Проект отримав схвалення Міністерства Шляхів Сполучення, але його так і не було здійснено²⁴. Справа в тому, що правління Брянських заводів представило свій проект консольного балочного мосту з одним прольотом в 90 сажнів²⁵ і вагою 358 125 пудів; ціна його була нижче ціни арочного мосту. Цей проект створив інженер Ф.В. Лат²⁶, який використовував дані по збірці мостів у Тіролі, Швеції, США, Італії та інших країнах²⁷.

У січні 1903 року розпочались роботи з будівництва мосту, якими керував інженер Л.К. Валькевич²⁸. Основна частина робіт виконувалась кваліфікованими робітниками мостового цеху Олександрівського Південноросійського заводу Брянського товариства. Міст будували в самому вузькому місці скелястих берегів Дніпра в 15 верстах від міста Олександрівська. Наявність берегових скель викликала необхідність провести вибухові роботи. Збір мосту проводився за допомогою шляхового крана вильотом 7,5 метрів та підйомною силою 6 тонн, поступовим нарощуванням частин. Загальна протяжність мосту становила 157 сажнів із найбільшим у Росії вільним прольотом — 190 метрів²⁹.

Великим був вплив мостів на життя та розвиток місцевостей, які він поєднував. Так, завдяки Кременчуцькому мосту через Дніпро, який збудував інженер Струве в 1870—1872 роках, Кременчук став єдиним цілим зі станцією Крюкове, на правому березі Дніпра, з якою його поєднував цей міст³⁰. Спорудження залізничних мостів, в свою чергу, викликало необхідність проведення великої кількості робіт, покращення залізничних

шляхів, що вели до них. Так, будівництво Кічкаського мосту викликало потребу проведення до нього зручного підходу залізничних шляхів³¹.

У будівництві залізниць окреме місце займали труби. Вони робляться з цегли і каменю та представляють собою похилисті споруди. Цей вид штучних споруд був малопоширеним на залізницях.

Кам'яну трубу спорудили поряд із Графською балкою в 1897 році замість Графського віадука, на Курсько-Харківсько-Севастопольській залізниці. Спочатку для проходу над балкою спорудили Графський міст. Однак, з часом, виявилось, що один із устоїв мосту став помітно просуватись у глибину яру. Після геологічних досліджень виявилось: підґрунтові пласти складаються з глини, яка легко поглинає вологу, що пом'якшує ґрунтову основу. Таким чином, міст став небезпечним для проїзду. Після цього і почали споруджувати грандіозних розмірів кам'яну трубу, при доволі великій висоті насипу. Міст же залишили на місці, де він і стояв покинутий³².

Окрім труб, на залізницях будували ще й тунелі, але з-за особливостей рельєфу місцевості, вони не набули широкого поширення на теренах України, їх було лише кілька, здебільшого — в Криму. Так, наприклад, під час будівництва залізниці від Лозової до Севастополя в 1872—1873 роках у Криму було збудовано 6 двоколієних тунелів: Сухарний — довжиною 155 сажнів, Графський — 63 сажні, Білий — 204, Циганський — 283, Троїцький — 137 та Міський — 137 сажнів³³. Всі ці тунелі, окрім одного, мали кам'яну обкладку з бутової кладки з підбором лицевих граней, що була виконана з місцевого вапняку. Внутрішнє окреслення тунелів було побудовано за габаритами 1873 року. Цікаво, що коли в 1944 році, після 70 років експлуатації тунелі перевірили і виявили гарну збереженість кладки³⁴.

Крім цього, на теренах України було споруджено крупніший у центральній частині Росії тунель — Північно-Донецький. Він будувався протягом 1913—1915 років для одноколієної залізничної лінії на Північно-Донецькій залізниці і був відкритий 1916 року³⁵. Разом з цим, на цій же залізниці, йшло будівництво і двоколієного тунелю, довжиною 710 метрів. Обидва ці тунелі були закладені в глинистих сланцях, вапняках, кварцитах, піщаниках та пісках. Під час укладання на окремих ділянках будівники зустрілись із великим гірничим тиском та пливунями. Ці несприятливі умови заважали будівництву³⁶.

Отже, у другій половині XIX — на початку XX століття в Україні споруджено велику кількість залізничних мостів, деякі з них були унікальними, зроблені за останнім словом техніки. При будівництві штучних споруд застосовувались новітні досягнення науки. В Україні працювали такі відомі інженери-мостобудівники, як Белелюбський, Струве, Проскуряков, Ніколаї та інші. Найбільший у Центральній Росії тунель було збудовано в Україні. Загалом же на українських залізницях були представлені усі типи штучних споруд — мости, тунелі та труби.

¹ *Богуславский Н.Б.* Исторический очерк искусственных сооружений // Исторический очерк разных отраслей железнодорожного дела и развития финансово-экономической стороны железных дорог в России по 1897 год включительно. / Под ред. В.М. Верховского. — СПб, 1901. — С. 704.

² *Инженер, 1904.* — №5.

³ *Верховский В.М.* Краткий исторический очерк начала и распространения железных дорог в России по 1897 год включительно. СПб., 1898. — С. 142.

⁴ *Инженер, 1908.* — №11.

⁵ Краткий обзор деятельности и постепенного развития казенной Екатерининской железной дороги за время 10-ти летнего ее существования со дня открытия ее для эксплуатации 18 мая 1884 года. — Екатеринбург, 1894. — С. 4.

⁶ *Верховский В.М.* Краткий исторический очерк начала и распространения железных дорог в России по 1897 год включительно. — С. 297.

⁷ *Богуславский Н.Б.* Исторический очерк искусственных сооружений. — С. 29.

⁸ *Зензинов Н.А., Рыжак С.А.* Выдающиеся инженеры и ученые железнодорожного транспорта. — М., Транспорт, 1978. — С. 159.

⁹ *Богуславский Н.Б.* Исторический очерк искусственных сооружений. — С. 36.

¹⁰ *Зензинов Н.А., Рыжак С.А.* Выдающиеся инженеры и ученые железнодорожного транспорта. — С. 159.

¹¹ *Богуславский Н.Б.* Исторический очерк искусственных сооружений. — С. 37.

¹² Техника в ее историческом развитии, 70-е годы XIX — начало XX вв. — М.: Наука, 1982. — С. 255.

¹³ Иллюстрированный спутник Курско-Харьковско-Севастопольской железной дороги. Издание Управления Курско-Харьковско-Севастопольской железной дороги. — Х., 1902. — С. 133.

¹⁴ *Радциг А.А.* Вагоны. Условия их работы и утилизации // Исторический очерк разных отраслей железнодорожного дела и развития финансово-экономической стороны железнодорожного дела в России. / Под ред. В.М. Верховского. СПб, 1901. — С. 15.

¹⁵ Державний архів Харківської області (ДАХО). — Ф. 318. — Оп. 2. — С. 48. — Арк. 11.

¹⁶ *Богуславский Н.Б.* Исторический очерк искусственных сооружений. — С. 41.

¹⁷ Там же.

¹⁸ *Воронин М.И.* Исследование становления и развития транспортной науки и техники в области изысканий и проектирования железных дорог от их возникновения до начала социалистической индустриализации в СССР. // Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора технических наук. — Л., 1974. — С. 24.

¹⁹ Стальные пути Донбасса. — Донецк: Донбасс, 1970. — С. 19.

²⁰ Доклад министру финансов начальника бухгалтерского отдела Департамента государственного казначейства Дементьева по командировке на Полесские, Юго-Западные, Екатерининскую и Южные железные дороги, СПб, 1909. — С. 108.

²¹ Центральный Державний Историчний Архів в м. Києві (ЦДІАК). — Ф. 332. — Оп. 1. — С. 3, 124—127.

²² *Кірпа Г.М., Пшінько О.М., Огієнко І.В.* Залізниця України. Историчний нарис. — Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2001. — С. 250.

²³ ДАХО. — Ф. 747. — Оп.1. — С. 34, аа. 15, 36, 59, 78—79.

²⁴ *Зензинов Н.А., Рыжак С.А.* Выдающиеся инженеры и ученые железнодорожного транспорта. — С. 161—162.

²⁵ ЦДІАК. — Ф. 692. — Оп. 20. — С. 4, а. 3.

²⁶ *Кірпа Г.М., Пшінько О.М., Огієнко І.В.* Залізниця України. Историчний нарис. — С. 250.

²⁷ ЦДІАК. — Ф. 692. — Оп. 20. — С. 4, а. 17.

²⁸ Там же. — а.12.

²⁹ *Кірпа Г.М., Пшінько О.М., Огієнко І.В.* Залізниця України. Историчний нарис. — С. 250.

³⁰ ЦДІАК. — Ф. 692. — Оп. 20. — С. 4, а. 32.

³¹ Иллюстрированный путеводитель по Южным казенным железным дорогам. — Х., 1913. — С. 74.

³² Иллюстрированный спутник Курско-Харьковско-Севастопольской железной дороги. — Х.: Управление Курско-Харьковско-Севастопольской железной дороги, 1902. — С. 133—134.

³³ Иллюстрированный путеводитель по Южным казенным железным дорогам. — Х., 1913. — СС. 131—133.

³⁴ *Дандуров М.И.* Тоннели. — М.: Гос. трансп. ж.-д. изд-во, 1952. — С. 16.

³⁵ Техника в ее историческом развитии, 70-е годы XIX — начало XX вв. — М.: Наука, 1982. — С. 261.

³⁶ *Дандуров М.И.* Тоннели. — С. 19.

ДО ІСТОРІЇ КОЗАЦЬКОГО СЕЛА ПРИСТРОМИ НА ПЕРЕЯСЛАВЩИНІ

Михайло ГОЛОЧКО

Впропонованій замітці йдеться про маловідомі сторінки історії села Пристроми Переяслав-Хмельницького району Київської області, що розкинулося на пагорбах надзаплавної тераси річки Трубіж. Одною з найпримітніших його достопам'ятностей є давньоруське городище, яке знаходиться на високому березі Трубежа (старого його русла) на західній околиці села. Городище невелике, кругле за формою, в діаметрі близько 50 м. Вал городища має розриви зі східного і західного боків, що вказує на наявність тут у давнину воріт. До городища прилягає величезний посад, основна частина якого простягнулася у західному напрямку по тій же терасі, на якій зведена фортеця.

Обстеження городища і посаду, здійснене археологами, показує, що перед нами рештки одної із тих багатирських застав, які зводив Володимир Святославич у кінці X ст. вздовж річок Стугни, Остра, Трубежа. Культурний шар городища і посаду утримує кераміку X—XIII ст., шиферні пресла, наконечники стріл тощо. Під час огляду траншей з південно-східного боку від городища були виявлені сліди жител X—XII ст. із округлими глинобитними печами і обгорілими дерев'яними конструкціями.

Старе русло Трубежа проходило під самим городищем, де і знаходилась річкова пристань. Вона функціонувала до 50-х років XX ст., але у зв'язку із меліоративними роботами в заплаві Трубежа зникла. Як, до речі, і все старе русло. І все ж, літні пристрімчани і досі називають місцевість під городищем «Пристанню».

Оглядаючи на початку XX ст. городище, археолог М. Макаренко не лише зафіксував його форму і розміри, але й звернув увагу на кам'яний хрест, «невідомо ким і коли поставлений»¹. Хрест надмогильний, типовий для козацьких поховань. На ньому вибитий надпис: «Здесь лежить Рабъ Божии Яков Коваль», а також, очевидно, роки його народження і смерті, які сьогодні повністю не прочитуються. Хто був цей Яків Коваль і чому його поховали не на сільському кладовищі, а на давньоруському городищі, пам'ять пристрімчан даних не зберегла. І все ж, певне світло на це проливають писемні джерела. Йдеться, зокрема про цікавий документ, що датується 1755 р. Це «Купчая, выданная обществом села Пристром казаку на померни». Цим козаком був Нечипір Бобровниченко і купував він два примірки церковної землі. Купчу підписали: атаман Пристрімської третьої сотні Переяславського полку Яків Коваль, ктитор Василь Іващенко, козаки Савка Ігнатенко, Іван Туцлій, а також дяк Іван Павлов, який розписався за всю неграмотну пристрімську громаду.

Текст купчої: «1755 года апреля 4 дня. Ми, нижей подъяписаннии, атаманъ и ктиторъ, и вся громада села Пристромъ, чинимъ вѣдомо симъ нашимъ писмомъ, что продали два помѣрка церковнихъ Нечипору Бобровниченку за цѣну полтора рубля, а оніе помѣрки, лежащіе: единъ по уз ровъ бобровниковъ же, а другой на зворотахъ себиревичей нивы. Которіе про-

дани на строєніє вновѣ зачатой церквѣ пристромской. Которими помѣрками волно ему, Бобровиченку, вѣчными часи владѣти и по немѣ потомству его. С протчихъ же пристромскихъ жителей неповиненъ нѣхто в тие церковніе проданніе помѣрки втручатися. Для лучшаго вѣроятія дано ему, Бобровиченку, купчу, и подписалися: атаман пристромскій Яковъ Коваль, ктиторъ Василь Иващенко, Савка Ігнатенко, Іванъ Туцлій и вся громада, а вмѣсто ихъ, неграмотныхъ, по ихъ прошенію, я, Іванъ Павловъ, дячокъ того села руку приложилъ»².

Прізвище отамана Пристрімської третьої сотні фігурує також у купчій 1757 р., виданій громадою села Пристроми на церковну ниву якомусь Самійленку. «1757 году сентября 30 д [ня]. Купил ниву церковную лежащую через вовчковскую дорожку, которой помежник с одной стороны Василь Гордеенка, а с другой стороны, Василенка Клима, а цену сем гривен. За которую не повинен не кто его, Самойленка, турбувати. В том вся громада известна, в том и подписались: Атаман пристромский Яков Коваль, ктитор Василь Иващенко и вся громада»³.

Наведені вище документи дають підстави вважати, що на давньоруському городищі, яке в народі дістало назву «Горби», був похований атаман третьої Пристрімської сотні Переяславського полку Яків Коваль. Дата його смерті на хресті, про що йшлося вище до наших часів, не збереглася. Читаються лише перші дві цифри «17», які не суперечать такому припущенню.

Ще одна маловідома сторінка історії Пристрім пов'язана з урочищем «Млинок», яке знаходиться на річці Трубіж за 3 км вище села. Ще в 40—50-і роки ХХ ст. тут можна було бачити товсті дубові палі, що почорніли від часу. Поруч із урочищем знаходився Чернечий гай, назву якому, як свідчить пристрімський переказ, дав давній монастир. Водяний млин збудували ченці, аби виготовляти борошно для братії і навколишніх сіл.

Нині цей переказ може бути уточнений завдяки віднайденому документу, який датується 1726 р. і називається «Разрѣшеніє, выданное обществомъ села Пристромъ священнику переяславскому, на устройство гребли». Нижче наводимо його повний текст.

«Року тысяча семьсот двадцять шестого, м-ця августа шестого надцять дня. Ми, атаманъ села Пристромъ, съ посполитими людьми даемъ сіе наше писаніє превелебному г-пдну отцу Прохору с-тотроецкому, переяславскому пресвитеровѣ, что жадной перепони в занятю греблѣ и строєніи млина самоплава на езку, купленномъ зъ полемъ пахатнимъ и сѣножатью у Павла Бѣлки, козака, не имѣемъ ему чыныты. Що для лутшого вѣроятія, яко и сумнѣныя, писанія каждый по имени своемъ саморучно крестъ стоновито. Іосифъ Хмельницкый, атаманъ, съ товариствомъ села Пристромъ, неумѣстныє съ того пысанья, на семъ позволенію подпысался, и вмѣсто пысанья ставимо на пѣсмѣ крестъ. Въ Пристромахъ ро-

Хрест на могилі пристрімського отамана Якова Коваля

ку и дня вышписаного. Даныло Грыненко, войтъ пристромский съ посполытымы, товариствомъ, не умѣемъ съ того пысанья рукъ своихъ подписать, на семъ позволеныи вмѣсто пысанья пышемо с-тій»⁴.

Наведений документ проливає додаткове світло на історію села Пристроми першої половини XVIII ст. Із нього довідуємося, що до Якова Коваля отаманом третьої Пристрімської сотні переяславського полку був Йосип Хмельницький. Що стосується урочища «Млинок», то у XVIII ст. вона називалася «Єзок» або «Юзок». Характерно, що ця назва дожила до наших часів і вживалася нарівні з назвою «Млинок».

Вдалося дещо з'ясувати і з приводу складу третьої Пристрімської сотні Переяславського полку. Її центр знаходився у с. Пристроми. До третеполкової сотні входили також села — Борщів, Строкова, Студенники, Козлів, Велика Каратуль, Вовчків, Леляки, Гланишев, Чирське, хутори — Дубова Шия, полковника Іваненка, капіта Василевського з братом, нащадків бунчужного товариша Іваненка.

Кількість хат (напевно, дворів) за переписом 1764 року в селах та хуторах була такою: Пристроми — 109 хат, Барщів — 39, Строкова — 109, Студенники — 157, Леляки — 104, Козлів — 224, Велика Каратуль — 202, Вовчків — 62, Гланишев — 55, Чирське — 9, Дубова Шия — 3, полковника Іваненка — 3, Василевського з братом — 19, бунчужного товариша Іваненка — 1.

У полку було дворян і шляхти — 11, різночинців — 14, духовенства — 7, церковників — 6, козаків виборних — 457, козаків «подпомощників» — 313, посполитих коронних, в тому числі і рангових — 34, посполитих володільських, різночинських із козачих подседков — 292. Всього: хат — 1 096, душ — 2 360⁵.

У книзі Київського намісництва за 1787 рік у с. Пристроми Переяславського повіту кількість населення становила 390 душ. Серед них були: «казені люди, козаки и владельцов статского советника Ивана Вишневого, бунчужного товариша Степана Іляшевського, і маіорши Анни Раздеришиной»⁶.

Цікаві спостереження вдалося зробити і щодо давньої топоніміки села Пристроми. Сьогодні усі вулиці мають власні назви, але корінні жителі частіше користуються традиційними найменуваннями частин села або кутків, що побутували раніше. Вони відбивають історію формування села і мають переважно патронімічний характер: «Гордії», «Петруші», «Макарі», «Муколи», «Андрійці», «Щави», «Андруки». Поза всяким сумнівом на перших порах такі кутки складалися із дворів великої патріархальної сім'ї. Згодом родинні зв'язки розмивалися, але назва частини села лишалася незмінною. Традиція ця виявилася настільки сильною, що і сьогодні старі назви успішно конкурують з новими. На запитання: «Де ти живеш?» пристрімчанин відповість: «На Гордіях» або «На Андрухах», а вже потім назве нинішню адресу.

У соціальному відношенні Пристроми були козацьким селом, але якась частина його жителів належала до казенного стану. Мешкали вони окремо від вільних козаків, а їхній куток називався «Казенці». Окремі частини села мали назву «Волохи» і «Кавказ». Задовільного пояснення цим назвам у нас не має. Можна гадати, що вони пов'язані з вихідцями із Подунав'я і Кавказу, які проживали у селі, але документально засвідчити

це припущення не має можливості. Патронімічні назви поширювалися і за межі села, на сільськогосподарські угіддя, гаї і долини. Старі пристрімчани і сьогодні розкажуть, де знаходилися колись Хобтина і Лютенкова долини, Онанів гай, Дідів гай, Гордієнкова нива...

Мали свої назви і дороги, що з'єднували Пристроми із навколишніми селами і містечками. Як правило, вони були похідними від назв населених пунктів, до яких вели: Вовчківецька, Масковецька, Вітовецька, Баршівська, Березанська. Характерно, що дорога, яка вела до Переяслава, називалася Городська. У найближчій окрузі тільки Переяслав вважався містом (городом за давньоруською термінологією), а тому його назва і соціальний статус стали фактично синонімічними і взаємозамінними поняттями для цієї округи. «Їхати в Город» означало для пристрімчан «їхати до Переяслава»...

Автор сподівається, що цей невеликий історичний етюд про село Пристроми викличе інтерес не лише у широкого кола читачів, але й у фахівців — істориків, які працюють над написанням історії міст і сіл України.

¹ Макаренко Н. Городища и курганы Полтавской губернии: Сб. топографических сведений. — Полтава, 1917. — С. 37.

² Лучицкий И.В. Сборник материалов для истории общины и общественных земель и угодий Левобережной Украины в XVIII в. (Полтавской губернии). — К., 1884. — С. 101.

³ Там же. — С. 262.

⁴ Там же.

⁵ Опис Київського намісництва 70—80-х років XVIII ст. — К., 1989. — С. 101.

⁶ Там же.

Нові видання

Гнатенко Л. **Слов'янська рукописна кирилична книга XVI ст.**: З фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського: Каталог / НАН України. НБУВ, Ін-т рукопису. — К., 2003. — 194 с.: іл.

У каталозі представлено археографічні описи 57 слов'янських рукописних кодексів XVI ст. кириличного письма з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, здійснені з урахуванням сучасних досягнень археографії, палеографії, кодикології та кодикографії, а також досліджень середньовічних південно- та східнослов'янських графіко-орфографічних систем. До описів укладено розширений науково-довідковий апарат. У додатку подано в хронологічній послідовності 158 ілюстрацій зі зразками текстів, почерків писців усіх рукописів та записи XV—XVI ст. Каталог розрахований на археографів, істориків, літературознавців, мовознавців, бібліотечних та архівних працівників, на викладачів та студентів гуманітарних факультетів.

Бібліографічний покажчик творів Миколи Івановича Костомарова / НАН України. Ін-т історії України; Упоряд. О.Т. Гончар, Г.В. Пасеченко; Відп. ред. Ю.А. Пінчук. — К., 2003. — 195 с.

Реєнт О.П. **Україна в імперську добу (XIX — початок XX ст.)** / НАН України. Ін-т історії України. — К., 2003. — 338 с.

КОБЗАРІ ТА БАНДУРИСТИ В УКРАЇНІ

Микола ПІДГОРБУНСЬКИЙ

Всі народи, переживаючи буремні періоди історії, мали оспівувачів подвигів своїх героїв — рапсодів, бардів, баянів, у душі яких були сконцентровані всі мрії та прагнення народу. Такими співаками, як правило, були сліпі старці, які в силу цієї особливості, були здатні до більшої зосередженості, більш глибокого осмислення, сприймання та відчуття всього, що відбувається у світі, бачити якого їм не судилося. Ці сиві старці склали і відтворювали під звуки музичного інструмента епічні твори, зберігали та передавали їх із покоління в покоління. Як зазначали дослідники українського кобзарства у ХІХ ст., народ сприймав їх як «людей Божих» і ставився до них з любов'ю та благоговінням, а слухаючи їхні пісні і, сам замислювався, а деколи зворушений до сліз чув у їхньому голосі начебто пісню про своє тяжке горе, славне минуле свого народу¹.

Піснетворцями та співаками, на Русі-Україні, як зазначав М. Сумцов, здавна були люди до цього здатні. Звалися вони в далеку старовину людьми «ведущими», баянами, скоморохами, шпилями, пізніше — бандуристами, кобзарями та лірниками. Між цими співцями була різниця і, мабуть, немала, — одні були з місцевих, інші — заходжі з чужини, але згодом різниця зменшилась і назви співців переплутались².

Співаки князівської доби називалися віщими співаками, відомі вони також під іменем баянів. Можливо, в народі існували й інші назви, але письменна історія та народний переказ нам їх не зберегли. Віщий співак супроводжував Ігоря Святославича в його тяжкому поході на половців. Пісні цього періоду, як вважає А. Русов, складені на основі язичницького світосприйняття, бо основа їхня — цілком дохристиянська, будь вона своя власна (слов'янська. — *М.П.*), або ж запозичена з Індії, як здавалось декому³.

Скоморохи, на думку М. Сумцова, «зайшли» в Київську Русь від греків, у котрих мали велику вагу. Він робить посилання на відому фреску ХІ ст. «Скоморохи», що збереглася на стіні південної башти собору Св. Софії у Києві⁴. Як би там не було, а слово скоморох «зайшло» в Україну давно, означаючи таких співців та музикантів, яких дохристиянська Русь не знала. З України скоморохи «перейшли» в Московську Русь і як не гнала їх церква вони були прийняті в містах і селах. Скоморохи вміли забавляти людей, перевдягались звірами, найчастіше козою, ввели з собою ведмедів і примушували їх танцювати під дудку, показували ляльки і за них балакали, гадали та ворожили, переважно на весіллях, під Різдво та Троїцьких святках⁵.

Скоморохи дуже «розмножились» пізніше в Московській Русі, про них є багато звісток із ХVІ ст. В Україні про них забули, перевелись тут і німецькі шпильмани.

У татарське та польське лихоліття з'являються нові музики. Вони стали зватися за тими інструментами, на яких грали — кобзарями, бандуристами та лірниками. Вони, на думку Ф. Колесси, були проповідниками хри-

стиянських ідей, які з часом підірвали значення скоморохів у народному житті⁶. В народі їх вважали характерниками, що вміли матеріалізувати свою уяву. В козацьку добу це були — віщуні, лікарі, вояки, мандрівні музики, які вели свій початок від музик, що супроводжували загонами князівських ратників. У той час кобзарі та бандуристи брали активну участь у боротьбі українського народу, надихаючи його своїми творами, саме в цей період були створені майже всі українські думи, що оспівують козацтво. Кобзар постійно був при запорізькому війську, супроводжували бандуристи і гайдамацькі загонами. Вони піднімали самосвідомість українського народу, вносили в криваву боротьбу високі початки Божого суду, правди, героїзму, любові до Вітчизни, лицарської честі, виразниками яких вони і були в період козацтва. Народ, слухаючи їхні думи та пісні про минулих героїв, віру батьків, землю і рідну мову не міг не дійти думки, що і він повстав не тільки з помсти, а за зганьблену віру та попрату свободу. Бандуристи вдихали в повсталих мужність і відвагу, підтримували дух з презирством ставитись до смерті й цінувати свободу. Вороги розуміли їхню роль, тому, якщо бандурист потрапляв у полон, до нього ставились як до залятого ворога і страчували разом з козаками⁷.

Кобзарі також нерідко виконували роль військових лікарів. Вони знали силу і таємниці цілющих трав, якими лікували хворих у дорозі або поранених під час боїв. Вони знали і те, як виганяти з тіла хворого пропасницю, тобто лихоманку і яке зілля коли прикладати до вогнепальної рани, і які шепотіти слова для того, щоб зупинити кров⁸.

Розвиток кобзарства в Україні можна розділити на декілька періодів: 1) початок XV ст. — зародження кобзарства; 2) XVI—XVII ст. — розквіт у часи козаччини; 3) кінець XVIII ст. — занепад. Про перші два періоди розвитку кобзарства в Україні майже ніяких відомостей не збереглося, за винятком свідчень польських письменників. Про кобзарів того часу ми можемо робити тільки припущення на основі того матеріалу, що зберігся до наших часів.

Першу згадку про думи, а отже, і про їхніх співців зустрічаємо у польського історика Сарницького під 1506 р. в «*Annales, sive de origine et gestis Polonorum et Lithuanorum*» (1587 р.). Він пише, що в битві з валахами полягли два брати Струси, завязані молодці, про яких ще й досі, тобто на початку XVI ст., співали сумні пісні, які українці звать думами (*elegiae, quas dumas russi vocant*). Їх співали жалісно, хитаючись з боку на бік. Вони виконувались хорами і мали широке розповсюдження (*tubiis inflatis rustica turba passim modulis lamentabilibus*). У селах їх теж співали з усякими змінами у супроводі кобзи⁹.

За словами польського письменника Ієроніма Морштина, дума була приналежністю козацького життя. Вона складалась ще за життя героїв, услід за подіями і призначалась для співу¹⁰. В одному зі своїх віршів («*Swiatowa roskosz*» 1606 р.) автор стверджує, що думи грали на трубах, тобто на тих суремках, які часто згадуються в думах, і найчастіше «жалібно вигравали після смерті козака»¹¹.

Важко сказати, хто був творцями дум. П. Куліш вважав, що творцями цих творів були видючі вояки з козаків, а сліпці від них вже перейняли¹². П. Житецький дотримувався іншої думки, а саме: першими творцями дум були убогі каліки, із людей освічених, які своїми піснями прово-

дили в народ християнську ідею любові до людей і які згодом в XVII та XVIII ст., під впливом нових обставин життя, опустилися до старечої верстви. Він стверджував, що типові тексти дум не могли виробитись і встояти посеред військових колотнеч, а тільки в культурному осередку поблизу школи, і через те почин був старечий, а зі старців згодом виділились окремі військові кобзарі¹³.

М. Сумцов, вбачаючи велику подібність українських дум про козака-бандуриста до старої сербської пісні такого ж змісту, схилився до думки, що перші вчителі українських військових музик і співців були з сербів та болгарських «бандурів». Він пише: «Від південних слов'ян українці перейняли, мабуть, і бандуру, а потім вже самі доложили праці на ґрунті власних стосунків і відносин, придержуючись життя, стежачи за всіма незчисленими війнами та бійками з татарами, турками та поляками»¹⁴.

Спільні ознаки в українських, сербських і болгарських народних мелодіях Ф. Колесса пояснює не так сусідськими взаєминами і запозиченням одного народу в іншого, як радше: 1) спільним візантійсько-церковним культурним елементом, що проявився також і в змісті давніх літературних та народних творів у всіх трьох народів, а на полі музики спільністю церковних ладів і головне 2) впливом музики східних азійських народів, особливо турків і татар. Ці впливи були не поверхові, а тривалі, довговікові¹⁵.

В. Перетц, говорячи про перших кобзарів та бандуристів, які, на його думку, були творцями дум, підтримує гіпотезу П. Куліша. «Бувало, старий, поранений в битвах, козак, — писав В. Перетц, — якщо не поклав свою голову де-небудь у степу, не став поживою звірю, птиці, морським рибакам — то повертався і знаходив собі притулок у монастирях та монастирських шпиталях. Дуже часто ці козаки, нездатні для битви, могли ще прислужити козацькому лицарству, розносячи його славу по хрещеному мирові. Тулились ці бандуристи при козацьких полках і через те знали про події свого часу не зі слухів. Переказуючи те, що бачили та чули, в традиційній старовинній формі думи»¹⁶.

Такої ж думки дотримувався і А. Малинка. Він писав, що кобзарі мають своє історичне минуле і походять від віщих співаків князівської доби. Але повністю склався образ співака-бандуриста в період козацтва в XVI—XVII ст. Потрапивши в полон до турків або татар і втративши там зір, козак повертався на батьківщину, не хотів залишати Запорізької Січі. Не маючи більше можливості тримати зброю, він брав до рук бандуру або кобзу і войовничими піснями запалював товаришів на військові подвиги¹⁷.

Ф. Колесса також дійшов висновку, що творцями дум були люди дуже добре обізнані з усіма сторонами й подробицями військового життя козаків. Найправдоподібнішим, на його думку, є припущення, що вони були вихідцями з козацтва, серед якого було чимало освічених людей, бо ж саме козацтво й творило такі осередки, де перехрещувались народні й шкільні впливи; тут можемо вказати не лише на Січ, а й на козацькі монастирі Трахтемирівський та Межигірський.

«Співці й популяризатори дум, — зазначає Ф. Колесса, — могли набиратися особливо з поміж старих, покалічених, не здібних до воєнної справи козаків; вони знаходили собі притулок і на Січі і по козацьких монастирях та шпиталях, а вештаючись по світі, могли навіть приставати до організації професійних співців»¹⁸.

Хоч майже кожний козак сам грав на бандурі, але повинні були з'явитись музиканти-спеціалісти, які мали до музики та до бандури особливе покликання. Такої думки дотримується А. Скальковський, — один із визначних дослідників Нової Січі. Він стверджує, що бандуристи були справжніми скальдами війська Запорізького, і мало не кожен старшина мав при собі хлопця-торбаніста, який, змолоду присвятив себе музиці. Спочатку він був співцем чужих легенд, а потім складав і свої думи¹⁹.

Кобзарі були не тільки творцями і виконавцями дум, стверджує О. Апанович, але й самі брали участь у битвах. «Велику роль у визволені полонених, — пише О. Апанович, — відіграли кобзарі. Немало їх побувало і в Туреччині, і в Криму. Вони були майже єдиною живою ланкою між батьківщиною і невільниками. Кобзарів ніхто не займав. Кордони були відкриті для них, тому народних співців України можна було побачити і в Кафі, і в Стамбулі, і в Трапезунді. Саме кобзарі подавали відомості про невільників на батьківщину. Вони ж створювали й думи про полонеників та про визволення їх з неволі, будучи безпосередніми очевидцями їх страшних мук»²⁰.

Потрібно згадати, що в старі часи кобза та бандура були інструментами не тільки простих запорожців, але і знатних людей у козацькому товаристві. Так, в Чернігівському історичному музеї імені В. Тарнавського зберігався торбан гетьмана Мазепи. Останній суддя Запорізької Січі Антон Головатий був гарним бандуристом, тішив своєю музикою петербурзьких вельмож під час своєї депутації в 1792 р.²¹

Українські кобзарі та бандуристи були у великій пошані спочатку в литовських панів. Так, 1547 р. «кітарист» троцького воєводи Яндрух одержав золотий за виконання «руської», тобто української, думи²².

У польських панських дворах в XVI ст. також славились кобзарі й бандуристи з козаків. Польський письменник кінця XVI ст. Папроцький каже, що козаки його часу з великим задоволенням хвалились стрільбою, піснями і грою на кобзі. За час Станіслава Августа польські магнати держали при собі найкращих українських бандуристів, щоб вони звеселяли їх гостей²³.

У Росії в XVIII ст. держали бандуристів царі й вельможі. Петро Перший, який пізніше нищив Україну, на початку свого царювання тримав при собі кобзарів. При дворі цариці Єлизавети Петрівни був бандурист-сліпець Григорій Михайлович Любисток, який разом зі славою придбав собі чимало маєтків. Прозивався він «Двора еє імператорского величества спевальной музыки тенорист и российский дворянин Григорий Михайлович Любисток». Російське панство також тримало при собі бандуристів, наприклад, кн. Меншиків, кн. Голіцин, граф Гендріків, полковник Леслі, Давидов, Нестеров та ін.²⁴ При Київському генерал-губернаторові Леонтєві був бандурист Рихлівський, по вуличному Бандурка. Після смерті губернатора пішов він на Січ, де «упражнявся при охотных козаках бандурною игрою», за що одержував гроші та одіж. Два рази брав участь у походах на Польщу в загонах гайдамаків²⁵. Ще в XIX ст. держали українські магнати співців, бандуристів та торбаністів. У с. Гриньках Полтавської губернії на вечірках у повітового маршалка Булюбаша слухали «стародавні українські думи»²⁶. У маєтку Лисенка (діда композитора) був торбаніст за прізвиськом Кошовий²⁷.

Разом із знищенням Запорізької Січі та перетворенням козацтва в кріпосних селян російським царатом почався занепад кобзарства. Козацький період кобзарства змінився «жебракським». І в цей час, вважає Н. Кононенко, постійні переслідування співців українського козацтва з боку російського царату змусили їх пристосуватися до лірників і увійти в їхню організацію²⁸.

«Як відомо, кінець XVIII ст. приніс повне поневолення українського народу, — писав В. Ємець, — а з ним і цілковитий занепад кобзарства. З цього часу кобза почала затихати, а коли знову забриніла, то вже не в козачих руках, а в руках скривджених долею людей, в руках сліпих калік-жебраків. Вони підхопили кобзу, що впала з рук поневоленого козацтва, чим може і несвідомо врятували її від повного забуття. Життя цих нових кобзарів-сліпців, які були носіями народних бажань та сподівань на краще майбутнє — було дуже тяжке»²⁹. Це пояснюється тим, що козацтво перетворене в кріпосних селян не мало вже змоги давати щедрі подання мандрівним музикам. І тому останні були змушені займатися ще яким-небудь ремеслом.

«Мали старці настали», — кажуть вони, а колись за їхніми словами жили «старечи королі», або «старечи цехмистри», які заводили в себе цілі школи, що збирали для своїх вчителів милостиню по містах і селах. Потім також існували школи, але краще сказати, вчителя, які мали двох або трьох учнів, у репертуарі котрих все рідше зустрічались думи³⁰.

Говорячи про положення жебраків у суспільстві, М. Гримич зазначає, що «старець — особа, відречена від життєвого прагматизму, усунена від процесу виробництва й отримання матеріальних благ. Він може випросити лише найнеобхідніше для того, щоб вижити. Жебрак не тільки не може збагатити, але він ще й, за негласними законами старцювання, не має права спокушатися на багатство. Саме тому так болісно сприймалися і не прощалися старечюю братією рідкісні випадки ігнорування цим правилом. Як згадував кобзар Петро Древченко, після поїздки Остапа Вересає в Петербург кардинально змінилося ставлення до нього у кобзарсько-лірницькому товаристві. Особливо вразило старців хизування Остапом Вересаєм золотою «партабашницею», яку подарував цар, і вони досить жорстоко повелися з ним, одлучивши на цеховій раді у Гадячі від кобзарського цеху й панібратства. Таким чином, у жебраків існувала зовсім інакша система цінностей, заснована на зневажанні земними благами й самоприсвяті духовному існуванню»³¹.

У 20-х роках XIX ст. кількість кобзарів та бандуристів зменшується, переважну більшість серед мандруючих музик становили лірники. Це пояснюється тим, що зі зміною суспільного життя змінилося відношення народу до бандуристів та кобзарів. Він продовжував слухати з благоговінням своїх рапсодів, але змінилися його уподобання. Думи та старі історичні пісні мірою забуття героїчного минулого поступово зникали і до виконавців ставилися вже не такі високі вимоги, як раніше. Народ віддав перевагу жартівливим та танцювальним пісням, а не старим думам.

Особливість співака змінює ролі зі зміною життя. Спочатку це жрець і керівник народу, потім національний поет-радник царя, розпалювач народної жаги, з розвитком міського життя він стає старцем, подорожуючи по селам і містам, заробляючи на прожиток від милостині тих, кого схвилює своїм жалюгідним виглядом, або роз'ятрить почуття своїми піснями³².

- ¹ К.Ф.У.О. Коденська книга и три бандуриста // Киевская старина. — 1882. — IV. — С. 165.
- ² Сумцов М. Українські співці й байкарі. — Харків, 1910. — С. 16.
- ³ Русов А. Остап Вересай, один из последних кобзарей малорусских // Записки Юго-Западного Отдела Императорского Географического Общества. — 1873. — Т. 1. — С. 309—338.
- ⁴ Сумцов М. Українські співці й байкарі. — С. 2.
- ⁵ Веселовський О. Разыскания в области русского духовного стиха // Приложение к т. XIV Записок Императорской Академии Наук. — 1880. — № 1. — С. 205.
- ⁶ Колесса Ф. Ритміка українських народних пісень // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. — К., 1906. — Т. 71. — С. 56.
- ⁷ К.Ф.У.О. Коденська книга и три бандуриста. — С. 165.
- ⁸ Єварницький Д. Из Украинской старины. 1900. — С. 98.
- ⁹ Єрофеев І. Українські думи і їх редакції // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. — К., 1909. — Кн. VI. — С. 69; Дашкевич Н. Несколько следовъ общенія южной Руси съ юго-славянами въ литовско-польській періодъ ея исторіи, между проч. — въ думяхъ // Изборник Київській. — К., 1904. — С. 134.
- ¹⁰ Перетц В. Українські думи // Літературно-Науковий Вісник. — 1907. — Т. 38. — Кн. IV. — С. 24.
- ¹¹ Сумцов М. Українські думи // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові. — 1913. — Т. 117—118. — С. 229; Єрофеев І. Українські думи і їх редакції // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. — К., 1909. — Кн. VI. — С. 70.
- ¹² Куліш П. Записки о Южной Руси. — Т. 1. — С. 185—193.
- ¹³ Житецький П. Мысли о народных малорусских думях // Киевская Старина. — 1892. — Т. 39. — С. 159—170.
- ¹⁴ Сумцов М. Культурне переживання // Киевская Старина. — 1889—90. — С. 159.
- ¹⁵ Колесса Ф. Наверстоване і характеристичні признаки українських народніх мелодій // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові. — 1918. — Т. 126—127. — С. 68.
- ¹⁶ Перетц В. Українські думи. — С. 22—30.
- ¹⁷ Малинка А. Кобзари и лирники // Земский сборник Черниговской губернии. — 1903. — Кн. IV. — С. 60—92.
- ¹⁸ Колесса Ф. Речитативні форми в українській народній поезії // Первісне громадянство. — К., 1927. — Кн. 1—3. — С. 111.
- ¹⁹ Скальковський А. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького. — Дніпропетровськ, 1994. — С. 209.
- ²⁰ Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків. — К., 1991. — С. 334.
- ²¹ Ємець В. Кобза й кобзарі. Берлін, 1923. — С. 85; Скальковський А. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького. — С. 577—578.
- ²² Киевская Старина, 1904. — Библиография. — С. 101—102.
- ²³ Сумцов М. Українські співці й байкарі. — С. 11.
- ²⁴ Щербаківський Д. — Оркестри, хори й капели за панщини на Україні // Музыка. — 1924. — Ч. 7—12. — С. 54.
- ²⁵ Ястребов В. Гайдамацький бандурист // Киевская Старина. — 1886. — С. 379—388.
- ²⁶ Л. Из прошедшей жизни малорусскаго дворянства // Киевская Старина. — 1888. — № 10. — С. 149—161.
- ²⁷ Лисенко М. — О торбане и музыке песен Видорта // Киевская Старина. — 1892. — Кн. III. — С. 382.
- ²⁸ Кононенко Н. Епос та плач: про витоки української думи // Родовід № 6. — 1993. — С. 28—28.
- ²⁹ Ємець В. Кобза й кобзарі. — С. 85.
- ³⁰ Боржковський В. Лирники // Киевская Старина 1889. — IX. — С. 663, 672.
- ³¹ Гримич М. Виконавці українських дум // Родовід. — 1992. — № 3. — С. 14—15.
- ³² Русов А. Остап Вересай, один из последних кобзарей малорусских. — С. 309—338.

Примітка. До уваги читачів! У № 2 журналу «Київська старовина» на 47-ій ст. у 2-му абзаці речення слід читати: «Є підстави віднести до епохи бронзи (тшинецька культура — XV—XVII до н. е., за І.І. Артеменком...»

Редакція «Київської старовини» повідомляє усіх передплатників журналу та бажаючих його передплатити, що передплата на журнал триває, ціна та реквізити залишаються без змін.

Передплатний індекс 74260

**Засновник і видавець:
Київський славістичний університет**

КИЇВСЬКА СТАРОВИНА

Науковий історико-філологічний журнал

Видавався у 1882—1906 рр.

Поновлений у 1992 р.

Свідectво про реєстрацію № 6856 серія KB від 09.01.2003 р.

Головний редактор П.П. ТОЛОЧКО

Редактори:

О. Вишнеvsька

Н. Гриценко

О. Прискока

С. Барандич

Коректори:

С. Барандич

М. Ролько

Комп'ютерне складання

М. Ролько

Комп'ютерна верстка:

О. Колосюк

О. Луценко

Відповідальний за випуск

І. Кванкевич

До уваги авторів!

Редакція приймає матеріали, подані на паперових та електронних носіях (2 копії), і не завжди поділяє думку і позиції авторів публікацій.

Статті, листи, рукописи, ілюстрації не повертаються.

За достовірність викладених фактів, цитат та інших відомостей відповідає автор.

Редакція залишає за собою право на скорочення і літературне редагування матеріалів за погодженням з авторами.

Редакція не веде листування з авторами і читачами на сторінках часопису.

За зміст оголошень відповідає рекламодавець.

Усі права застережені. Передруки і переклади матеріалів часопису дозволяються лише за згодою авторів і редакції.

При передруку посилання на «Київську старовину» обов'язкове.

Адреса редакції:

01015, Київ-15, вул. Січневого повстання, 21, корп. 19. «Київська старовина».

Тел.: (044) 290-75-91, 268-30-68

На обкладинці:

1 сторінка:

Ілля Пророк із житієм. Кінець XIII — початок XIV століття.

© Видавництво «АртЕк», художнє оформлення, 2003

Здано до набору 10.07.2003. Підписано до друку 09.01.2004. Формат 70x108/16.

Папір офсетний. Гарнітура шкільна. Друк офсетний. Ум.-друк. арк. 11,0.

Обл.-вид. арк. 16,0. Наклад 1000 прим. Зам. № 112.

Друкарня видавництва «АртЕк».

01013, Київ, вул. Деревообробна, 5

СРЪ РА ЗВЕ ГРЕ . МАМЪ ПОВЕНЪ БЫ І
КА . ВОЛЮ ВРА ЛКА . ВОЛЮ ВЪЖА

Сучасний стан храму Успіння Пресвятої Богородиці

МОУ КР П ОУ . И С П П М В М О Ц Е . И С П П М В М
О У И Ж Е И З . С О Б О Р О . С Т Ы І Ц Ъ . И Ж Е Е

І.І. Лисенко. Гадання на кілках.

**Читайте
у наступних
числах:**

✦ *Василь Ульяновський*

Минуле України через призму історії Православної Церкви:
проблеми, уроки, перспективи

✦ *Тетяна Заболотна*

Приватна кореспонденція В. Винниченка
та візантійська епістолярна традиція

✦ *Анатолій Ткаченко*

Українське віршознавство: проблеми термінотворення

**КИЇВСЬКА
СТАРОВИНА**

— це нове і правдиве слово про нашу багату історію